

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

INDUSTRIALISMENS BYGNINGER OG BOLIGER

PER BOJE

Det industrielle miljø
1840-1940

Kilder og litteratur

AKADEMISK FORLAG
København 1976

Det industrielle miljø 1840-1940

Statens humanistiske forskningsråd
INDUSTRIALISMENS BYGNINGER OG BOLIGER
Institut for Økonomisk Historie ved Københavns Universitet
Publikation nr. 10

PER BOJE

Det industrielle miljø 1840-1940

Kilder og litteratur

AKADEMISK FORLAG
København 1976

Skrifter fra Industrialismens Bygninger og Bøliger
Redaktion
Vagn Dybdahl Kristof Glamann Hans Chr. Johansen
Redaktionssekretær: Ole Hyldtoft

Copyright by the author and the Institute of Economic History

ISBN 87 500 1643 1

SPECIAL-TRYKKERIET VIBORG A/S

Præsentation

Da Statens humanistiske Forskningsråd i 1974 satte sit projekt om Industrialismens Bygninger og Boliger i gang som en undersøgelse over det industrielle miljø i Danmark i perioden 1840-1940 ønskede man sig tre opgaver løst snarest muligt.

Den ene var en omgående iværksættelse af en landsdækkende, enkel registrering af fabrikker, regionalt organiseret, men på grundlag af en ensartet instruktion og med en museumsmand som ansvarlig leder. Dette skete i erkendelse af, at det industrielle miljø i vore dage undergår store forandringer, hvorfor det er på høje tid at søge oplysninger indsamlet og bearbejdet om bygninger og anlæg fra den første egentlige industrielle fase her i landet.

Den anden var etableringen af et nyhedsblad gennem hvilket projektet løbende kunne orientere offentligheden om sin virksomhed. Det skulle samtidig være et forum for de mange personer og institutioner, som er tilknyttet projektet. I nyhedsbladet, som udkommer med to numre om året, fremlægges de foreløbige resultater af projektet, der berettes om lokale initiativer, og man bringer anmeldelser af den hastigt voksende litteratur om emnet fra ind- og udland. Abonnement på nyhedsbladet kan tegnes ved henvendelse til projektets sekretariat, som har til huse i Institut for økonomisk historie, Københavns Universitet, Nørregade 7 C, 1165 Kbh. K.

Den tredje »hastesag« var at få tilvejebragt en generel beskrivelse og analyse af de trykte kilder og hovedproblemer, som kunne danne en ramme om senere, mere intensive undersøgelser af udvalgte lokaliteter eller emner, hvor man på grundlag af originalt kildemateriale måtte ønske at bore dybere. Ved bemandingen af projektet lagde man først og fremmest vægt på at få disse tre opgaver løst.

Kandidatstipendiat Per Boje, Odense Universitet, påtog sig at forfatte den generelle beskrivelse, som hermed fremlægges. Styringsgruppen for projektet takker Per Boje for den grundige og hurtige måde, hvorpå han har løst opgaven. Trods tilstedeværelsen i tidsskrifter og årbøger af specielle oversigter over industri- og socialhistorien har vi først med nærværende håndbog fået en mere all-round, samlet vejledning, som jeg tror vil finde mange brugere. Den udmærker sig også ved at medtage det vigtige afhandlingsstof, som gemmer sig i universiteternes specialebiblioteker. Hovedparten af disse afhandlinger er ganske vist ikke trykte, men dog registrerede således, at de er tilgængelige for det historisk interesserede publikum. Vej-

ledningen er i øvrigt udformet, så den kan tjene såvel fagfolk som ikke-fagfolk, der her lyst til at behandle nogle af emnets mange facetter, det være sig lokalt eller i en større geografisk sammenhæng. Baggrundsstoffet skulle hermed være forholdsvis let at få rede på.

Vejledende bibliografiske hjælpemidler er uundværlige instrumenter i historikerens værksted. Som alle redskaber er de beregnet på at bruges. De er uden retorik og rummer ingen patentløsninger. Kort sagt: de er nyttige.

Kristof Glamann
Formand for styringsgruppen

Forord

Brugen af enhver håndbog forudsætter kendskab til dens begrænsninger. I forbindelse med den foreliggende bog er der ikke foretaget selvstændige undersøgelser af, i hvor høj grad det refererede kildemateriale er fuldstændigt bevaret. Ofte henvises til materiale fra en enkelt lokalitet uden sikkerhed for dets bevaring for andre områder. Henvisningen er da alene tænkt som dokumentation af, hvilke muligheder der kan foreligge ved påbegyndelsen af en lokal undersøgelse.

Bogens afgrænsning, som nærmere omtales i indledningen, er mere snæver, end titlen viser. Og selv inden for den emnemæssige afgrænsning er der ikke tilstræbt fuldstændighed. Det må således bemærkes, at selv om utrykte erindringer er nævnt, så er de talrige miljøskildringer, som findes i skønlitteraturen og trykte erindringer, ikke inddraget. Forfattere som Harald Herdal, H.C. Branner, Leck Fischer og Martin Andersen-Nexø kan nævnes i denne forbindelse. Tilsvarende er miljøskildringer i den bildende kunst ikke inddraget. Emnet kan findes behandlet i R. Broby-Johansens arbejder, ligesom der kan henvises til Erik Kjersgaard, *Arbejdspladser i kunsten* (1971). Egentlig teknikhistorie er heller ikke behandlet. Det kan delvis tilskrives manglen på nyere forskning inden for emnet. Som indgang til emnet kan henvises til *Opfindelsernes bog I-IV* (4. udg. 1923-26) med enkelte litteraturhenvisninger i slutningen af hvert bind.

Bogen vedrører alene det industrielle miljø i Danmark uden kolonier. Hertugdømmerne er ikke genstand for selvstændig behandling. Det betyder, at en del kildegrupper, som i deres indretning afviger fra de kongerigske som f.eks. matrikelsager og kirkebøger, ikke kan findes behandlet for det sønderjyske område i den foreliggende fremstilling.

Det skal tillige nævnes, at stavemåden i titler på bøger og tidsskrifter og i citater er normaliseret. Hvor tryksted ikke er angivet, er det Danmark.

En bog er sjældent én mands værk. Jeg vil gerne fremhæve betydningen af den udstrakte hjælp, jeg har modtaget fra benyttede arkiver og biblioteker, og nytten af gode råd fra projektets styringsgruppe. Ikke mindst gælder min tak projektets daglige leder, Ole Hyltdoft, som under hele arbejdet med bogen velvilligt har stillet sin viden til rådighed og er kommet med mange konstruktive ændringsforslag til de oprindelige manuskriptudkast. Denne tak udelukker naturligvis ikke mit eneansvar for de fejl, som måtte findes.

Per Boje

Indholdsfortegnelse

Præsentation	5
Forord	7
Indholdsfortegnelse	9
1. Indledning	11
2. Generelle hjælpemidler	14
Fremstillinger	14
Bibliografier	16
Tidsskrifter og aviser	19
Kilder	20
3. Produktionsmiljøet	24
Danmarks industrielle gennembrud?	24
Industriens omfang	28
Kilder 28 Litteratur 46	
De enkelte virksomheder	50
Kilder 51 Litteratur 54	
Foretagere og finansiering	56
Kilder 56 Litteratur 59	
Arbejdsforhold	61
Kilder 62 Litteratur 66	
4. Boligmiljøet	70
Byggeaktivitet	70
Kilder 71 Litteratur 78	
Bygherre og byggeriets finansiering	80
Kilder 80 Litteratur 83	
Boligstandarden	84
Kilder 84 Litteratur 91	
5. Det sociale miljø	94
Kilder 94 Litteratur 108	

Noter	113
Forkortelsesliste	135
Registre	137

1. Indledning

I 1840 ernærede mere end 55% af Danmarks befolkning sig ved landbrug. Hundrede år senere var andelen faldet til 28%. I samme periode øgedes andelen af befolkningen, som levede af håndværk og industri fra 23 til 33%. Da der samtidig fandt en betydelig befolkningstilvækst sted, var forskydningerne i absolutte tal imidlertid kraftigere, end procenttallene umiddelbart viser. Således var der i 1840 o. 300.000 personer, som levede af håndværk og industri, mens tallet i 1901 var 720.000 og i 1940 1.285.000. Selv om Danmark gennem hele perioden var et vigtigt landbrugsland, fik fremstillingsvirksomhed stadig større betydning. Det var industrialiseringen, som i stigende grad prægede det danske samfund. For begyndelsen af perioden haves ingen angivelse af antallet af arbejdere i industrivirksomheder; men tallet må antages at have været under 20.000. I 1897 var tallet 118.000 og i 1935 237.000. Industriarbejdet blev således i perioden eksistensgrundlag og hverdag for en stor del af befolkningen.

Parallelt med industrialiseringen fandt en betydelig urbanisering sted i perioden. I 1840 var byerne små købstæder, hvortil der alene var adgang fra landet under kontrol af konsumtionsvagten.¹ København var lukket inde bag voldene, hvor igennem adgangen ligeledes kontrolleredes af hensyn til konsumtionens erlæggelse. København med sine 120.000 indbyggere adskilte sig klart fra provinsens købstæder, hvoraf alene Odense nærmede sig de 10.000 indbyggere. Helsingør, Århus, Ålborg og Randers havde o. 7000 indbyggere, mens de 63 øvrige købstæder på nær 10 havde 500-3.000 indbyggere. Bybefolkningen udgjorde da også kun 260.000 eller o. 20% af den samlede befolkning. I 1940 var hovedstadens befolkning 890.000, mens 8 provinsbyer havde mere end 25.000 indbyggere og 20 mindre end 3.000. Købstadsbefolkningens andel af en befolkning på 3,8 mill. udgjorde godt 45% og knap 55%, hvis forstadskommunerne medregnes. Hertil kan yderligere lægges knap 10% af befolkningen, som boede i stationsbyer og anden bymæssig bebyggelse i landdistrikterne.²

Industrien og de dermed forbundne erhverv var ikke udelukkende place-

ret i byerne. Tværtimod anlagdes en del af Danmarks første industri netop i landdistrikterne ved vandløb af hensyn til vandkraften, således som det typisk kendes fra Mølleåen nord for København. Andre forhold kunne også senere betinge industrivirksomheders placering på landet. Dog er der ingen tvivl om, at væksten i bybefolkningen må ses som en delvis følge af industrialiseringen. Nye byer opstod således omkring industrivirksomheder, som det f.eks. kendes fra Frederiksværk, Silkeborg, Herning og delvis Esbjerg. De tidligere byers snævre geografiske rammer sprængtes, og ud over handels- og servicefunktionen ses industrivirksomheder i flere tilfælde at have betydet bymæssige bebyggelses fremvækst.

Da fødselshyppigheden var størst i landdistrikterne og dødeligheden omvendt lavest, var baggrunden for byernes stigende andel af befolkningen en kraftig nettoindvandring fra land til by. I 1850 var 19% af Københavns og 30% af provinsbyernes befolkning født i landkommuner. De tilsvarende tal var i 1940 23% for hovedstaden og 43% for provinsbyerne. Netto havde København og provinsbyerne modtaget 28.000 personer fra landdistrikterne i 1850, mens tallet i 1940 var 370.000. F.eks. var nettotilvandringen i årene 1931-35 fra landkommuner 23.000 alene til hovedstaden og 68.000 til provinsbyerne, som dog i samme periode afgav 32.000 til hovedstaden.³

De nævnte ændringer i samfundsstrukturen må ses i forbindelse med fremvæksten af det industrielle miljø. Med henblik på undersøgelser heraf for perioden 1840-1940 vil denne vejledning gennemgå det vigtigste kilde-materiale og dele af litteraturen herom. Fremstillingen vil blive disponeret således, at der indledningsvis gives en oversigt over den generelle litteratur, der behandler det industrielle miljø, og de vigtigste hjælpemidler til opsøgning af litteratur og kilder vedrørende emnet. I de følgende kapitler behandles, hvad der opfattes som tre aspekter af det industrielle miljø, nemlig produktions-, boligmiljøet og det sociale miljø. For hvert af de tre aspekter gennemgås kilderne, evt. publikationer med statistisk materiale og den eksisterende litteratur.

Kapitlet om produktionsmiljøet vil behandle materiale om industrivirksomhederne og selve arbejdsforholdene. Vedrørende virksomhederne er oplysninger om deres lokalisering og funktionelle sammenhæng med boligområderne centrale. Endvidere er belysning af virksomhedernes oprettelse, størrelse m.h.t. ansatte og produktion, produktionens art, ejer- og kapitalforhold samt de ansattes rekruttering m.h.t. bolig og oprindelse vigtig for en forståelse af det industrielle miljø. Derimod vil virksomhedernes afsætningsforhold og teknologiske udvikling ikke blive behandlet. Arbejdsforholdene var produktionsmiljøets konkrete udtryk for den stadigt voksende

arbejdsstyrke. For de ansattes opfattelse af den nye produktionsform var arbejdstid, løn og risikoen for arbejdsløshed centrale forhold. Under kapitlet om arbejdsforholdene vil materialet om arbejdsulykker ligeledes blive belyst.

I det følgende kapitel behandles boligmiljøet. Industriens krav om en arbejdsstyrke i et geografisk afgrænset område betød, som nævnt, en kraftig vækst for bybefolkningen. Denne vækst krævede et omfattende boligbyggeri i perioden. Kilder og litteratur til belysning af byggeaktiviteten, byggeriets finansiering, hvem der stod som bygherrer, boligstandarden og sundhedsforholdene vil blive behandlet i dette kapitel. Hermed angives mulighederne for nærmere undersøgelser af det andet led i akse fabrik-bolig, som var den materielle ramme om det industrielle miljø.

I det afsluttende kapitel gives en oversigt over den hidtidige forskning og kilderne vedrørende befolkningsforholdene. Det sociale miljø er således afgrænset forholdsvis snævert, idet de industriansattes politiske, kulturelle og religiøse aktiviteter ikke behandles. Derimod behandles som vigtige faktorer i arbejdsstyrkens sociale miljø familiestrukturen og arbejdsstyrkens geografiske og sociale baggrund, hvor vandringen fra land til by er en central faktor. I dette kapitel vil de muligheder, som kilderne giver for at kæde oplysninger om arbejdsplads, bolig og personlige forhold sammen, blive fremhævet. Hensynet til fremstillingens overskuelighed har betydet opdelingen i de tre aspekter; men de må dog betragtes som en helhed, nemlig det industrielle miljøes fremvækst i perioden 1840-1940 og den dermed forbundne transformering af samfundsstrukturen.

2. Generelle hjælpemidler

Fremstillinger

De almene historiske fremstillinger af perioden 1840-1940 berører alle sider af periodens industrielle miljø. En oversigt over de generelle forhold opnås herigennem. *Schultz danmarkshistorie* bd. 4-6 (1941-43) har for hele perioden afsnit om de økonomiske og sociale forhold. Fremhæves må P. Munchs gennemgang af industriens udvikling i kapitlet 'Det danske folks livsvilkår 1864-1914' og Finn T. B. Friis' kapitel 'Økonomiske og sociale forhold 1920-39'. En understregning af de økonomiske og sociale forholds betydning findes i *Historikergruppens danmarkshistorie* (1951) og i (Politikens) *Danmarks historie* bd. 12 (2. udg. 1971), hvor Vagn Dybdahl for tiden 1870-1913 giver en indgående beskrivelse af boligforhold og øvrige livsvilkår for de forskellige sociale klasser. Den tilsvarende behandling for de omkringliggende perioder i (Politikens) *Danmarks historie* er mere summarisk.

Den økonomiske og sociale udvikling findes endvidere beskrevet i de forskellige lærebøger i statistik og samfundsbeskrivelse. Herunder belyses dele af det industrielle miljø. A. F. Bergsøe, *Den danske stats statistik* bd. 1-4 (1844-53) giver således en beskrivelse af tiden o. 1840 på grundlag af offentliggjort statistik og litteratur. Tilsvarende i sit oplæg er V. Falbe-Hansen og W. Scharling, *Danmarks statistik* bd. 1-6 (1878-91), men dog mere omfattende, idet de enkelte sektorer også behandles historisk. Supplementsbindet fører beskrivelsen op til o. 1890. For det 20. århundrede kan nævnes Jens Warming, *Håndbog i Danmarks statistik* (1913) og K. Vedel-Petersen, *Danmarks statistik* (2. udg. 1944); da de er kommet i flere udgaver, og hver udgave giver en oversigt over de seneste års udvikling inden udgivelsen med en udførlig redegørelse for det tilgængelige statistiske materiale, kan de være en hurtig indgang til studiet af kortere tidsperioder.

Længere tidsperioders økonomiske og sociale udvikling behandles samlet i de økonomisk-historiske fremstillinger. I Axel Nielsen (red.), *Dänische Wirtschaftsgeschichte* (Jena 1933) er kun perioden indtil o. 1870 behandlet mere indgående og da med hovedvægten lagt på den økonomiske udvikling.

Erling Olsen, *Danmarks økonomiske historie siden 1750* (1962) giver en overskuelig gennemgang af industriens herunder boligbyggeriets udvikling gennem hele perioden, men med henblik på betydningen for samfundsøkonomien, således at de sociale forhold ikke inddrages. En nøjere vurdering af industriens bidrag til Danmarks økonomiske vækst set i sammenhæng med de øvrige erhverv gives i Svend Aage Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark 1720-1970* bd. 1-2 (1972-74).¹ Et bredere om end mere summarisk sigte er lagt til grund i Hans Chr. Johansen, *Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864-1901* (1962). Fælles for disse afhandlinger er, at de overvejende anvender tal for større områder, således at et konkret indtryk af miljøets forandring og industrialiseringens sociale konsekvenser ikke opnås.

Opkomsten af den ny industriarbejderklasse er emnet for flere afhandlinger, som således belyser aspekter af det industrielle miljø. I Edv. Mackeprang, *Afsnit af den danske arbejderbevægelses historie* (1911) belyses industrialiseringens konsekvenser for håndværkssvenden, der må opgive håbet om at blive mester og i stedet blive fabriksarbejder. Med stiftelsen af Institut for Historie og Samfundsøkonomi i 1927 iværksattes omfattende undersøgelser af arbejderklassens levevilkår, arbejdsforhold og politiske kamp navnlig i anden halvdel af det 19. århundrede. Institutet lod foretage materialeindsamlinger bl.a. fra aviser og virksomhedsarkiver, og en række afhandlinger udsendtes.² Under redaktion af Povl Engelstoft og Hans Jensen udkom således *Sociale studier i dansk historie efter 1857* (1930) med 9 kortere afhandlinger koncentreret om den politiske side af arbejderbevægelsen. Blandt andet boligforholdene belyses delvis på grundlag af Social-Demokraten af Henry Bruun, *Den sociale udvikling i byerne 1857-61* og af Georg Nørregaard, *Arbejderspørgsmålet i firserne*. Arbejdsmarkedsorganisationerne behandles i Henry Bruun, *Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil år 1900, I indtil 1880* (1938).

Specielt om arbejderbevægelsens politiske og fagorganisatoriske forhold er litteraturen omfattende, mens de socialhistoriske undersøgelser fra Institut for Historie og Samfundsøkonomi kun i begrænset omfang er blevet fulgt op af den senere forskning. Det gælder litteraturen fra 1950'erne, hvoraf f.eks. kan nævnes O. Bertolt, E. Christiansen og P. Hansen, *En bygning vi rejser* bd. 1-3 (1954-55), og den fra slutningen af 1960'erne stærkt voksende litteratur om arbejderbevægelsen. Det præger således de hidtil udsendte publikationer fra det i 1970 oprettede Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie, som ligeledes står bag *Årbog for- og Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie*. På grundlag af anden litteratur er i *Klassestrukturen i Danmark 1870-1920*, Den jyske historiker

6. årg. nr. 3-4 (1974) dog gjort et forsøg på at betragte arbejderklassens opkomst og vilkår i forbindelse med den almindelige økonomiske udvikling. En nærmere beskrivelse af arbejderklassens daglige miljø ligger imidlertid ikke inden for dette arbejdes rammer.

Den topografiske eller lokalhistoriske litteratur indeholder ofte væsentlige afsnit om det industrielle miljø og udviklingen af byerne og de bymæssige bebyggelser i landdistrikterne. Det topografiske hovedværk er J. P. Trap, Danmark, som amtsvis giver en beskrivelse af de enkelte købstæder og sogne. 1. udg. af Trap, *Statistisk-topografisk beskrivelse af kongeriget Danmark* udkom 1858-60 i 5 bd. Senere udgaver udkom 1872-79, 1898-1906, 1920-31 og 5. udgaven, der er på 31 bd., 1953-72. Selv om der for de enkelte lokaliteter findes en historisk beskrivelse i 5. udgaven, er de tidligere udgaver nyttige, da perioden op til udgivelsen er fyldigst behandlet. Som eksempler på lokalhistoriske værker, hvor det social-økonomiske stof får en fyldig behandling kan nævnes *Århus gennem tiderne* (1939-41), Aa. F. Blomberg, *Fåborg bys historie* (1955) og J. O. Bro-Jørgensen, *Svendborg købstads historie* (1960-61).

Enkeltforhold kan søges belyst ved hjælp af et af de gængse opslagsværker. *Salmonsens* i 26 bd. (1915-30) er således god for perioden omkring og før århundredskiftet, mens *Gyldendals store opslagsbog* i 6 bd. (1967-70) kan anvendes med fordel for den senere del af perioden. Enkelt personer kan eventuelt findes i *Dansk biografisk leksikon* og *Kraks blå bog* (1910 ff).³ Det må bemærkes, at *Dansk biografisk leksikon* udgivet af Bricka (1887-1905) indeholder biografier af flere erhvervsfolk, som ikke er medtaget i Engelstofts og Dahls udgave (1933-44). Enkelte personer er kun biograferet i *Dansk biografisk håndleksikon* (1920-26).

Bibliografier

Gennemgangen af de generelle fremstillinger er så lidt som redegørelsen for den specielle litteratur fuldstændig. Det vil derfor ved mere dybtgående studier af det industrielle miljø være nødvendigt at finde supplerende litteratur ved hjælp af nationalbibliografierne og de specielle bibliografier.

Dansk bogfortegnelse (1841 ff) dækker al dansk litteratur, der er kommet siden 1840. *Dansk tidsskriftindex* (1915-1972) dækker årligt tidsskriftartikler fra 1915.⁴ Ofte vil det imidlertid være hurtigere at benytte fagbibliografierne (for tidsskriftartikler fra før 1915 en nødvendighed), idet de anfører litteraturen om afgrænsede emner udkommet gennem længere perioder.

Idet man må være opmærksom på, at den emnemæssige afgrænsning er

så snæver, at litteratur om aspekter af det industrielle miljø ikke er medtaget, er det mest omfattende specielle bibliografiske system om emnet dog de historiske fagbibliografier. Det drejer sig om B. Erichsen og A. Krarup, *Dansk historisk bibliografi* bd. 1-3 (1917-27) med litteratur fra 1831-1913, Henry Bruun, *Dansk historisk bibliografi 1913-42* bd. 1-5 (1966-73), hvor registerbindet endnu ikke er udkommet, Henry Bruun, *Dansk historisk bibliografi 1943-47* (1956) og Bente Pedersen, *Dansk historisk årsbibliografi*, som er kommet for 1967-69 (1972-74). Litteraturen fra 1948-1966 er således endnu ikke dækket; men netop til aspekter af det industrielle miljø kan med fordel benyttes de mere afgrænsede, men kommenterede bibliografier, Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen, *Øversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54* (udg. af Erhvervsarkivet 1955 som særtryk af Fortid og nutid XX, s. 159-179) og Vagn Dybdahl, *Handels- og industrihistorisk litteratur 1952-65* (Erhvervsarkivet 1966 som særtryk af Fortid og nutid XXII, s. 472-530). Begge de to sidstnævnte bibliografier indeholder afsnit, hvor den lokalhistoriske litteraturs behandling af industriforhold registreres. Georg Nørregaard, *Dansk industrihistorie*, Nordisk tidsskrift (Stockholm 1949) er mere selektiv, men med en udførligere behandling af de vigtigste industrihistoriske afhandlinger fra o. 1800. Kortfattet er Helge Søgaard, *Håndværkshistorisk litteratur 1945-1963*, Fortid og nutid XXII (1963-65), s. 157-166.

En oversigt over de vigtigste empiriske undersøgelser af socialpolitisk indhold og publiceringen heraf gives i Reinhard Lund, *Danske undersøgelser indenfor arbejdslivet siden 1870* (1962). G. Viby Mogensen m.fl., *Socialhistorie. Kilder og studieområder vedrørende dansk socialhistorie efter 1890* (1975) indeholder en gennemgang af tidligere litteratur og publiceret statistik. Indledningsvis gives en kort oversigt over perioden før 1890. Jens Christensen, *Historieskrivningen om den danske arbejderklasse og arbejderbevægelse*, Den jyske historiker 6. årg., nr. 1 (1973-74), s. 2-30 giver en vurdering af litteraturen herom ud fra en erklæret materialistisk historieopfattelse.⁵ Især den hidtidige social-økonomiske historieskrivning behandles imidlertid summarisk. Kortfattet og overvejende med aktuel litteratur er pjecen udgivet af DASF, *Arbejderbevægelsen i Danmark - historisk og aktuelt, litteraturliste* (1973).

Lokalhistorisk litteratur er anført i *Trap* efter den historiske beskrivelse af de enkelte lokaliteter. Mere fuldstændige bibliografier over købstadshistorie gives i *International Bibliography of Urban History. Denmark, Finland, Norway, Sweden* (Stockholm 1960) og Henrik M. Jansen og Thomas Riis, *A select Bibliography of Danish Works on the History of Towns*,

published 1960-72 (1973). Chr. Heilskov, *Dansk provinstopografi* (1920 + supplement 1949) omfatter tidsskriftartikler trykt før 1915. Herudover er udkommet en lang række lokalbibliografier, idet bl.a. litteraturen vedrørende København, Frederiksberg, Gentofte, Søllerød kommune, Århus og forstæder, Esbjerg, Vejle amt, Sønderjylland og Odense er registreret.⁶ *Alfabetisk forfatter-index over litteratur om boligforhold, boligundersøgelser m.m. i Skandinavien.....* (udg. af K. A. B. 1971) lægger vægt på litteratur om forhold efter 1940, men medtager enkelte afhandlinger, der behandler den tidligere periode. Jubilæumsskrifter fra 1723-1949 af forskellig slags er bibliograferet i Ulf Kjær Hansen, *Danske jubilæumsskrifter* (1955), som imidlertid er vanskelig at arbejde med p.g.a. kronologisk ordning.⁷ Kommissionsbetænkninger er systematisk bibliograferet i Palle Svennevig, *Danske kommissionsbetænkninger 1850-1970* (1972). Nyere litteratur om kommunale og administrative forhold er bibliograferet i Børge Kristiansen, *Kommunal litteratur*, Kommunal håndbog 1974.

Endvidere må bemærkes, at bibliotekernes systematiske kartoteker kan benyttes som indgang til litteraturen om et bestemt emne. Det gælder især Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket i København, hvis samlinger indeholder litteratur, som det på den anden måde kan være vanskeligt at finde frem. Fremhæves må tillige Det kgl. Biblioteks småtrykssamling, der bl.a. indeholder pjecer og foreningsvedtægter.⁸

Specialer eller hovedopgaver udarbejdet af studerende indeholder ofte primær forskning af stor værdi. Enkelte specialer fra Københavns Universitet er resumeret i *Extracta* (1968 ff). Da specialerne sjældent udgives, kan det være nødvendigt at opsøge uddannelsesinstitutionerne, som undertiden er i besiddelse af kartoteker over opgaverne. Ved Københavns Universitet findes et centralt specialebibliotek for det humanistiske hovedområde, mens Økonomisk Institut har et selvstændigt bibliotek for hovedopgaver ved polit.-studiet. Ved Århus Universitet er der bl.a. for historie et specialebibliotek. *1066. Tidsskrift for historisk forskning* har løbende en specialeliste for historie ved Københavns Universitet og har udgivet *Bibliografi over historiske specialer og konferensopgaver ved Københavns Universitet indtil 1974* (1974). En tilsvarende fortegnelse for specialer og konferensopgaver afleveret ved Aarhus Universitet indtil 1969 er anført i *Hvad kan det nytte?* (Historisk Forening ved Aarhus Universitet 1969). En fortegnelse over specialer om arbejderklassens forhold i bredeste forstand findes i *Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie* nr. 1 (1973), som i følgende hefter vil give en løbende fortegnelse. Prisopgaver er ikke fuldstændigt medtaget i disse fortegnelser og må søges i universiteternes årsskrifter.⁹

Tidsskrifter og aviser

For alle fagbibliografier gælder, at de kun kan behandle et udvalg af litteraturen. Afgørelsen af, hvorvidt en afhandling falder inden for pågældende emne, vil i flere tilfælde bero på et skøn. Hertil kommer, at artikler vedrørende emnet kan findes i så mange forskellige tidsskrifter og blade, at fuldstændighed alene af den grund ikke kan forventes. En selvstændig opøgning af litteratur i sådanne publikationer vil derfor ofte være nødvendig.

Tidsskriftpressen før 1848 er behandlet i Harald Jørgensen, *Tidsskriftpressen i Danmark indtil 1848* (1961). Selve tidsskrifterne findes anført i *Dansk bogfortegnelse* (1841 ff) for 1841-1949 og for 1950 ff i *Dansk tidsskriftfortegnelse* (1955 ff). De af postvæsenet distribuerede publikationer findes fra 1854 anført i *Fortegnelse over tidender og tidsskrifter*, som dog udkom med uregelmæssige mellemrum i de første år. Tidsskriftartiklerne er, som nævnt, fra 1915 bibliograferet i *Dansk tidsskriftindex*. I hver årgang findes en fortegnelse over de tidsskrifter, som er gennemgået. Afhandlinger, herunder tidsskriftartikler for social og økonomisk historie findes fra 1967 årligt bibliograferet i *The Scandinavian Economic History Review*.

En række tidsskrifter og årbøger, hvor behandling af emner vedrørende det industrielle miljø kan forventes, må fremhæves. Således bringes i en række historiske tidsskrifter artikler om emnet. Det drejer sig om de generelt dækkende *Historisk tidsskrift* (1840 ff) og *Historie. Jyske samlinger* (1866 ff), i hvilke den politiske historie dog har en fremtrædende plads, og om *The Scandinavian Economic History Review* (1953 ff) og *Erhvervshistorisk årbog* (1949 ff), som dækker social og økonomisk historie. Arbejderbevægelsens forhold behandles særskilt i *Årbog for arbejderbevægelsens historie* (1971 ff). *Folk og kultur* (1972 ff) og *Fortid og nutid* (1914 ff) dækker kulturhistoriske emner, idet sidstnævnte tillige har lagt vægt på artikler med oversigter over litteratur og kilder til bl.a. lokalhistoriske undersøgelser. For sådanne undersøgelser kan tillige henvises til de forskellige lokalhistoriske foreningers årbøger, hvoraf flertallet grundlagdes i ti-året før 1. verdenskrig.

En anden gruppe af tidsskrifter bringer overvejende artikler om samtidige forhold, om end der også optages historiske artikler. Men da de er begyndt at komme i den undersøgte periode, indeholder de mange vigtige artikler til belysning af det industrielle miljø. Det drejer sig om *Nationaløkonomisk tidsskrift* (1873 ff),¹⁰ *Økonomi og politik* (1927 ff), *Sociologiske meddelelser* (1952 ff) og *Geografisk tidsskrift* (1877 ff), som alle bringer videnskabelige afhandlinger inden for emnet. *Socialt tidsskrift* (1925 ff, fortsættelse af *Social forsorg*) indeholder foruden artikler beretninger fra offentlige institutioner og lovstof med kommentarer.

Gennem perioden er udsendt en række orienterende tidsskrifter med særligt henblik på oplysninger om nye produktionsmuligheder, ny teknologi og andre aspekter af produktionsmiljøet. Det drejer sig om *Handels- og industri-tidende* (1798-1851), *Industritidende* (1864-1900), *Tidsskrift for industri* (1900-71, fortsættes 1972 ff af *Dansk industri*) og *Dansk teknisk tidsskrift* (Den tekniske Forenings tidsskrift, 1877 ff). Et omfattende statistisk materiale, oftest opgjort branchevis, findes i *Dansk industriberetning* (1905-60). Tilsvarende tidsskrifter udgivet fra arbejdsgiverside findes for flere brancher som f.eks. *Støberiet* (1923-69) udgivet af Jernstøberforeningen. Arbejdsgivernes egentlige interesseorgan er *Arbejdsgiveren* (1900 ff).¹¹ På lønmodtagerside udgav hovedorganisationen *Arbejderen* (1904-56), fortsættes af *Løn og virke* og fra 1973 af *LO-bladet*), mens fagforbundene tillige har deres egne medlemsblade. F.eks. har centralorganisationen af metalarbejdere udsendt *Jern- og metalarbejderen* (1914-54, fortsættes af *Jern og metal* og fra 1962 af *Metal*). Arbejdsmarkedsorganisationernes medlemsblade indeholder ofte organisationernes undersøgelser af arbejdsforholdene, som bl.a. kan bruges som led i argumentationen under overenskomstforhandlingerne.

Boligmiljøet behandles i flere tidsskrifter. *Arkitekten* (1898 ff, udkommer som månedsblad, men fra 1927 tillige ugentligt) bringer videnskabelige afhandlinger og tillige et omfattende dokumentationsmateriale for forskelligt byggeri. Som interesseorganisationsblade kan nævnes *Boligen* (1933 ff) og *Grundejerbladet* (1887 ff). Sundhedsforhold bl.a. set i forbindelse med produktions- og boligforhold findes i *Ugeskrift for læger* (1839 ff), *Meddelelser, hygiejniske* (1857 ff) *Medicinalberetning* (1884 ff), *Theriaca. Samlinger til farmaciens og medicinens historie* (1956 ff) og *Dansk medicinhistorisk årbog* (1972 ff).

Aviserne indeholder et omfattende materiale, der belyser det industrielle miljø. En samlet fortegnelse over de enkelte geografiske områders dagblade 1848-1972 med angivelse af politisk orientering findes i Niels Thomsen, *Dagbladskonkurrencen 1870-1970* bd. 2 (1972), s. 807-876. Større avisartikler er fra 1940 bibliograferet i *Aviskronikindex* (1940 ff). Universitetsbiblioteket i København og Statens Avissamling på Statsbiblioteket i Århus er hovedbiblioteker for danske aviser og her findes også systematiske registre for de vigtigste dagblade.¹²

Kilder

De vigtigste kilder til det industrielle miljø vil blive gennemgået under de

respektive afsnit; men der skal her kort redegøres for nogle af hjælpemidlerne til deres benyttelse. Kendskab til embedsadministrationen er en afgørende forudsætning for at kunne finde de ønskede kilder, hvad enten de befinder sig i et af statens arkiver, som netop anvender proveniensprincippet under arkivaliernes ordning, eller de endnu ligger ude i administrationen.¹³ *Kongelig dansk hof- og statskalender* (1801 ff) indeholder årligt en oversigt over statsadministrationen og en række offentlige og private institutioner. For hver institution angives oprettelsesår og arbejdsområde. For kommunerne udsendes *Kommunal årbog* (1930 ff), der imidlertid ikke for den enkelte kommune giver så detaljerede oplysninger om forvaltningen som Hof- og statskalenderen om statsadministrationen. Enkelte af de større kommuner udsender deres egen kommunalkalender, som giver tilsvarende oplysninger om kommunens forvaltning som Hof- og statskalenderen om statsinstitutionerne.¹⁴ Centraladministrationen gennem længere perioder findes for tiden før 1848 behandlet i Aa. Sachs (red.), *Den danske centraladministration* (1921) og for tiden efter 1848 i N. Petersen, *Oversigt over centraladministrationens udvikling siden 1848*, Administrationsudvalget af 1960, 2. betænkning (1962), s. 29-100. Samlet for perioderne 1848-93, 1894-1913 og 1914-35 er der udgivet oversigter over ministeriernes personale og embedsområder.¹⁵ En oversigt over administrationshistoriske værker gives i Knud J. V. Jespersen, *Hjælpemidler til arkivbenyttelse, en oversigt* (1973), især s. 25 f og 35-38.

Der er ikke nogen skarp grænse mellem hvilke slags arkivalier, der afleveres til de forskellige arkiver. Den offentlige forvaltnings dokumenter afleveres især til Rigsarkivet, Landsarkiverne og Stadsarkiverne, hvortil der dog også afleveres private arkiver og institutionsarkiver. Erhvervsarkivet i Århus modtager især arkiver fra private, firmaer, organisationer og institutioner vedrørende erhvervslivet. Herudover må fremhæves Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv i København og de lokalhistoriske arkiver, som også indeholder vigtige kilder til studiet af det industrielle miljø.¹⁶ For en nærmere redegørelse for de danske arkiver og hjælpemidlerne til deres benyttelse, kan der som nyere fremstillinger henvises til ovennævnte værk af Knud J. V. Jespersen, der indeholder en omtale af de vigtigste registraturer eller henvisninger til, hvor de findes omtalt, og A. Strange Nielsen, *Lokalhistoriske arkiver* (1972), hvor Johan Hvidtfeldt giver en generel oversigt over de offentlige arkiver. Som oversigter over bevarede kildegrupper ved landsarkiverne fungerer de generelle vejledninger i arkivbenyttelse. Foreløbig er udkommet F. Gribsvad og J. Hvidtfeldt, *Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. En oversigt* (1944), Harald Jørgensen, *Landsarkivet for Sjælland*,

Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til deres benyttelse. En oversigt (1966) og Anne Riising, *Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt* (1970). Tilsvarende sigte har *Københavns Stadsarkiv. Oversigt og vejledning* (Tillæg til Historiske meddelelser om København, 1974). For Rigsarkivet foreligger som en generel oversigt alene den forældede Kr. Erslev, *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse* (1923). Det er derfor nødvendigt at gå direkte til de specielle registraturer. Kildegrupper af central betydning for studiet af det industrielle miljø findes for perioden før 1848 bl.a. registreret under fabriksfaget i *Rentekammeret, generaltoldkammeret og kommercekollegiet 1660-1848*, Vejledende arkivregistraturer II (1892), under tabelvæsen og statistik i *Rentekammeret I. Danske og norske afdelinger 1660-1848*, Vejledende arkivregistraturer XII (1964), i *Danske kancelli og de dermed beslægtede institutioner*, Vejledende arkivregistraturer I (1943) og *Oversigt over private personarkiver i Rigsarkivet*, Foreløbige arkivregistraturer ny serie 3 (1972). Sidstnævnte dækker også perioden efter 1848. Ved brug af arkivregistraturerne kan i øvrigt med fordel benyttes de administrationshistoriske oversigter, der ofte gives i indledningen.

Egentlige registraturer over centraladministrationens arkivalier i Rigsarkivet for perioden efter 1848 er ikke udarbejdet.¹⁷ En summarisk registrering er foretaget i 2. afdelings stadigt åjourførte *Generalregistratur*, som angiver arkivaliernes art og hvilken periode de dækker, men f.eks. ikke materialets omfang, eller i hvilken form materialet ligger. Da *Generalregistraturen* endvidere ikke er systematisk ordnet, kan det være vanskeligt at få overblik over det bevarede materiale. Hertil kommer, at en del nyere materiale ikke nødvendigvis er afleveret. Inden større undersøgelser efter manglende materiale iværksættes, kan det derfor være en fordel at benytte *Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne*, der frem til 1970 indeholder beretninger om arkivernes virksomhed, og som bl.a. orienterer om for hvilke arkivalier, der er givet kassationstilladelse. Med ganske enkelte undtagelser er kassationstilladelse fulgt op af kassation. Erhvervsarkivet har kun udgivet enkelte registraturer; men i hver årgang af *Erhvervshistorisk årbog* findes en løbende fortegnelse over indgåede arkivalier.

Ud over registraturerne findes en række mere specielle hjælpemidler. Ved besøg på arkiverne vil det altid være en fordel at orientere sig om, hvorvidt der til brug på læsesalen er udarbejdet registre, f.eks. alfabetiske registre til kirkebøger, skifteprotokoller og rådstueprotokollernes borgerskabsoplysninger. Som et tilsvarende hjælpemiddel til brug for arbejde med kilderne vedrørende fast ejendom kan der være udarbejdet jævnføringsregistre, såle-

des at brandforsikringsnumre og matrikelnumre, der har forekommet for samme ejendom, findes anført samlet. Sådanne registre er ofte udarbejdet i forbindelse med realregistrene til skøde- og panteprotokollerne ved overgang til nye matrikelnumre; men af registre med flere numre kan nævnes registeret på Københavns Stadsarkiv over matriklerne for København og en række købstadsregistre.¹⁸

Rigsdagstidende, lov- og cirkulæresamlingerne viser bl.a. Rigsdagens og centraladministrationens behandling af emner vedrørende det industrielle miljø.¹⁹ Fremhæves må *Collegial* - (1798-1848), *Departements*- (1848-70) og *Ministerialtidende* (1871 ff), som bl.a. indeholder en del statistisk materiale. For den senere del af perioden giver *Rigsdagsårbogen* (1890 ff) en nyttig oversigt over Rigsdagens virksomhed. På Folketingets Bibliotek er endvidere et systematisk ordnet kartotek, hvorigennem alle sager vedrørende samme emne fra 1849 og frem kan findes. Trykte byrådsforhandlinger for købstadskommuner og de tilsvarende *Københavns borgerrepræsentanters forhandlinger* (1841 ff) for København giver indblik i det lokale styres afgørelser og kan ofte fungere som en indgang til det bevarede arkivalske materiale vedrørende byens dispositioner.

En særlig kildegruppe udgør statistica. De findes spredt i embedsarkiverne, idet dog de fleste større tællinger findes samlet i Tabelkommissionens arkiv for perioden 1833-48 og for den senere periode under Danmarks Statistik og dets forgængere.²⁰ Einar Cohn har i *Samfundet og statistikken, et historisk rids 1769-1950*, St. m. 4.139.1 givet en generel oversigt over især den officielle statistik. Mere detaljerede redegørelser for tællinger og disses publicering findes i Axel Holck, *Dansk statistiks historie 1800-1850* (1901), Marcus Rubin, *Statistisk Bureaus historie* (1899), der dækker perioden 1849-99, *Det statistiske Departement 1896-1920* (1920) og Einar Cohn, *Det statistiske Departement 1920-50* (1951). Den københavnske kommunalstatistik behandles i K. Johansen, *Staden Københavns statistiske Kontor 1883-1933* (1933) og i *Statistisk månedsskrift* 1958, s. 31-69. I hver årgang af *Statistisk årbog* findes en systematisk ordnet fortegnelse over publikationer udgivet af Danmarks Statistik. Tilsvarende fortegnelser findes i de statistiske årbøger udgivet af København og Århus kommuners statistiske kontorer.

3. Produktionsmiljøet

Kun få forfattere behandler den danske industri generelt. Af ældre industrihistorier må dog nævnes fabriksdirektør O. J. Rawert, *Kongeriget Danmarks industrielle forhold fra de ældste tider indtil begyndelsen af 1848* (1850), der for de enkelte geografiske områder gennemgår de industrielle virksomheder. Sekretær i Industriforeningen Camillus Nyrop har i sine talrige bøger og artikler, hvoraf *Bidrag til den danske industris historie* (1873) og *Meddelelser fra industriens område* (1876) især er centrale, taget forskellige aspekter af industriens forhold op.¹ Rawerts og Nyrops afhandlinger har dog materialesamlingens præg. I Axel Nielsen (red.), *Industriens historie i Danmark* III, 1-2 (1944) behandles tiden op til 1870. Gennemgangen er veldokumenteret og præget af sikker kildekritik, således at problemerne ved arbejdet med især centraladministrationens kilder vedr. industriforhold belyses. Mindre kapitler behandler arbejdsforholdene i industrien, mens det offentlige politik over for industrien, industriens kapitalforhold og formelle organisering får en fyldigere behandling. Ud over et afsnit om dampkraften i III, 1 behandles selve produktionsprocessen i III, 2, hvor en række industrigrene gennemgås. Tekstilindustrien som den ældste større industrigren får den mest udførlige behandling. E. Wolfsen (red.), *Danmarks industrielle udvikling* (1943) gennemgår i populær form en række industribrancher, hvorunder en kort historisk redegørelse gives for de større virksomheder.

Efter den 2. verdenskrig har den danske industrihistoriske forskning været koncentreret om industriens fremvækst. Påvirket af den udenlandske forsknings interessefelt har den danske forskning søgt at tidsfæste et såkaldt industrielt gennembrud i Danmark.

Danmarks industrielle gennembrud?

Uenigheden om tidsfæstelsen af Danmarks industrielle gennembrud skyldes dels valget af kriterium for at kunne tale om et industrielt gennembrud og

dels i forbindelse hermed en manglende entydig definition af industri. Til efter midten af det 19. århundrede brugtes industri som det overordnede begreb for håndværk, husflid og fabriksmæssig virksomhed. I ovennævnte værk af O. J. Rawert er således ikke foretaget nogen systematisk opdeling af de tre former for produktion, ligesom Industriforeningen ved sin stiftelse i 1838 også skulle varetage håndværkets interesser. Mod slutningen af århundredet opfattedes industri, således som det endnu bliver gjort og også vil blive i denne fremstilling, synonymt med fabriksvirksomhed.

Det har imidlertid ikke hindret uenighed, da valget af kriterier til udskillelse af fabriksvirksomhed fra håndværk og husflid bygger på et skøn, selv om en beskrivende definition af industri kan opnå bred enighed. Ved industri forstås således i almindelighed en mekaniseret produktion, som foregår på store arbejdspladser med vidtgående arbejdsdeling, hvorved arbejderen underlægges en given produktionsrytme. Produktionen er koncentreret om massevarer med henblik på afsætning på et ukendt marked. Definitionen ses at indeholde flere elementer. De forskellige definitioner, der er anvendt med henblik på en operationalisering af begrebet industri, går da også alle ud fra et eller flere af disse elementer. At ikke alle elementer medtages, skyldes dels praktiske vanskeligheder og dels at det ville betyde en for kraftig selektion. Hvis alle elementer krævedes opfyldt, ville det f.eks. betyde, at skibsværfter, der typisk producerer individuelle varer på bestilling, ikke ville blive regnet som industri. Hertil kommer de praktiske vanskeligheder, idet det for den enkelte virksomhed kan være vanskeligt at få oplysning om flere af elementerne, f.eks. om produktions- og afsætningsvilkårene.

De her antydede vanskeligheder med hensyn til definitionen af industri har resulteret i en definition ud fra virksomhedernes størrelse målt ved antallet af ansatte eller arbejdere. Danmarks Statistik har således i sine publikationer om industri- og erhvervstællingerne for den her behandlede periode rubriceret virksomhederne efter antal arbejdere og defineret industri som virksomheder med 6 eller flere arbejdere. Åbenbare urimeligheder er konsekvensen af en sådan definition. F.eks. at to virksomheder, som begge producerer ens varer med ens produktionsudstyr, henholdsvis regnes som håndværk og industri, fordi den ene beskæftiger 5 og den anden 6 arbejdere. Dog må der antages at være en sammenhæng mellem virksomhedens størrelse målt i antal arbejdere og de øvrige elementer, grad af mekanisering og masseproduktion for et ukendt marked, som indgår i den generelle definition af industri. På grund af muligheden for sammenlignelighed med de statistiske publikationer, den forholdsvis nemme adgang til at få oplys-

ning om en virksomheds arbejdsantal og den antagne overensstemmelse med de øvrige kriterier på industriel produktion er 6 arbejdere og derover også her valgt som definition på industri.²

1870'erne opfattedes traditionelt som perioden for Danmarks industrielle gennembrud. Denne opfattelse kommer f.eks. til udtryk i P. Munch, *Det industrielle gennembrud 1864-76*, Schultz danmarkshistorie bd. 5, s. 573-78 og i Georg Nørregaard, *Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-99* (1943), s. 111-115.³ Flere indikatorer er fremført til støtte for opfattelsen. Således er antallet af nystiftede aktieselskaber, statistikken over folketællingernes erhvervsoplysninger, over industritællingen i 1871/72 og over udenrigshandelen fremdraget. Som forklaring på den øgede økonomiske aktivitet er fremført virkningerne af toldloven af 1863 og Hertugdømmernes udskillelse.

Først med Richard Willerslevs disputats *Studier i dansk industrihistorie 1850-80* (1952) forsøgte en systematisk opgørelse over antallet af virksomheder og industriarbejdere.⁴ Willerslevs tese, at det industrielle gennembrud snarere fandt sted i 1850' og 1860'erne end i 1870'erne, er blevet kraftigt kritiseret ud fra hans egne tal. Willerslev bygger på industritællingerne for hele landet i 1855 og 1871/72 og for København i 1882. Han mener da at kunne påvise en kraftigere vækst i antal virksomheder og arbejdere mellem 1855 og 1871/72 end mellem 1871/72 og 1882, hvorfor han afviser, at højkonjunktoren i første halvdel af 1870'erne havde afgørende betydning for industriens vækst. Kritikken har over for dette hævdet, at 1871/72-tællingerne nåede at registrere de nystiftede virksomheder i forbindelse med 1870'ernes højkonjunktur, således at grundlæggelser og udvidelse af eksisterende virksomheder ikke skal søges i 1850' og 1860'erne. Den økonomiske aktivitet var endvidere så behersket i disse tiår, at en så kraftig industriel vækst som postuleret af Willerslev også ville have slået igennem generelt. Hertil kommer, at Willerslev ikke i tilstrækkelig grad har taget hensyn til tællingernes forskellige dækningsgrad. Et forhold, som vil blive behandlet under den senere kilde gennemgang. Som yderligere argumenter er fremført, at Willerslev ikke har gjort sig klart, at han for begyndelsen af perioden argumenterer på meget små tal, således at selv mindre absolutte forskydninger kan give store procentvise udsving, og at han, trods periodernes ulige længde, ikke argumenterer ud fra vækstrater.⁵ I *Træk af den industrielle udvikling 1850-1914*, Nationaløkonomisk tidsskrift bd. 92 (1954), s. 242-62 har Willerslev fulgt sin disputats op uden dog at ændre sin oprindelige opfattelse.

Svend Aage Hansen, *Early Industrialisation in Denmark* (1970) behand-

ler industriens fremvækst på baggrund af kapitalmarkedets rolle, mens *Økonomisk vækst i Danmark 1720-1970* af samme forfatter, som tidligere nævnt, tager industriens betydning for den økonomiske vækst op. Det er Svend Aage Hansens tese, at hvis der skal tales om et industrielt gennembrud for Danmark, må det henføres til 1890'erne. Som i de tidligere værker argumenteres bl.a. på arbejdetallet, som Svend Aage Hansen mener steg kraftigt i dette tiår. Som en ny faktor i diskussionen har Svend Aage Hansen inddraget industriens økonomiske betydning målt på grundlag af bruttofaktorindkomstberegninger. Det har muliggjort en vurdering ud fra nye kriterier for et såkaldt industrielt gennembrud. I 1890'erne nåede bruttoinvesteringerne således over 10% af bruttofaktorindkomsten, ligesom den industrielle vækst var så stærk, at den var medvirkende til at stimulere den generelle økonomiske aktivitet. To kriterier, som Svend Aage Hansen kræver opfyldt for at tale om et industrielt gennembrud. Som et yderligere kriterium opstilles kravet om forskydninger mellem hovederhvervsgrupperne, hvilket også anføres at være sket i 1890'erne.

Argumentationen i Svend Aage Hansens værker bygger på et omfattende statistisk materiale, men viser samtidig begrænsningerne i forsøgene på at tidsfæste et industrielt gennembrud. Kriterierne er således forholdsvis arbitrært fastsat. Bruttoinvesteringernes andel på 10% er f.eks. taget fra Rostows udviklingsmodel; men relevansen for Danmark kendes ikke. Samtidig er de anvendte kriterier utilstrækkelige forstået således, at de ikke giver oplysning om andre vigtige forhold som f.eks. industriens geografiske spredning eller dens vekselvirkning med andre erhverv. Der kan derfor også argumenteres for valg af andre kriterier eller andre grænser for de allerede anvendte. Med lige så stor ret vil industriopsvinget under 1. verdenskrig, i 1930'erne, således som det er blevet påvist i Ole Hyldtoft m.fl., *Trettioårsdepressionen och industrin*, Kriser och krispolitik i Norden under mellankrigstiden (Uppsala 1974), s. 207-246, eller i perioden fra slutningen af 1950'erne kunne blive karakteriseret som et industrielt gennembrud.⁶

Definitionen af industri som virksomheder med 6 eller flere arbejdere indebærer en vis vilkårlighed, og tilsvarende vil forsøgene på tidsfæstelse af et industrielt gennembrud bygge på en definatorisk vilkårlighed. Hermed er definitionernes analytiske værdi imidlertid ikke afvist. Men i erkendelse af definitionernes vilkårlighed er der ikke foretaget nogen snæver emnemæssig eller tidsmæssig afgrænsning i denne vejledning. Således vil de fleste kilder, som belyser fremstillingsvirksomhed, blive behandlet, også selv om de alene vedrører håndværk. Tilsvarende dækkes perioden tilbage til 1840, selv om ingen har søgt at argumentere for et industrielt gennembrud så tidligt. Det

skal heller ikke gøres her, idet begyndelsesåret er valgt uafhængigt heraf. Fra o. 1840 kan imidlertid konstateres en generel økonomisk vækst samtidig med en begyndende urbanisering. Ligeledes fra o. 1840 begyndte flere industribrancher at vise fremgang. I de følgende 100 år skete en kontinuert vækst i den danske industri, der bl.a. accelereredes i de perioder, hvor forskellige forfattere har ønsket at placere et industrielt gennembrud. 1940 er valgt som et naturligt slutår, da verdenskrigen betød en afbrydelse i denne kontinuerede udvikling.

Industriens omfang

I dette og de følgende afsnit om produktionsmiljøet vil de relevante kilder og den foreliggende litteratur blive behandlet. Kildematerialet eller dele heraf er imidlertid også behandlet andetsteds. De nævnte industrihistorier giver alle en vurdering af det industrihistoriske kildemateriale for de behandlede perioder. Endvidere redegøres for kildematerialet i C. Nyrop, *Hvorledes står det til med den danske industris statistik?* Nationaløkonomisk tidsskrift bd. 17 (1881), s. 1-27, i Ole Hyldtoft, *Den københavnske industris vækst og lokalisering 1870-1900* (utr. spec., Kbh. 1970)⁷ og i Jørgen Peder Clausager, *Industrialiseringsprocessen i Horsens. En vurdering af kildematerialet og et forsøg på at konstatere og tidsfæste et muligt industrielt gennembrud* (utr. spec., Århus 1974) for tiden op til 1914. For den følgende periode redegøres der for industristatistikken i Helle Askgaard, *Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970* (1970), s. 210-225. Der henvises derfor til disse fremstillinger samt de i indledningen nævnte afhandlinger om den officielle statistiks historie. Kun de væsentligste forhold vil i det følgende blive behandlet for de enkelte kilder.

Kilder

Fortegnelser over laugsmestre

Laugene anses traditionelt at omfatte håndværk. Med den valgte definition på industri vil imidlertid flere håndværksmestre, der var medlemmer af et laug, være at regne som industriherrer. Hertil kommer at håndværk p.gr.a. afgrænsningsvanskeligheder delvis behandles i denne vejledning. Der er derfor grund til at pege på nogle kilder, som angiver antallet af virksomheder og beskæftigede inden for laugene.

Hvert år indtil 1861 indsendte laugene i København en fortegnelse over

deres medlemmer til politiet. Politiet lod på grundlag heraf trykke de såkaldte *generaltabeller over laugenes interessenter*, som for hvert laug angiver antallet af mestre, svende og lærlinge. Selve indberetningerne fra oldermændene med oplysning om interessenternes navne, bopæl og navne på pågældendes svende og drenge synes kun bevaret for et enkelt år. De trykte tabeller er imidlertid bevaret for hele perioden. De muliggør et indtryk af fagenes relative størrelse, samt en tilnærmet fordeling inden for de enkelte fag mellem mestre og ansatte.⁸

For årene 1848-60 er endvidere bevaret de halvårslige *laugs- og korporationslister* for København. Som grundlag for beregning af næringsskatten indsendtes til formanden for rodemestrene fra hvert laug en fortegnelse over antallet af svende, drenge og undertiden arbejdere beskæftiget hos den enkelte mester.⁹

Spredt i laugsarkiverne findes bevaret fortegnelser over medlemmerne. Enkelte laug lod endog fortegnelserne trykke, tilsyneladende årligt.¹⁰ Fortegnelserne er dog ikke bevaret systematisk.¹¹

Fabrik- og industritabeller

Ved Pr.M. 9.7.1774 blev det påbudt, at underøvrigheder gennem amtmændene skulle indsende de såkaldte *fabrik- og industritabeller* til Generaltoldkammeret og Kommercekollegiet.¹² Tabellerne indsendtes kun for København og Århus på trykte skemaer, men indeholdt dog generelt som faste rubrikker oplysning om lokalitet, fabrikkens eller håndteringens art, navn på entreprenør eller ejer, antal ansatte opdelt på fabriksarbejdere og daglejere og andre, den producerede mængde, forbruget af råmaterialer opdelt efter indenlandsk og udenlandsk oprindelse og en rubrik til særlige bemærkninger f.eks. om anvendelsen af maskiner eller evt. privilegium på at drive virksomheden.

Oplysningernes udførlighed er vekslende. For de mere fabriksmæssige virksomheder som klæde-, tobaksfabrikker, sæbesyderier og jernstøberier, som selv indsendte skemaer til underøvrigheden, er oplysningerne mest detaljerede, mens oplysningerne ofte er anført samlet for de forskellige håndværksfag som feldberederi, rebslageri, garveri og væveri, for hvilke de enkelte laug har forestået indsendelsen.¹³ Da de enkelte industriherrer ofte selv skulle indsende skemaerne, er fabrik- og industritabellerne præget af ufuldstændighed m.h.t. de medtagne virksomheder. Et forhold som allerede Rawert påpegede bl.a. i forsøg på at forbedre materialet til brug for sin bog, der skulle indeholde en opgørelse over Danmarks industrivirksomheder ved

udgangen af året 1847. Oplysningerne om den producerede mængde og de anvendte råvarer fandt Rawert endvidere 'højest upålideligt, om ikke aldeles falskt'. Dog lykkedes det ikke Rawert at få ændret organiseringen af indsamlingen af tabellerne.¹⁴ En pålidelig industristatistik for bl.a. København kan dog med støtte fra andet materiale opbygges på grundlag af fabrikslisterne. Generelt indeholder de tillige værdifulde oplysninger om enkeltvirksomheder. Tabellerne var uændrede i den her undersøgte periode, indtil de blev afløst af industritællingen i 1855. De er bevaret i Rigsarkivet, hvor de ligger ordnet kronologisk og dernæst topografisk for perioden indtil 1855.¹⁵

For enkelte brancher indsendtes oplysninger også eller udelukkende gennem toldvæsenet. Det drejede sig om virksomheder, hvis produktion var belagt med afgift. Således var møllenæringen underlagt streng kontrol m.h.p. opkrævning af formalingsafgifter bl.a. for brug af korn til brændevinsbrænding.¹⁶ I forbindelse med denne kontrol indsendtes fra 1843 til Generaltoldkammeret for hele landet rapporter om antallet af brænderier og disses størrelse i hvert toldsted.¹⁷ Statistikken indtil 1850 over konsumtionen og herunder over formalingen og brændevinsproduktionen, som bl.a. findes trykt i de første Statistiske tabelværker, belyser ligeledes disse erhverv.

O. J. Rawert

For udgangen af 1847 indeholder Rawerts bog, *Kongeriget Danmarks industrielle forhold fra de ældste tider indtil begyndelsen af 1848*, en topografisk ordnet gennemgang af de daværende industrivirksomheder. Rawert anvendte især fabrikstabellerne, men søgte dog ad anden vej oplysningerne suppleret, bl.a. gennem toldvæsenets indberetninger, en privat tælling og de trykte generaltabeller. En del af manglerne ved fabrikstabellerne går dog igen hos Rawert; men til trods herfor konkluderer Willerslev, at Rawerts bog indeholder den mest pålidelige trykte industristatistik, der findes for landet som helhed helt op til den store erhvervstælling 1897.¹⁸

Tabelkommissionen 1838

I henhold til kanc. cirk. 30.1. 1838 afholdt Tabelkommissionen i 1838 en mindre industritælling især for landdistrikterne. Den registrerede antallet af væve for by og land, kalkbrænderier, teglbrænderier, pottemagerier, garverier og møller og disses produktion, men ikke arbejdetal. Tællingen offentliggjordes i *St.t.* 5.hft. (1842), hvor det i indledningen fremhæves, at tællingen må antages at være ufuldstændig.¹⁹ Skemaerne til tællingen er bevaret i Rigsarkivet.²⁰

Industritællingen 1855

Rawerts kritik af fabrik- og industritabellerne førte til disses ophør. I stedet skulle afholdes 5-årige industritællinger. Hensigten var en mere pålidelig statistik med flere oplysninger. Dette søgtes første gang realiseret med industritællingen i forbindelse med folketællingen 1.2. 1855.

Tællingen var begrænset til de egentlige 'industrifag', men omfattede dog i alt 61 forskellige brancher. En liste over de registreringspligtige virksomheder skulle udarbejdes af lokale komiteer, som måtte formodes at have kendskab til de lokale industrielle forhold. På grundlag af denne liste indhentes oplysninger efter et fast skema for de pågældende virksomheder. Disse skemaer var meget detaljerede, således som det fremgår af omstående gengivelse af skemaet.

Skemaerne skulle afleveres med folketællingsskemaet. Selv for de registreringspligtige brancher er antallet af virksomheder og antal beskæftigede behæftet med mangler.²¹ På grund af udvælgelsen af erhverv kan tællingen endvidere kun sammenlignes med de senere tællingers brancheopgørelser, når de i 1855 ikke-registreringspligtige erhverv er udskilt fra disse.²² De indkomne skemaer blev aldrig bearbejdet af Statistisk Bureau; men de er med undtagelse af skemaer for enkelte lokaliteter bevaret i Rigsarkivet.²³

Industritællingerne 1871/72

Industritællingen 1855 skulle, som nævnt, efter de oprindelige planer være fulgt op af en ny tælling 5 år senere. Modstand fra bl.a. C. N. David, chef for Statistisk Bureau, betød imidlertid en stadig udsættelse. Først i 1871/72 blev der således foretaget undersøgelser, hvorigennem der skete en registrering af de danske industrivirksomheder.

Den første undersøgelse blev foretaget 1871/72 af Statistisk Bureau for Finansministeriet til belysning af virkningerne af toldloven af 1863. I august 1871 foretoges en tælling af industrivirksomhederne i købstæder og handelspladser, som i april 1872 suppleredes for København og landdistrikterne. I modsætning til 1855-tællingen indeholder de bevarede tællingslister fra 1871/72-industritællingen kun få oplysninger om hver virksomhed, nemlig fabrikkens art og navn, anlægsår og tidspunkt for større udvidelser, antallet af faste og temporære arbejdere og to rubrikker til andre oplysninger og anmærkninger, i hvilke der for nogle virksomheder er angivet dampkraft og evt. produktionsoplysninger.

For København er for visse fag konstateret en høj besvarelsesprocent. Rodemestrene gik således personligt rundt til virksomhederne. Enkelte stør-

re virksomheder nægtede dog at give oplysningerne. De ønskede oplysninger var så enkle, at de synes at være forholdsvis fuldstændige. Derimod har manglen på centralt udarbejdede kriterier for udvælgelsen betydet, at der lokalt er foretaget en forskellig afgrænsning mellem industri og håndværk. For København er dog påvist, at kommunens skattekontor udarbejdede lister over de tællingspligtige næringsdrivende, således at udvælgelsen ikke som traditionelt antaget, var overladt til rodemestrenes tilfældige skøn.²⁴ Men ved sammenligning med senere industritællinger må først foretages en supplerende af de manglende virksomheder fra andre kilder.²⁵ Tællingsskemaerne er bevaret i Rigsarkivet.²⁶ Tællingen publiceredes i *Fabrikker og fabriksmæssigt drevne haandværk 1871-72*, St.m. 2.10.7.

Arbejdernes økonomiske kår 1872/73

På grundlag af Indenrigsministeriets cirk. 11.10 1872 afholdtes i vinteren 1872/73 en undersøgelse af arbejdernes økonomiske kår. I modsætning til industritællingen i 1871/72 skulle denne tælling omfatte alle arbejdsgivere, der anvendte medhjælpere i bedriften. Undersøgelsens skema var meget omfattende, således som det fremgår af omstående gengivelse.

Skemaet skulle udfyldes af selv den mindre håndværksmester blot med en enkelt svend. Da arbejdsgiveren endvidere i modsætning til den foregående industritælling selv skulle sørge for tilbagesendelsen af skemaet, og der ikke synes at være blevet udsendt rykkere for manglende besvarelse, kan det ikke undre, at besvarelsesprocenten var lav. Indenrigsministeriet anslog således allerede ved offentliggørelsen af undersøgelsen, at skemaerne kun dækkede omkring halvdelen af arbejderbefolkningen. Samtidig gjorde man opmærksom på, at sondringen mellem faste og temporære arbejdere ikke kunne opretholdes, da arbejdsgiverne havde opfattet spørgsmålet forskelligt.²⁷ Senere undersøgelser, der har sammenholdt tællingen med den tidligere industritælling, påviser da også, hvorledes flere virksomheder ikke har indsendt skemaet.

Ud over ovennævnte skema skulle virksomheder med mindst 20 arbejdere indsende endnu et skema. På dette ønskedes oplysning om en arbejderfamilies indtægter, udgifter og formuestatus 'i almindelighed'.

P.gr.a. betydelige sæsonsvingninger for dele af fremstillingsvirksomheden er tællingstidspunktet afgørende for sammenligneligheden med andre tællinger. Willerslev har dateret tællingen til december 1872; Ole Hyldtoft har for København påvist, at tællingen først afholdtes nogle måneder senere.²⁸ Skemaerne til erhvervstællingen er bevaret i Rigsarkivet.²⁹

A

Til Dplysning

om

Arbejder-Befolkningens Vilkaar,

forfaavidt angaar Fabrikdrift og Haandverksdrift.

Amt:

Frederiksberg

Jurisdiktion:

Norøst Herred.

Kommune:

Stokke

Bedriftens Betegnelse:

Bagværk

Arbejdsgiverens Navn:

H. Løkke

(Dette Schema udfyldes af Byraadene og Sogneraadene (i Kjøbenhavn Magistraten) til enhver Arbejdsgiver, der driver en Fabrik eller et Haandverk, naar han til Bedriften anvender Medhjælpere, og ikke blot driver denne ved egen og Families Hjælp. Paa Schemaet opføres alle Ljenesstjyende, ej heller Medhjælpere af højere Klasse, saasom Kontorister, Oplysningspersonale, egentlige Teknikere. Hvor en Arbejdsgiver maatte drive flere af ovennævnte Bedrifter, udfyldes et Schema særskilt for hver Bedrift.)

Ud Dagsrens nærmere Bestemmelse vil det først være nødvendigt at angive, til hvilket Omraade Ministeriet ved denne Rettighed formener at burde udstrække Arbejderbegrebet. Det maa da bemærkes, at det ikke er Hensigten her at medtage enten selvstændigt Hønskytende, et heller Medhjælper af højere Rang, saasom: Forvaltere, Rædterbetjente, Inspektionspersonale, egentlige Tjenestere og Kamillere, hvis Plads i Forretningen er væsentlig forskjellig fra de egentlige Arbejdere. Sigtet er det en Selskabs, at saadanne Personer, som ude fra Underføttelse af Hønskytende, selv end de søge noget Erhverv ved Arbejde, ikke paatænkes indbragte under nærværende Underføttelse. Det denne kun skal bestemt sig med den egentlige Arbejderbefolkning, bliver det paa den anden Side ikke blot Fabrikarbejdere, der her komme i Betragtning, saa vel som Arbejdere i de Haandværk, i hvilke større Arbejdsgjæverne sættes et betydeligt Antal Arbejdere, saasom navnlig Bøglingshaandværkerne, men ogsaa Dagarbejdere paa Landet samt Haandværksføvendene og Haandværksdrengene, ogsaa ogsaa Arbejdere i de smaa Værksteder. Det ere Arbejdere, der staa i Ugerbrøgets Tjeneste, kun i ringere Grad indbragte i de Besøgers, som den senere Tid har fremkaldt, men denne Klasse af Arbejdere er særdeles talrig her i Landet, hvor Ugerbrøget er en saa vigtig Erhvervskilde, saaledes at der er al Grund til at forfatte sig et nøjagtigt Tabellil i deres Raar. Hvad Haandværksføvendene angaar, da ere deres Raar og Udgifter vel i Reglen bedre end de egentlige Fabrikarbejdere, men de bør dog utvivlsomt medtages, navnlig da det her vist sig, at en betydelig Del af dem udsøde Beskræftelser, der ikke ere væsentlig forskjellig fra Fabrikarbejdernes.

Hvad angaar de medfølgende Schemats Indhold, maa det bemærkes, at det er betragtet som en Hovedopgave, at erholde den arbejdende Befolkning (søndret efter Alder og Køn) (Schema A. 1), idet neppe noget andet Moment vil være i højere Grad betegnende for Arbejderfamiliernes Tilstand, end i hvilken Grad Børnene og Kvindernes beslag i Arbejdet, ligesom det ogsaa vil have den største Interesse at erfare, hvilke industrielle og andre Virksomheder etc. der fortrinsvis benytte Kvindes og Børnens Arbejde. Man har anset det rigtigst at frembringe tre forskjellige Alderstær, af hvilke den fjerde staaende ved det sidste 18de og det sidste 18de Kar, heri sættes sig til den engstlige Fabriklovgivning, der ved de samme Grænser sætter Overgangen fra den egentlige Børnalders til den kraftigere Overgangsalder og fra denne til den fulde Udøvelse af Egenskabens Styrke. Man har ogsaa meget betydelig holdt sig til dette Forhæld, som disse Aldersgrænser stude væsentlige Tilstandspunkter i vor egen Lovgivning, idet Børnet ved det sidste 18de Kar kan udsødes af Arbet og saaledes ikke komme i Erhvervsvirksomhed, og det sidste 18de Kar danner Overgangen til Myndigheden i alle personlige Forhold.

Den næste Gruppe af Spørgsmaal (A. 2—3) angaar Arbejdsløsnens Storrelse, hvilken for Almindeligheds Bedømmende søttes opgjort efter en Gjennemsnitsberegning for en Uge, iøvrigt som Dagløn. Spørgsmaalene ere forberede efter de samme Grupper af Arbejdere som ovenfor (Mænd, Kvinder, unge Mænd, Børn), idet det vistnok vil vise sig, at Hensynet til Alder og Køn skalf vil gjøre sig gjældende ved Spørgsmaalet om Løsnens Storrelse. De Naturalhjælper som Bøderlag for Arbejde selvfølgelig bør medregnes til Lønnen, er der tilføjet et Spørgsmaal (A. Nr. 6) for at frembringe Oplysning herom.

Endelig indtager sig endnu et Spørgsmaal (A. Nr. 7) til denne Gruppe. Det vil nemlig ikke være til nogen Rytte at erfare, hvilken Løn vil være, naar det ikke samtidig angives, i hvilken Tid denne Løn erhverves, og for hvor lang Tid den skal strække sig. Det maa derfor herunder oplyses, om de paagjældende Arbejdere ere bestyrtede hele Aaret rundt eller kun visse Maanedeg, enten paa Grund af Arbejdets Natur eller fordi Forretningen er en saadan, der har en saaledet ved Aarets.

Som Medoplysning til Lønnen vilger den daglige Arbejdstid dernæst Hovedgenstand for Underføttelsen. Den bør angives ved Skilletsid for dens Begyndelse og Ophør, for saa vidt en saadan bestemt Arbejdstid haves; ellers end dens selvstændige Længde; det bør dernæst særlig angives, hvormegen Tid der indenfor Arbejdsdagens Grænser tilføjes til Maaletid og Hviletid. Angivelserne søttes atter her forberede efter de ovenfor nævnte 4 Grupper af Arbejdere, for saa vidt Arbejdstiden ikke er den samme for dem alle. Gjennem en Besvarelse af disse Spørgsmaal (A. Nr. 4) vil et højsættigt Bidrag vistnok erholdes til Bestemmelse af, hvad der for Alder her i Landet er den mest almindelige Normalarbejdsdag, et Moment der indtager en fremtrædende Plads ved Bestemmelsen af Arbejderbefolkningens Stillskaar i det Hele. — Det under Nr. 8 opstillede Spørgsmaals Besvarelse er selvfølgelig navnlig af Betydning for Kvindernes og Børnens Besiddende.

Under Nr. 9 er stillet Spørgsmaal med Hensyn til Arbejdernes Virksom, hvorefter forstaaes det Erhverv, der ikke haves i Forhold til nogen Arbejdsgjæver, eller i alt Fald ikke i Forhold til den Arbejdsgjæver, der udsøder nærværende Schema. Opmærksomheden henledes særlig herpaa, da det er meget almindeligt i den arbejdende Klasse, at et saadant haves for at indøve et Tilleg til Daglønnen, og det er af Betydning, naar et Olieke har haves af den arbejdende Klasse Raar, at dette Moment ikke læses ud af Betragtning, da Tilstanden i modset Fald let vil anvendes for ringere end den i Betydningen er. Som Ex. kan nævnes Hønsildarbejder, Opdytning af en Jordlod, Høstet (Høst eller Sand og Sten) etc. etc.

Spørgsmaalet under Nr. 10 indtager Oplysninger tilføjes af samme Art som det forstaaende.

Endnu trede Spørgsmaal (11 og 12) ere fremstillede ved de Beskræftelser, der i de senere Alder ere udsødes for ved indværende Børnstatninger fra Arbejdsherrerens Side at forberede Arbejdernes Raar og Stilling i det Hele. Det setter neppe, at der ogsaa betragtes der anstillet mangehaandige Forsøg i Overensstemmelse med de Forsøg, der desovm fra forskjellig Side ere fremstillet; og det vil være af særlig Interesse at komme til Kundskab om disse Forsøg, saavel som om det Udsald, de have faaet, idet det ikke kan være tvivlsomt, at der herved vil kunne fremkomme lærerige Erfaringer, som paa mange Maader ville kunne samfundet til Gode ved at blive almindelig kendte, hvilket neppe ad anden Vej vil kunne ske i det Omfang som ved nærværende Rettighed. Her søttes blandt andet Oplysning, om der er gjort Forsøg med at give Arbejdernes Kunder i Udbyttet af Beskrift (A. Nr. 11), om Arbejdsherreren har truffet saadanne Indretninger i humane Mennes som Alderomsforsørgelsesanstalter, Sygeanstalter, Høstet, Fabrikholer, Arbejderboliger og lignende (A. Nr. 12). Videns alle tidligere Spørgsmaal paa Schemat være af den Natur, at de i alt højsættigt tilføjes en Besvarelse ved Oplysning af enkelte Ledere, uden at nærmere forklaring udfordres, ville Spørgsmaalene under Nr. 9—13 være Redskaber for udførelse af Arbejdernes Raar; men dette vil neppe forberede særlig Betydning navnlig med Hensyn til 11 og 12, da de deromhandlede Forsøg vistnok ikke blive anstillede andetsteds end i større Beskrifter, der uden Tvivl selv ville have Interesse af at faae de trufne Indretninger og anstillede Forsøg gjort kendte i videre Kredse og utvivlsomt ville være istand til at meddele det anstillede Materiale i passende Omfang.

1. Antal af de i Bedriften beskæftigede Arbejdere:

Faste Arbejdere								Temporære Arbejdere								Af disse være simple Arbejdere uden nogen Fagbærelse.		
paa over 18 Aar.				mellem 13 og 18 Aar.		paa under 13 Aar.		paa over 18 Aar.				mellem 13 og 18 Aar.		paa under 13 Aar.				
Mænd.		Kvinder.		M.	K.	M.	K.	Mænd.		Kvinder.		M.	K.	M.	K.			
Ugifte.	Gifte (Ekte-mænd).	Ugifte.	Gifte (Ekte-kvinder).					Ugifte.	Gifte (Ekte-mænd).	Ugifte.	Gifte (Ekte-kvinder).							M.
1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	

2. Af Arbejderne arbejde { i Afkørd.... 1 Sæson for Agrikultur
for Dagløn.... 1 Mandag for 1/2 Aars Tid

3. I Gennemsnit fortjenes:	om Sommeren Kr. β		om Vinteren Kr. β	
	ved Afkørd af Bøgne (over 18 Aar)..... { Mænd { Kvinder af unge Mennestær (13—18 Aar) { Mænd { Kvinder af Børn (under 13 Aar)	omkring 4/2 3/4 Kønning, og for Dansk 1/2 Kønning 35/100 Kønning, 1/2 Kønning		
i Dagløn af Bøgne (over 18 Aar)..... { Mænd { Kvinder af unge Mennestær (13—18 Aar) { Mænd { Kvinder af Børn (under 13 Aar)				

4. Den daglige Arbejdstid er:	om Sommeren (Timer).		om Vinteren (Timer).		Deri frageser til Dulle og Maaltider (Timer).
	for Bøgne (over 18 Aar) . . . { Mænd { Kvinder for unge Mennestær (13—18 Aar)..... for Børn (under 13 Aar).....	meget ubeford, to den alle den i Gennemsnit de 14 timer.			

5. Anvendes Dampkraft:

Hvor stor er Maskinens Hæftkraft?

1/2 Hk.

Hvor stort er Brandstofsforbruget?

6. Gives der foruden den angivne Løn endnu andre Præstationer, f. Ex. Kost, Bolig, Løgehjælp, Medicin?
Eller hvilken Bærdi ansættes disse Ødelser?

*Best., Bolig, Løgehjælp, Medicin for
sindst. Løn for Mestergæverne -
for Lønuden: Best. 100 kr., Bolig 100 kr., Løgehjælp, Medicin den al. Bef. 100 kr.,
for Mestergæverne: - 70 kr. - 3 kr., Løgehjælp*

7. Er Arbejdet stadigt hele Aaret rundt, eller i modsat Fald
i hvor lang Tid af Aaret kan Arbejderen holdes beskæftiget?

fuld Aarstid.

8. Af hvad Bestaffenhed er Arbejdet for

Mænd?

Kvinder?

unge Rekrutter?

Børn?

*Adskilt og bage Prov. sind alle del. Arbejdet
for fremtidige Arbejdet.*

9. Driber Arbejderen i Reglen noget Dyrskud? Hvori be-
staar det og hvormed kan det antages at indbringe?

*Arbejdet sig for Mestergæverne
dyrskud for den enkelte del i 100 kr.*

10. Bidrage Instruerne ved særskilt Egheds til Familiens
Underhold? Hvori bestaar dette?

Dige arbejdet og andre.

11. Gives der Arbejderne nogen Andel i Bedriftens Udbytte,
og hvormed?

Kald.

12. Er der af Driftsherren indrettet nogen Alderdomsforsørgelse,
Sygekaske, Afsl., Fabrikskole eller lignende Indretning, og da
hvorefter? Med hvilke Tilfald af Arbejderne? Gives der
ældre ubtjente Arbejdere nogen Pension eller fast Under-
støttelse?

Kaske.

13. I hvilket Forhold overgaar Arbejderne til selvstændige
Stillinger, t. Ex. som Mestere o. desl., eller til højere Ar-
bejdsstillinger, t. Ex. som Teknikere, Inspektions- eller
Kontorpersonale o. desl.?

*mange selvstændigt.
En mange ansættelse for 1 af 30.*

Ingen af de to tællinger 1871-73 var fuldstændige, hvorfor en samlet registrering af virksomheder i disse år må kombinere materialet til tællingerne.³⁰ Willerslev var den første, der påtog sig dette store arbejde, som var en væsentlig forudsætning for hans disputats. Resultatet er gengivet i tabelform i *Studier i dansk industrihistorie*, s. 254-97. For hver by og hvert amt for landdistrikterne anføres antal virksomheder og antal arbejdere. Virksomhederne er opdelt efter arbejdsantal, og herunder er arbejderne opdelt efter køn og efter, om de var over 18 år, 13-18 eller under 13 år.³¹ Tilsvarende lokale kombinationer af tællingerne tillige med inddragelse af yderligere materiale har muliggjort korrektion af Willerslevs materiale.³² Ved sammenligning med tællinger for andre perioder må endvidere erindres de foran nævnte forskelle m.h.t. medtagne fag.

Industriudstillinger

Nyttige til kontrol af de to tællinger i 1871-73 er de oplysninger, som indsendtes af virksomhederne, der deltog i *Den nordiske industri- og kunstudstilling i København 1872*. Oplysningerne blev indsendt på særlige skemaer, og da bedømmelsen ved udstillingen også ville tage hensyn til disse oplysninger, kan det ikke undre, at flere virksomheder udviste stor omhu med skemaernes udfyldelse. Der ønskedes oplysninger om ejerforhold, virksomhedens art og navn, oprettelsesår, tidspunkt for den nuværende besidders indtræden, den årlige tilvirkningsgrad, anvendelsen af dampkraft, evt. udførsel, antal ansatte opdelt efter køn, kontorphonale, oplærte arbejdere, børn og arbejdsfolk, antal oplærte arbejdere fordelt på hoved- og bivirksomhed, hvilket bedre end normalt muliggør en opgørelse af hjemmearbejdere, og om lønforhold.

Skemaerne udfyldtes for hovedparten af virksomhederne i april og for enkelte i maj og juni 1872. For København er skemaerne således stort set samtidige med industritællingen. Ved sammenligning med denne for de virksomheder, som er med begge steder, er det vist, at der er god overensstemmelse i angivelsen af antal arbejdere. En stor del af virksomhederne angav således samme tal. Det var kun et udsnit af virksomhederne, som udstillede på industriudstillingen. Skemaernes anvendelighed består derfor først og fremmest i en kontrol og supplering af de to officielle tællinger.³³ Skemaerne er bevaret branchevis i Industriforeningens arkiv i Erhvervsarkivet.

Ved den næste store *industriudstilling i København 1888* udsendtes som i 1872 bedømmelseslister til de udstillende virksomheder. De stillede spørgs-

mål var med enkelte ændringer de samme som i 1872. Flere virksomheder deltog i 1888, samtidig med at besvarelsesprocenten for skemaerne var høj. Virksomhederne rykkedes således i tilfælde af manglende indsendelse. De fleste skemaer synes udfyldt ved årsskiftet 1887/88 og de øvrige i begyndelsen af februar 1888. Foruden en egentlig besvarelse af det udsendte skema gav flere virksomheder en længere gennemgang af fabrikkens historie.³⁴ Skemaerne fra denne udstilling er ligeledes bevaret i Industriforeningens arkiv i Erhvervsarkivet.

Endelig må nævnes, at der også i provinsen i den her undersøgte periode afholdtes industriudstillinger. Fra *Industri- og landbrugsudstillingen i Odense 1885* er f.eks. som fra ovennævnte udstillinger bevaret skemaer udfyldt af de deltagende virksomheder.³⁵

Lokale industritællinger

I den her undersøgte periode afholdtes enkelte industritællinger, som var afgrænset til et bestemt geografisk område. Således foretog den typografiske forening ved årsskiftet 1871/72 en privat indsamling af oplysninger om *københavnske bogtrykkerier*. Arbejdertallene er imidlertid for lave, da løst ansatte og kvindelige medarbejdere ikke taltes med.³⁶

I maj 1882 afholdtes en *tælling over industridrivende i Københavns kommune*. Tællingen medtog alle håndværks- og industrivirksomheder og havde tillige den fordel, at arbejdertallet skulle opgives for en bestemt dag, således at man undgik de tidligere tællingers uheldige skelen mellem faste og temporære arbejdere. Derimod var den geografiske afgrænsning uheldig, da den funktionelle helhed, som hovedstadsområdet udgjorde i industriel henseende, ikke belyses. Tællingen organiseredes i forbindelse med politiets mandtalstælling i kommunen, således at det er tvivlsomt, hvor mange næringsdrivende med virksomhed i kommunen, men med bopæl udenfor, der kom med i tællingen. En sammenligning med de kombinerede tællinger for 1871-73 er derfor ikke umiddelbart mulig.³⁷ Til disse repræsentativitetsproblemer kommer, at de anvendte skemaer ikke udfyldtes fuldstændigt. Af oplysningerne om bl.a. arbejdsantal, mekanisk kraft, oprettelsesår og anvendelse af maskiner anses kun arbejdsantal og mekanisk kraft for fyldestgørende opgivet. De anvendte skemaer er ikke bevaret; men tællingen bearbejdes og offentliggjordes af Københavns kommunes statistiske Kontor.³⁸

Provinsens industri var i årene 1881-83 genstand for en privat undersøgelse af J. T. Bayer. Private meddelere indsendte oplysninger om den lokale industri, som Bayer samarbejdede i sin bog *Dansk provinsindustri, stati-*

stisk fremstillet (1885). By for by anføres for industrivirksomhederne navn, branche, drivkraft, arbejdskraft, årlig produktionsmængde og -værdi, årlig udgift til arbejdslønninger samt 'anmærkninger'. Der er imidlertid ingen klare retningslinjer for hvilke virksomheder, der er medtaget, og selv større virksomheder kan konstateres at mangle.³⁹

Arbejdstilsynet

Den første lov, der i videre udstrækning betød offentlig kontrol med industriens arbejdsforhold, var loven af 23.5. 1873.⁴⁰ Med denne oprettedes Arbejdstilsynet med to fabriksinspektører, hvis opgave bl.a. var at kontrollere overholdelsen af lovens begrænsninger for benyttelse af børn og unge i industrivirksomheder. Således foretoges med mellemrum inspektioner på virksomheder, der beskæftigede unge under 18 år. Ved disse inspektioner optaltes virksomhedens arbejdsstyrke fordelt på børn, unge og voksne samt efter køn. Resultat indførtes i *inspektionsprotokollerne*. Inspektionsprotokollerne er imidlertid yderst fragmentarisk bevaret, da der for protokollerne for perioden 1873-1913 blev givet kassationstilladelse ved Fabrikstilsynets arkivs overførsel til Rigsarkivet i 1933.⁴¹

De samlede tal for arbejdsstyrken i virksomheder underlagt Arbejdstilsynet opgjordes i tilsynets årsberetning. Årsberetningen findes offentliggjort i *Ministerialtidende B* for perioden 1874-1921, hvorefter den fortsattes i *Socialt tidsskrift af d. C.* Statistikken over arbejdsstyrken er kun indtil 1902 opdelt på landsdele.⁴² Med undtagelse af København er der ikke opgørelser for de enkelte byer og heller ikke særskilt for byer og landdistrikter. Opdelingen på landsdele før 1902 er endvidere kun for den samlede industri. Senere ophører årsberetningen at angive arbejdsantal, idet alene antallet af virksomheder underlagt tilsyn er opgjort. For det 20. århundrede, hvor anden industristatistik i højere grad er tilgængelig end for den foregående periode, har årsberetningen således begrænset betydning m.h.p. en vurdering af industriens omfang.

Ved brug af Fabrikstilsynets statistik for perioden før 1901 må tages hensyn til repræsentativiteten for den samlede industri. I statistikken indgik kun tilsynspligtige virksomheder. En del tilsynspligtige virksomheder har dog søgt at undgå inspektion, ligesom tilsynets effektivitet var svingende. Oprindeligt dækkede tilsynet fabriksmæssige virksomheder, hvor børn og unge var ansat. Fra 1889 udvidedes tilsynets arbejdsområde til at gælde alle virksomheder med mekanisk drivkraft, og fra 1901 fandt en yderligere udvidelse sted til at gælde alle virksomheder med mere end 5 arbejdere.⁴³

Heller ikke inden for perioden 1889-1901 kan arbejdsstyrkens udvikling ifølge tilsynets årsberetning antages at være repræsentativ for industrien som helhed. Flere forhold var således medvirkende til, at væksten i arbejdsstyrken for virksomheder underlagt tilsyn var stærkere end for gennemsnittet.⁴⁴

Håndværks- og industritællinger

I 1897 indledtes rækken af håndværks- og industritællinger, som afholdtes med kortere om end uregelmæssige mellemrum, nemlig 1906, 1914, 1925 og 1935 i den her undersøgte periode. Primærmaterialet til tællingerne 1897-1914 er ikke fundet bevaret. Derimod findes i Rigsarkivet de oprindelige skemaer fra 1925-tællingen for alle virksomheder med 100 arbejdere og derover og fra 1935-tællingen for alle undersøgte virksomheder.⁴⁵

Tællingen i 1897 omfattede principielt alle selvstændige industri- og håndværksvirksomheder. Det blev under bødeansvar påbudt at besvare skemaerne. En række mindre virksomheder og herunder især hjemmeindustrien i København modtog imidlertid intet skema og undgik dermed registrering. Listen over de indberetningspligtige virksomheder udarbejdedes således på grundlag af virksomheder under Fabrikstilsynet, kommunale mandtal og vejvisere, for hvilke der ikke var sikkerhed for fuldstændige erhvervsoplysninger. Større fuldstændighed må i den henseende antages at være gældende for 1906-tællingen, hvor den tilsvarende liste udarbejdedes på grundlag af den samtidige folketælling. I 1914 udarbejdedes listen over registreringspligtige virksomheder lokalt; men da hjemmeindustrien nu var underkastet offentligt tilsyn, må den antages at være medtaget som i 1906. For 1925-tællingen fulgtes samme retningslinjer som i 1914; men ved kontrol med de senere folketællingslister for 1925 påvistes en del mindre virksomheder i landkommunerne at have undgået registrering. Manglerne søgtes dog afhjulpet ved indhentning af supplerende oplysninger. 1935-tællingen fulgte 1925-tællingens principper, men viste ikke afgørende mangler i registreringen. Som i 1897-tællingen omfattede de senere tællinger alle selvstændige håndværks- og industrivirksomheder; 1925-1935-tællingerne var dog egentlige erhvervstællinger og omfattede således tillige handels- og transportvirksomheder m.m.

Tidspunktet for tællingernes afholdelse var koncentreret om forårs- og sommermånederne. Tallene kan således ikke forventes at være påvirket af større sæsonarbejdsløshed, måske med undtagelse af konfektionsindustrien. Højsæsonen for denne lå i tiden op til pinse, således at tællingerne i 1897,

1914 og 1935, som alle afholdtes i maj måned, af denne grund vil vise et højt antal ansatte. 1906-tællingen afholdtes i juni.⁴⁶ 1925-tællingen var planlagt til maj, men blev udskudt til juli p.gr.a. den store arbejdskonflikt i foråret. En høj aktivitet alene som følge af forsøg på at indhente den tabte produktion under konflikten kan ikke afvises.

Ved den statistiske bearbejdning af 1897-skemaerne inddeltes virksomhederne i 11 hovederhvervsgrupper. De senere tællinger bibeholdt samme hovedgrupper, idet de dog fra og med 1925-tællingen udvidedes med en 12. gruppe. Kriterierne for de valgte hovedgrupper var imidlertid ikke entydige, som Statistisk Departement da også selv påpegede. Grupperne defineredes således dels ved produktionens art og dens anvendelse og dels ved de anvendte råstoffer. Placeringen af den enkelte branche, og dermed af den enkelte virksomhed, var derfor underkastet en vis vilkårlighed, ligesom den teknologiske udvikling betød, at enkelte omplaceringer fra tælling til tælling var hensigtsmæssige. For hver tælling udarbejdedes derfor en fortegnelse over de enkelte brancher, således at hver branche fik et løbenummer, og dens placering i en hovedgruppe fastlagdes.⁴⁷ Ved opgørelsen af antallet af virksomheder anvendtes tekniske enheder for alle de nævnte tællinger. Det indebærer, at virksomhedstallet bliver højere end ved anvendelsen af lokal-økonomiske enheder, således som det er sket ved de senere erhvervstællinger.

Den geografiske opsplitning af materialet ved publiceringen følger især grupperne hovedstad, provinsbyer og landdistrikter. I 1935 opdeltes hovedgrupperne yderligere i forstadskommuner og større stationsbyer o.lign. Det må imidlertid bemærkes, at områders ændrede administrative status, ofte efter forskydninger i den socio-økonomiske struktur, har resulteret i omplaceringer af samme område mellem hovedgrupperne.⁴⁸ Til brug i lokalundersøgelser er nytten af industri- og erhvervstællingerne afhængig af graden af geografisk opsplitning. For København er således for 1925- og 1935-tællingerne publiceret opgørelser for de enkelte bydele.⁴⁹ For provinsen er imidlertid kun offentliggjort tabeller for de større købstæder. 1906-tællingen er den mest specificerede for de enkelte byer, men til gengæld også den, der har medtaget færrest byer.⁵⁰ For de byer, der ikke er behandlet i selvstændige tabeller, er der foretaget samlede tabuleringer med byerne grupperet efter størrelse. Kun for 1906-tællingen er alle brancher opgjort på de pågældende byer, mens de øvrige tællinger kun anfører de vigtigste brancher.⁵¹ For tællingerne 1897-1914 er antallet af virksomheder opdelt efter antal arbejdere for de enkelte byer, mens dette ikke er gjort for 1925- og 1935-tællingerne. For 1925 og 1935 er der således ikke på grundlag af

den trykte statistik mulighed for at angive antallet af industrivirksomheder, defineret som virksomheder med 6 eller flere arbejdere, i de enkelte byer. Da det kun er antal virksomheder, som for tællingerne 1897, 1906 og 1914 er opgjort efter arbejdsantal, kan antallet af arbejdere i industrivirksomheder i de enkelte byer ikke opgøres for nogen af tællingerne.⁵²

Endelig skal bemærkes, at der som led i registreringen af ældre fabriksbygninger under Statens humanistiske Forskningsråds projekt 'Det industrielle miljø 1840-1940' er foretaget en udskrift på kort af alle 1935-skemaerne for industrivirksomheder.

Statskontrollerede produktioner

Den årlige produktionsstatistik begyndte i 1916; men før dette år foreligger en årlig industristatistik for de statskontrollerede produktioner spiritus, gær, øl, sukker, margarine og cigaretter. Statistikken må ses under samme synsvinkel som de tidligere nævnte toldindberetninger i forbindelse med kontrollen af formalingsafgiften. Formålet med denne statistik var at opgøre produktionen m.h.p. kontrol af indkomne afgifter. Det betød samtidig, at antallet af beskæftigede var uden interesse. Statistikken indsamledes af toldvæsenet; men en stor del af primærmaterialet synes kasseret.⁵³ I Rigsarkivet er bevaret brænderistatistik for 1891, oversigter over de enkelte brænderiers produktion for finansårene 1894/95 og 1895/96 og over bryggeriernes produktions- og distributionsforhold i 1882 og 1888.⁵⁴ Senere er skemaerne for de statskontrollerede produktioner delvis bevaret sammen med den almindelige produktionsstatistik primærmateriale, om end skemaerne er noget forskellige fra sidstnævnte materiale.⁵⁵

Starten på den trykte statistik for de statskontrollerede produktioner afspejler delvis afgifternes indførelse. En årlig statistik begynder i 1897; men summariske oversigter findes fra 1871 ff for brænderier, 1876 ff for sukkerfabrikker, 1891 ff for margarineindustrien og 1892 ff for bryggerierne. Cigaretfabrikationen er medtaget første gang i 1913.⁵⁶ Generelt er der alene foretaget en geografisk opdeling på hovedstad, provinsbyer og landdistrikter, som igen er opdelt på øerne og Jylland. Dog er der ingen geografisk opdeling for cigaretproduktionen, mens produktionen er opgjort særskilt for hver enkelt sukkerfabrik. Det er således ikke muligt at opgøre de statskontrollerede industrier for de enkelte byer. I det meste af den her behandlede periode er der ikke oplysninger om antal arbejdere, men kun antal virksomheder og produktionsmængde.

Produktionsstatistik

Med undtagelse af statistikken for de statskontrollerede produktioner har de hidtil behandlede kilder overvejende haft til sigte at opgøre industriens omfang alene ud fra antallet af virksomheder og antal arbejdere. Begrænsningerne ved anvendelse af disse to kriterier erkendtes dog, og ved de tidligere tællinger søgtes da også oplysninger om bl.a. produktionens omfang og anvendelsen af mekanisk kraft. Ved håndværks- og industritællingerne søgtes således for virksomheder underlagt Arbejds- og fabrikstilsynet systematisk oplysninger om disse forhold for 1896, 1905 og 1913.

En årlig industriel produktionsstatistik begyndte imidlertid som nævnt først i 1916. Den må ses i forbindelse med Arbejds- og fabrikstilsynet, som de første år indsamlede statistikken. Senere overtog Statistisk Departement indsamlingen af materialet, som hovedsagelig omfatter virksomheder med mere end 5 arbejdere. Ikke alle brancher omfattedes fra begyndelsen af statistikken; men deres antal udvidedes langsomt i mellemkrigstiden. De udsendte skemaer ændredes gennem perioden og var tillige for en del rubrikker forskellige for de enkelte industrier. Foruden oplysninger om produktion, forbrug af råvarer og halvfabrikata skulle virksomhederne bl.a. oplyse om maskinkraft og personel.⁵⁷ Skemaerne til produktionsstatistikken er for det meste af perioden bevaret i Rigsarkivet.⁵⁸ Statistikken offentliggjordes i *St.m.* og giver her for de enkelte industrier oplysning om bl.a. antal virksomheder, antal arbejdere og produktion. Statistikken gives imidlertid samlet for hele landet, idet der ikke er foretaget nogen geografisk opdeling.

Vejvisere og firmaoversigter

Alene m.h.p. registrering og lokalisering af den enkelte virksomhed er de forskellige former for vejvisere og firmaoversigter nyttige. Egentlige *vejvisere* er udkommet i hele perioden 1840-1940; men for de enkelte byer er de begyndt på forskellig tid og udkommet med forskellig regelmæssighed.⁵⁹ Ligeledes er der forskelle i udbygningen af vejvisernes registre. De første vejvisere indskrænkede sig oftest til en alfabetisk fortegnelse over pågældende bys husejere evt. suppleret med et husregister, der gade for gade anførte husejerne. Senere udbyggedes vejviserne med fagregistre, således at de giver en branchevis fortegnelse over alle selvstændige næringsdrivende. Evt. *firmaregistre* giver en fortegnelse over virksomheder anmeldt til byens firma-register. Oplysningerne om den enkelte virksomhed indskrænker sig til navn, adresse og evt. matrikelnummer.⁶⁰ Navn og adresse kan for det 20. århundrede tillige fås gennem *telefonbøgernes fagregistre*.⁶¹

Som register til de tidligste vejvisere uden fagregistre kan anvendes de såkaldte *handels- og merkantilkalendere*. Indtil 1884 indeholdt de topografisk ordnet efter de enkelte byer navn og branche for den enkelte erhvervsdrivende. Adressen kan så findes gennem vejviseren for pågældende by. Fra 1884 udsendtes *Kongeriget Danmarks handelskalender*, hvori anføres dato for borgerskabs erhvervelse, skattepligtig indkomst og virksomhedens adresse. Handelskalenderen medtog handlende, fabrikanter og håndværkere. Sidstnævnte var ikke anført i de tidligste merkantilkalendere. Ved brug af kalendere må man være opmærksom på, at der kunne gå flere år efter en virksomheds ophør, inden den blev slettet fra kalenderen.⁶² Ligeledes kan det forekomme, at kun virksomheders hovedbeskæftigelse er anført. Fra 1890'erne er udsendt *Kraks vejviser, Industri- og handelsvejviser for Danmark* og Th. Green, *Danske fonds og aktier*.⁶³ Sidstnævnte omfatter kun aktieselskaber, men giver til gengæld fyldigere oplysninger om den enkelte virksomhed som f.eks. oprettelsesår, aktiekapital og navne på medlemmer af bestyrelse og direktion. En del aktieselskaber er anført i August Jensen, *Aktie- og obligationskalender* (1871, 1874 og 1877) med uddrag af vedtægter, angivelse af oprettelsesår og aktiekapital.

Sundhedspolitiet

En registrering og lokalisering af de enkelte virksomheder inden for flere brancher var af hensyn til sundhedsfaren en af sundhedspolitiets opgaver. For Københavns sundhedspoliti er således bevaret protokoller, der registrerer nyoprettelser, nedlæggelser og flytninger af virksomheder som garverier, lysestøberier, tændstikfabrikker, gødningsfabrikker, slagterier, brænderier med kreaturhold og sæbesyderier.⁶⁴

Kommissioner

Arbejderkommissionen af 1872 stod bag afholdelsen af den store undersøgelse af arbejdernes vilkår. Dog gælder det, at de senere kommissioner om industri- og arbejdsforhold kun i begrænset omfang lod foretage selvstændige undersøgelser, da de havde mulighed for at udnytte den samtidige industristatistik. Kun i begrænset omfang har de givet anledning til nye undersøgelser eller resultater i en dybere bearbejdning af primærmaterialet. Nævnes kan dog toldkommissionen af 1895, der foretog undersøgelser for en række varer under toldtariffen bl.a. til belysning af den indenlandske produktions vilkår.⁶⁵ Omkring 1. verdenskrig og senere med baggrund i den følgende krise i begyndelsen af 1920'erne nedsattes flere kommissioner. Således ud-

kom *Betænkning om statens overtagelse af sukkerproduktionen* (1912), ligesom mulighederne for en nationalisering undersøgtes af tobakskommissionen af 1917. Den lod med dette formål foretage en undersøgelse af tobaksindustrien i april 1919 efter samme retningslinjer som for produktionsstatistikken. I modsætning til produktionsstatistikken omfattede den ikke alene virksomheder underlagt Fabrikstilsynet, men alle eksisterende virksomheder. Det var muligt på grundlag af toldvæsenets registrering.⁶⁶ Som et resultat af Industrirådets og en række enkeltindustriers henvendelser om statsstøtte til værn mod udlandets konkurrence nedsattes december 1924 et Industriudvalg. Udvalgets undersøgelser af en række brancher bl.a. tekstilbranchen byggede især på den trykte statistik, men suppleredes med oplysninger fra fabrikanter og arbejdere.⁶⁷ Arbejdskommissionen af 1925 lod Statistisk Departement foretage en undersøgelse af aktieselskaber med en aktiekapital på mere end 100.000 kr. for årene 1922-24 m.h.p. antal arbejdere og funktionærer og kapitalforhold.⁶⁸ Efter 2. verdenskrig blev en række undersøgelser foretaget af især Trustkommissionen m.h.p. at afgøre, i hvilken grad den danske industri var underkastet begrænsninger i den frie konkurrence. Disse undersøgelseres værdi består bl.a. i en historisk udredning af de enkelte branchers udvikling.⁶⁹

Litteratur

Industriens omfang behandles i de generelle industrihistoriske fremstillinger, som blev nævnt indledningsvis. I afsnittet om Danmarks industrielle gennembrud er mere detaljeret redegjort for litteraturen herom. Denne gennemgang var imidlertid koncentreret om undersøgelser for hele landet. Et mere nuanceret billede af den økonomiske vækst og bedre muligheder for at udlede de faktorer, der betingede væksten, opnås imidlertid gennem lokale undersøgelser.

Det tidligere nævnte arbejde af Ole Hyldtoft bygger på en undersøgelse af den københavnske industris vækst i perioden 1855-1900. Ved at supplere de af Willerslev benyttede kilder med nyt materiale opnås et sikrere billede af vækstens forløb. Således påvises, at Willerslevs tal for arbejdsstyrken i København i perioden 1855-73 viser en for høj vækstrate, mens omvendt den af Willerslev beregnede vækstrate er alt for lav for perioden 1873-82. Dog konstateres, at væksten var afsvækket 1873-82 i forhold til den foregående periode og perioden 1882-97. Denne periodeinddeling, som er bestemt af tidspunktet for industritrællingerne, er imidlertid som påpeget af Hyldtoft

vilkårlig og giver ikke et korrekt indtryk af vækstperioderne. Som sådanne fremhæves 1855-57, slutningen af 1860'erne til 1875, 1880-84 og 1895-99, mens en mere afdæmpet vækst er konstateret for slutningen af 1880'erne til begyndelsen af 1890'erne. Allerede fra 1840'erne er der imidlertid konstateret vækst i den københavnske industri. Gennem hele perioden foregik der en gradvis overgang til en mere kapitalintensiv produktion, idet den mekaniske kraft gennemgående voksede dobbelt så stærkt som arbejdstallet. Særlig efter 1873 ses den tungere industri at have beskæftiget en voksende andel af industriens arbejdsstyrke.⁷⁰

Den hidtidige forskning viser, at Københavns og provinsens industrielle udvikling ikke forløb parallelt. Op til o. 1890 synes den industrielle udvikling at være forløbet hurtigst i hovedstadsområdet. Provinsbyerne synes i den følgende periode og især 1897-1906 at have taget føringen, hvorefter væksten indtil 1. verdenskrig igen var stærkest i hovedstaden.⁷¹ Undersøgelser af provinsindustriens udvikling vil kunne give bedre muligheder for at vurdere, hvorledes den tilsyneladende forskellige udvikling forløb. Endnu foreligger kun grundigere undersøgelser af enkelte provinsbyer. Det tidligere nævnte speciale af Clausager for Horsens bekræfter den nævnte forskydning i industriens fordeling mellem provins og hovedstad. Dog sker det delvis på grundlag af samme materiale som Svend Aage Hansen, nemlig arbejdstallet fra Arbejds- og fabrikstilsynet. Betragtes den industrielle vækst i Horsens for perioden op til 1901, var den stærkest i 1890'erne; men dog således at en stærk vækst konstateres for hele perioden 1872-97, idet væksten i 1880'erne dog var afdæmpet.⁷² I Kenno Pedersen, *Industrier i Helsingør før det 20. århundrede*, Fra Frederiksborg amt (1973), s. 5-46 foretages en undersøgelse for Helsingør, hvor udviklingen også følges for århundrederne før 1800-tallet. Afhandlingen søger ikke at opstille en samlet statistik for udviklingen, men gennemgår branchevis de vigtigste virksomheders ejerforhold, produktion og arbejdstal. Kenno Pedersen understreger den kontinuerte vækst i antallet af industrivirksomheder gennem hele perioden. Ses imidlertid på anvendelsen af dampkraft, viser det sig, at den først rigtig fandt indpas i begyndelsen af 1880'erne.⁷³ Den sønderjyske industris udvikling efter 1920 behandles i det tidligere nævnte værk af Helle Askgard. Det påvises, at landsdelen var meget svagt industrielt udviklet i 1920. En del nye virksomheder grundlagdes i de følgende fem år; men som helhed stagnerede den sønderjyske industri i mellemkrigstiden i forhold til det øvrige land. Endnu er de lokale undersøgelser for provinsen så få, at der ikke kan foretages generaliseringer. Flere undersøgelser er nødvendige, idet bl.a. byer af forskellig størrelse og beliggenhed må inddrages.⁷⁵

Som et særligt aspekt af den begyndende industrielle udvikling må hertugdømmernes placering ses. Traditionelt opfattedes tabet af hertugdømmene at have betydet en stimulans for den kongerigske industri, idet konkurrencen fra hertugdømmernes industri skulle være mindsket ved udskillelsen. Denne opfattelse underkastes en kritisk vurdering i Ove Hornby, *Industrialization in Denmark*, *The Scandinavian Economic History Review* XVII, 1 (1969), s. 23-57, der sætter spørgsmålstegn ved den positive effekt af udskillelsen.⁷⁶ Således påvises, at forudsætningen om hertugdømmernes industris større konkurrenceevne før 1864 er tvivlsom, og at der ikke af betydning kan konstateres direkte stimulanser efter adskillelsen i form af virksomhedsflytninger eller industrialisters tilrejse. Af større betydning var derimod mindskelsen af hjemmemarkedet, som var en væksthæmmende faktor for den kongerigske industri. Det sidste er en faktor, hvis betydning teoretisk begrundes i R. J. Morrison, *The Duchies and the Kingdom: Nineteenth-Century Denmark and the Theory of Customs Unions*, *The Scandinavian Economic History Review* XIX, 1 (1971), s. 45-50.

I forbindelse med industriens geografiske fordeling kan undersøgelserne af industriens lokaliseringsfaktorer ses. De sigter på, foruden at klarlægge regionale faktorer, at påvise faktorer, som bestemmer den enkelte industris placering inden for et afgrænset geografisk område. Industriens lokalisering kan ikke betragtes isoleret, men må ses i vekselvirkning med infrastrukturens og byernes hele udvikling. Emnet har derfor især været taget op af kulturgeografer og planlæggere, der har foretaget aktuelle undersøgelser. De kommunale forvaltninger oftest under stadsingeniøren vil undertiden ligge inde med undersøgelser for tiden før 1940. Af historiske undersøgelser kan kun nogle få anføres.

En generel oversigt over faktorer, der påvirker virksomhedernes beliggenhedsvalg, findes i H. N. Skade, *Danske industrielle virksomheders beliggenhed*, *Nationaløkonomisk tidsskrift* bd. 65 (1927), s. 509-20. Vigtig er K. Anthonsens disputats *Placeringen af Danmarks industri fra 1938-60* (1964), som ganske vist kun behandler slutningen af den her undersøgte periode; men som bl.a. metodisk kan anvendes som indføring til undersøgelser for tidligere perioder. Det gælder anvendelsen af rudenet, som består i, at hver lokalitet bestemmes ved det mindre område (rude), inden for hvilket den ligger. Det er således en teknik, der har sit udgangspunkt i en rent kvantitativ angivelse af en lokalitets beliggenhed. Angivelsen kan gøres så præcis det ønskes ved valg af rudens størrelse, idet yderpunktet er, at en enhver lokalitet beskrives ved et sæt koordinater, idet det undersøgte geografiske område tænkes lagt ind i et koordinatsystem.

I historiske undersøgelser er rudenet anvendt i de nævnte værker af Ole Hyldtoft og Helle Askgaard. For København påvises, hvorledes der skete afgørende ændringer i industriens lokalisering fra 1873 til 1906. Således flyttedes industrityngdepunktet mod vest. Ved nye virksomheders grundlæggelse og ældre virksomheders flytning skete en relativ udtynding af industri i den indre by, idet nye industrikvarterer opstod på det ydre Nørre- og Vesterbro. I modsætning til den indre bys oprindelige blanding af ejendomme med erhvervsvirksomhed og boliger kan en begyndende funktionsopdeling mellem bolig- og industriområder konstateres. Dog må bemærkes, at det er forskellige faktorer, som påvirker de enkelte branchers beliggenhedsvalg. For de sønderjyske byer er i det nævnte værk af Helle Askgaard foretaget en undersøgelse af industriens beliggenhed i 1935. Det ses, at de ældre industrier var lokaliseret til byernes centrale dele, mens virksomheder oprettet efter genforeningen havde en mindre central beliggenhed. Der kan dog ikke konstateres egentlige industrikvarterer.⁷⁷ En populær oversigt over industriens placering o. 1930 gives på grundlag af produktionsstatistikken i Johannes Humlum, *Danmarks industri* (1943). Lokaliseringen af virksomheder med mere end 20 arbejdere bl.a. på grundlag af skemaerne til erhvervstællingen i 1935 behandles i Grethe Forchhammer, *Københavns industris lokalisering*, Geografisk tidsskrift bd. 48 (1946-47), s. 74-109. Artiklen viser de københavnske industrikvarterers placering og karakter.

Vurderingen af den industrielle udvikling må som foran nævnt tage hensyn til geografiske forskelle, men også til forskelle i de enkelte branchers udvikling. Således er tidligere fremhævet branchemæssige forskydninger som led i industrialiseringen. Antallet af egentlige industrihistoriske monografier, der behandler en hel branche, er imidlertid begrænset. Det kan dels tilskrives opfattelsen af Danmark som landbrugsland og dels det spredte industrihistoriske materiale, som endog har ligget forholdsvis upåagtet hen. Begge forhold afspejler sig da også i valget af brancher, som er behandlet selvstændigt. Fremhæves må således P. P. Sveistrup og R. Willerslev, *Den danske sukkerhandels og sukkerproduktions historie* (1945) og Kristof Glammann, *Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19. århundrede* (1962) af hvilke sidstnævnte dog kun behandler perioden efter midten af det 19. århundrede summarisk. Brændevinsbrændingen behandles i L. V. Scheel, *Brændevinsbrændingen i Danmark* (1877) og Lars Rumar, *Jordbrug og brændevinsbrænding*, Erhvervshistorisk årbog, 1966, s. 7-95 og 1967, s. 46-131 for tiden op til o. 1850.⁷⁸ *Lolland-Falsters historiske samfund*, årbog 1973, er udgivet som temanummer, idet der bringes en række centrale artikler til belysning af sukkerproduktionen på Lolland-Falster.

De anførte brancher har alle nær tilknytning til landbruget, som har været hovedleverandør af råstoffer. Sveistrups og Willerslevs bog behandler også perioden, hvor rørsukker anvendtes; men besiddelsen af Vestindien betyder, at sukkerindustrien også i denne periode anvendte »indenlandske« råstoffer. Produktionen fra brancherne er videre karakteriseret ved i en stor del af perioden at være belagt med afgifter, således at det bevarede kildemateriale flyder rigeligere end for de fleste andre brancher. Dog må deres betydning i den industrielle udviklings begyndelsesfase ikke undervurderes. I 1855 var brændevinsbrændingen f.eks. den industribranche, der havde flest dampmaskiner i anvendelse.⁷⁹

Andre brancher er dog ved at blive taget op af den nyere økonomisk-historiske forskning.⁸⁰ Fremhæves må således Niels Thomsen, *Dagblads-konkurrencen 1870-1970. Politik, journalistik og økonomi i dansk dagspresses strukturudvikling I-II* (1972). Heri redegøres for de faktorer, der betingede, at antallet af dagblade stadig øgedes i perioden ca. 1864-1914 samtidig med en kraftig vækst i afsætningen. For perioden efter 1920 redegøres omvendt for den svagere vækst i afsætningen og de tydelige koncentrationstendenser i dagspressen. En model til forklaring af de kapitalstærke dagblades øgede markedsandel som led i en selvforstærkende proces indgår som et vigtigt analytisk redskab i fremstillingen.

Mindre artikler om enkeltbrancher er offentliggjort i Erhvervshistorisk årbog. R. Willerslev, *Den teknisk-kemiske industri 1870-1914* (1960), s. 27-68 giver en oversigt over branchens udvikling på grundlag af trykt materiale og en gennemgang af Århus Palmekærnefabriks virksomhedsarkiv. Andreas Jørgensen, *Dansk papirindustri 1870-1914* (1964), s. 46-72 belyser branchens produktionsforhold bl.a. på baggrund af konkurrenceforholdene. Et emne som behandles ud fra den enkelte virksomheds synsvinkel i R. Willerslev, *Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning* (1956), s. 7-50 for perioden op til dannelsen af A/S De forenede Papirfabrikker i 1889.⁸¹ K. Beukel og John W. Oldam, *Dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870-1914* (1966), s. 96-142 søger overvejende på grundlag af industritællingerne 1855-1914 at bestemme branchernes vækst bl.a. fordelt på hovedstaden og provinsen.

De enkelte virksomheder

I det foregående afsnit er behandlet kilder og litteratur om hele industrien eller dele heraf. I dette materiale findes, som nævnt under gennemgangen, også oplysninger om den enkelte virksomhed. Disse er dog tilvejebragt

overvejende med statistisk sigte for de pågældende tidspunkter, hvorfor materialet er for ufuldstændigt til undersøgelser af den enkelte virksomhed og dens udvikling. I det følgende skal peges på kilder til sådanne undersøgelser og nævnes enkelte tidligere behandlinger heraf.

Kilder

Firmaregistre

Oplysninger om bl.a. grundlæggelsesår, adresse og ansvarlige deltagere kan for en del virksomheder fås gennem periodens forskellige former for firmafortegnelser.

Ved lov 1.6.1862 oprettedes *firmaregistrene*. Enhver, som ønskede at drive borgerlig næring under et forretnings- eller firmanavn forskelligt fra hans eget navn, skulle til øvrigheden i retskredsen for virksomheden foretage en anmeldelse. Anmeldelsen skulle indeholde firmaets navn, hjemsted, næringsvej og navne på ansvarlige deltagere i firmaet og på deltagere med fuldmagt til at underskrive for firmaet. Eksisterende firmaer, som faldt ind under loven, skulle 3 måneder efter dens ikrafttræden anmeldes.⁸² Der er kun mulighed for at opgøre de anmeldelsespligtige virksomheders repræsentativitet for det samlede antal virksomheder ved sammenligning med andet materiale.

Ved loven 1.3.1889 om *handelsregistre* m.m. foretoges en nøjere specificering af anmeldelsernes indhold. Handelsregistret, som i København og købstæderne førtes af magistraten og i landdistrikterne af politimesteren, indeholder således forskellige oplysninger alt efter firmaernes juridiske status. Som ved firmaregistret var sigtet primært en registrering af virksomheden og de ansvarlige medlemmer med angivelse af navn og bopæl, ligesom der var fastlagt regler for anmeldelse af ændringer. Anmeldelser til registrene skulle offentliggøres i Berlingske Tidende og uden for Sjælland i de pågældende Stiftstidender; fra 1904 i den nyoprettede Statstidende. Anmeldelserne blev samlet for kortere tidsrum og tillige udgivet årligt fra 1899 ff som *Samling af anmeldelser til handelsregistre*, der således for hele landet muliggør en kronologisk oversigt.⁸³

Med lov om aktieselskaber af 29.9.1917 oprettedes i København et register for aktieselskaber i hele landet. I forhold til de tidligere registre skal hertil tillige anmeldes oplysninger om stiftere, bestyrelsesmedlemmer, direktion og kapitalforhold, ligesom f.eks. selskabets vedtægter skal være bilagt. Anmeldelser hertil offentliggøres og samles årligt.⁸⁴ *Aktieselskabsregistret*

har tillige stor betydning ved at indeholde de af generalforsamlingerne godkendte regnskaber for de registreringspligtige virksomheder. Det må i den forbindelse nævnes, at de trykte regnskaber efter pligtafleveringsloven af 1902 skulle indsendes til Det kgl. Bibliotek, hvor en del regnskaber, også for tidligere perioder, er bevaret i småtryksafdelingen. Også Statsbibliotekets småtryksafdeling og Erhvervsarkivet har bevaret en del regnskaber, beretninger o.lign.⁸⁵

De nævnte registre er stadig i anvendelse, men der er dog foretaget afleveringer af firma- og handelsregistre til landsarkiverne og af aktieselskabsregistret til Rigsarkivet.⁸⁶

Ved lov 18.5.1937 oprettedes *Priskontrolrådet* (fra 1955 Monopoltilsynet), hvortil alle aftaler med væsentlig indflydelse på pris-, produktions-, omsætnings- og transportforhold skal anmeldes. Det gjaldt også eksisterende aftaler. De anmeldte aftaler opbevares i Monopoltilsynet.

Boopgørelser

Ved død og fallit skulle det offentlige i hele perioden indtræde til sikring af en korrekt fordeling mellem de anmeldte krav i pågældende bo. Boet kunne være efter eneindehaveren af en virksomhed. Virksomheden vil da indgå som et aktiv i boet, og m.h.p. på opgørelse af værdien vil der på grundlag af virksomhedens regnskaber være bilagt opgørelser over bygninger, maskiner, varelager og debitorer samt gæld.

Opgørelser findes dog ikke i alle boer. Således undlodes skiftebehandling for en del boer bl.a. p.gr.a. enkens forbliven i uskiftet bo. Endvidere udleveredes en del boer til privat skifte, hvilket indebærer, at der kun findes bevaret den summariske arveanmeldelse med fordeling på de vigtigste grupper af nettoaktiver, som også indsendtes for offentligt skiftede boer. Ved brug af boopgørelserne må man være opmærksom på en ofte meget lav værdiansættelse.⁸⁷

Også for fallitboerne gælder det, at opgørelserne kan mangle, da en del boer udleveredes fallenten efter akkord med kreditorerne.

Arveanmeldelserne er bevaret i Rigsarkivet. Skifteprotokollerne, hvori er anført, hvad der offentligt er foretaget i pågældende boopgørelse, er bevaret i landsarkivernes retsbetjentarkiver eller for den senere del af perioden ved dommerembederne. Det gælder ligeledes skiftedokumenterne, som er løse bilag til skifteprotokollen. Ovennævnte gælder også for virksomheders konkursboer, idet de for virksomheder i København behandledes af Sø- og Handelsretten, hvis arkiv er bevaret i Landsarkivet for Sjælland m.m. En del konkursboer er endvidere overført til Erhvervsarkivet.⁸⁸

Virksomhedsarkiver

Det bedste indblik i den enkelte virksomheds udvikling opnås oftest på grundlag af virksomhedens egne arkivalier. De fleste virksomheder har således haft betydelige arkiver. Juridisk har der for de forskellige typer virksomheder gennem hele perioden været bestemmelser om, hvilke former for regnskabs- og forhandlingsprotokoller virksomhederne skulle føre. Som led i den interne organisation har virksomhederne imidlertid ofte ført yderligere former for dokumentation af deres drift. Et virksomhedsarkiv kan derfor indeholde adskillige slags protokoller og bilagsmateriale. Som vigtige grupper kan nævnes regnskabsbøger, som ofte indeholder hovedbøger, evt. selvstændige statusbøger og protokoller for hver af de vigtigste konti for virksomhedens drift, som f.eks. inventarkonto, konti for varelager og fast ejendom, reskontribøger med konti for de enkelte handelsforbindelser, fakturabøger, journaler og kassebøger, korrespondancesager for henholdsvis ind- og udgående korrespondance, forhandlingsprotokoller for bestyrelse og direktion, arbejds- og lønningsbøger, hvoraf den enkelte arbejders produktion og løn fremgår og kalkulationsbøger, som viser, hvorledes virksomheden foretog beregninger for den enkelte arbejdsopgave.⁸⁹

Da der ikke er afleveringspligt for virksomhederne, ligesom de har en begrænset opbevaringspligt, kan det ikke undre, at virksomhedsarkiver kun er bevaret for en lille del af periodens virksomheder, og selv i så tilfælde ofte ufuldstændigt. En del arkiver er dog indgået til Erhvervsarkivet og i mindre grad landsarkiverne ofte i forbindelse med fallitter eller virksomhedssammenlægninger. Netop de senere års stigende koncentration inden for industrien har resulteret i en omfattende tilgang. Anledningen til arkivernes aflevering betyder imidlertid, at der må tages hensyn til manglende repræsentativitet i flere henseender. Et overblik over arkiver for den her behandlede periode, som endnu ligger i virksomhederne, vil blive et af resultaterne af den registrering af industribygninger, som 1975/76 vil blive foretaget under projektet 'Det industrielle miljø 1840-1940'. Ved besøg på endnu eksisterende virksomheder, som indgik i 1935-erhvervstællingen, bliver på grundlag af virksomhedernes egne oplysninger kort noteret, om deres arkiver dækker perioden og i givet fald med hvilken type materiale.

Kilder til belysning af virksomhedernes indretning

Kildematerialet til belysning af virksomhedernes bygninger og inventar vil blive behandlet i det følgende kapitel om boligmiljøet. Materialet til belysning af boligbyggeriet og dets indretning vil ofte indeholde tilsvarende

oplysninger for erhvervsbyggeri og -lokaler. Derfor skal i det følgende alene kort anføres nogle forhold, som især vedrører virksomheder.

Ved brug af byggestatistikken må man være opmærksom på erhvervsbyggeriets placering. For det meste af perioden gælder det, at statistikken skelner mellem byggeri til bolig- og erhvervsformål. *Byggesagsmateriale* vil også for erhvervsbyggeri indeholde tegninger m.m. *Brandtaxationsmateriale* giver beskrivelser af bygningerne og tillige ofte oplysninger om maskiner, da de havde betydning for vurderingen af brandfaren. I *Dansk Tarifforenings* arkiver findes bevaret et stort vurderingsmateriale for virksomheder i dette århundrede. Nævnt er *boopgørelsernes* værdiansættelser. Hvis en vurdering er foretaget af det offentlige eller en autoriseret taksator vil der være opstillet en registreringsliste, hvor alle større genstande er beskrevet og vurderet særskilt. Endvidere må nævnes *samlingerne på* de kulturhistoriske museer og Teknisk Museum i Helsingør. Forsøg på en systematisk registrering af alle danske møller er foretaget som led i Nationalmuseets mølleudvalgs arbejde. På museets afdeling i Brede findes således et omfattende materiale om møller, hvori bl.a. dokumentation af bygningstekniske forhold indgår som en vigtig del.

En ikke så dybtgående, men mere omfattende registrering vil foreligge med det flere gange nævnte registreringsarbejde under projektet 'Det industrielle miljø 1840-1940'. For alle de medtagne virksomheder vil blive givet en kort beskrivelse af bygningerne og evt. ældre inventar og maskinudstyr suppleret med fotografier.

Litteratur

Litteraturen om enkeltvirksomheder er omfattende. Det er jubilæumsskrifterne, som bidrager hertil. Kvaliteten af disse er imidlertid svingende. Ofte er de udarbejdet af en funktionær i virksomheden, som nok besidder et indgående kendskab til virksomheden, men hvis manglende erfaring i arbejde med historisk materiale ofte præger fremstillingerne. Enkelte af disse fremstillinger bygger dog på grundige studier i primærmaterialet og viser fordelene ved at kunne udnytte virksomhedsarkiver. Blandt disse er der flere, hvor virksomhederne har ladet faghistorikere foretage udarbejdelsen. Som eksempler kan nævnes C. Nyrop, *Ny Carlsberg* (1896), Mogens Lebech, *Titan, smedien, der blev verdensfirma* (1947), G. Nørregaard, *Vognfabrikken Scandia, Randers. 1861-1961* (1961) og Birgit Nüchel Thomsen, *Tuborg 1873-1973* (1973).

Uden for jubilæumsskrifternes kreds er fremkommet enkelte artikler i Erhvervshistorisk årbog. De må ses som et af resultaterne af Erhvervsarkivets virksomhed, idet de delvis bygger på opbevarede virksomhedsarkiver. Det drejer sig om den tidligere anførte artikel af R. Willerslev om Dalum papirfabrik, Ib Gejl, *Et gründerforetagende. Engeldrupværk - en klædefabrik* (1969), s. 145-73 om spekulatjonen i 1870'erne og Claus Malmose, *P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914* (1974), s. 71-144, som ser fabrikkens udvikling i relation til den øvrige tobaksindustri og den generelle industrielle udvikling i perioden.

Industribygningerne og deres indretning findes kun sparsomt behandlet. N. Malmgreen, *Danmarks industrielle etablissemeter i billeder med tekst*, (1888-90) indeholder litografier over en række af de større virksomheder i København og provinsen. Poul Strømstad, *Københavnske fabrikker omkring 1890* (1973) indeholder en gengivelse af Christian Tilemann-Petersens tegninger fra omkring århundredskiftet. En anden mindre publikation, men ligeledes med gode illustrationer af industrihistoriske monumenter, er Otto Norn, *En købstads industrialisering. Da Horsens fik hestekræfter* (1973). En gennemgang af de fleste af Carlsberg-bryggeriernes bygninger med gengivelse af de oprindelige tegninger findes i M. K. Michaelsen, *Carlsberg-bryggerierne og deres bygningshistorie*, Arkitekten månedshæfte 1929, s. 135-192. Tegningerne er bevaret i Carlsbergbryggeriernes eget arkiv. Nyere udforskning af emnet har ikke i større omfang fundet sted i Danmark inden for perioden 1840-1940. Dog dækkes emnet af Nationalmuseets købstadsundersøgelser, ligesom mølleundersøgelserne har resulteret i flere publikationer.⁹⁰

Undersøgelser af bl.a. ændringer i produktionsteknikken og herunder anvendelsen af maskiner findes spredt i litteraturen. Emnet berøres således i de fleste af de tidligere nævnte industrihistoriske værker. Af nyere artikler specielt herom kan nævnes Ulla Thyrring, *Jensen og Stampe. En fabrik under forvandling* og Henrik Vensild, *Saxebro mølle. Et stadium i udviklingen fra hjemmebakning til brødfabrik på Bornholm* begge i Folk og kultur 1974, henholdsvis s. 55-66 og 67-75.

Af såvel bygninger som virksomhedernes indre findes der et værdifuldt billedmateriale i samtidige annoncer i aviser, tidsskrifter og ofte i lokalhistoriske værker udsendt på kommerciel basis.

Foretagere og finansiering

Kapitalakkumulation og tilstedeværelsen af en social gruppe, foretagerne eller industrialisterne, som var villig til at investere en del af denne kapital i industriel virksomhed, opstilles som to vigtige forudsætninger i de fleste fremstillinger af den industrielle udvikling.

Kilder

Hvem foretagerne var, og hvorfra de kom, er endnu sparsomt belyst. Kildematerialet til belysning heraf er omfattende, men spredt. Således kan henvises til kildegennemgangen under kapitlet om det sociale miljø. Her skal imidlertid anføres nogle kildegrupper, som overvejende vedrører de selvstændige næringsdrivende.

Ligningslister

En årlig fortegnelse over de næringsdrivende i hver købstad skulle udarbejdes iflg. anordn. 24.10.1837. Fortegnelserne skulle fungere som ligningslister til næringskatten. Ligningsmåden bestemtes ved regulativ for hver enkelt købstad; princippet var dog, at næringstaksten anvendtes til at finde hver næringsdrivendes andel af købstadens samlede næringssskat. Som mål for de enkelte erhvervsvirksomheders størrelse må næringstakstens angivelser tages med forbehold, da brancherne var opdelt i forskellige klasser, og placeringen af den enkelte næringsdrivende inden for pågældende klasse skete efter skøn. Ligningslisten giver derimod en pålidelig opgørelse over antallet af næringsdrivende med angivelse af erhverv og navn, da kollegerne formentlig kun har ladet få fagfæller slippe for at blive opført.⁹¹ Ved lov 11.2.1863 bortfaldt næringskatten, dog således at loven først trådte i kraft efter vedtægt for hver enkelt købstad. For Horsens skete det f.eks. først pr. 1.1.1884, iflg. vedtægt af 24.4.1883.⁹² Selv om næringskatten bortfaldt, fortsattes ligningen imidlertid. Ved loven af 26.5.1868 om købstadkommunernes styrelse skete en ændring af ligningen, således at kommuneskatten nærmede sig en indkomstskat. Ligningen skulle ske på »formue og lejlighed«, men da der ikke var givet regler for ansættelsen heraf, skete ligningen i praksis på grundlag af indkomsten.

Ligningslisterne er ikke bevaret fuldstændigt, idet der gør sig lokale forskelle gældende. De kan endnu ligge ved den lokale forvaltning, men findes også bevaret i nogle af landsarkivernes rådstue- og kommunalarkiver.⁹³ Det

må bemærkes, at der for Københavns kommune for slutningen af det 19. århundrede har været trykt lister over alle personer, der betalte skat, med angivelse af den lignede indkomst.

Borgerskabsprotokoller

Forudsætningen for at drive næring i købstæderne var som oftest erhvervelsen af borgerskab på pågældende næring, jvf. frd. af 14.1.1803 og 24.10.1837 med tidligere forordninger. Borgerskaberne registreredes kronologisk i rådstueprotokollerne og/eller særlige borgerskabsprotokoller, som for de fleste købstæder er bevaret for perioden efter 1840 i landsarkiverne og for København i Stadsarkivet. Indførslerne angiver ansøgerens navn, det ansøgte erhverv og evt. alder og fødested. Til dokumentation af, at ansøgeren var fuldmyndig, 25 år, citeredes undertiden dåbsattesten, således at dåbsdato og faders erhverv oplyses. Ligeledes kan dokumentation fra tidligere læremestre findes citeret.

Næringsloven af 1857 var en indfrielse af Grundlovens løfteparagraf om næringsfrihed. En række erhverv blev gjort til fri næring, for hvilke der ikke stilledes krav om borgerskab. Flere erhverv forblev dog 'bunden næring'. Grænsen mellem fri og bundne erhverv fastsattes af Indenrigsministeriet gennem vedtægter for hver købstad og hvert amt. Til bunden næring i byerne krævedes fortsat borgerskab udstedt af magistraten, mens der for landet krævedes et næringsbevis udstedt af politimesteren.⁹⁴ Også protokoller for perioden efter 1862 er i vid udstrækning afleveret til arkiverne. For perioden efter 1862 henvises endvidere til afsnittet om firmaregistrene.

Bevillinger

Erhvervelse af borgerskab og optagelse i pågældende laug var før 1862 den generelle forudsætning for at kunne drive fremstillingsvirksomhed. Bestemmelserne herfor var imidlertid overvejende udformet m.h.p. en håndværksmæssig produktionsform. Det betød, at anlæggelsen af de første industrivirksomheder ikke altid kunne indpasses i den eksisterende struktur. Her fik bevillingspraksis imidlertid betydning. Dels for at omgå de eksisterende laugsbestemmelser og dels for at ophjælpe nye initiativer gav staten bevillinger til bl.a. fabrikationsvirksomhed.⁹⁵

Ansøgningerne om bevilling til fabrikationsvirksomhed indeholder et omfattende materiale til belysning af industrialisterne. Således redegør ansøgerne for deres hidtidige karriere herunder ofte for deres uddannelse. Endvidere gives en begrundelse for ansøgningen. Ansøgningerne indsendtes

til centraladministrationen gennem amtmændene og er bilagt udtalelser fra under- og overøvrighederne. Udtalelserne indeholder oftest et skudsmål om ansøgeren og en vurdering af nytten af den påtænkte produktion.

Bevillingerne blev givet som almindelige bevillinger eller som eneretsbevillinger, hvilke sidste dog oftest var gjort tidsbegrænsede. Da bevillingerne tildeltes af kongelig nåde, skulle de konfirmeres efter en ny konges tiltræden. Bevillingerne indførtes i særlige bevillingsprotokoller, mens de forskellige dokumenter er bevaret som journalsager. For perioden før 1849 udstedtes de gennem Industri- og fabrikkfaget under Kommercekollegiet, og for den følgende periode af Indenrigsministeriet. Arkivalierne er bevaret i Rigsarkivet.⁹⁶

Privatarkiver

Ved mere dybtgående undersøgelser af den enkelte foretagers aktiviteter er det af stor værdi, hvis der kan findes personlige optegnelser. I de forskellige arkiver findes samlinger af *personarkiver*, og disse er ordnet alfabetisk, således at arkivalier vedrørende den pågældende person findes samlet. Indholdet af disse er imidlertid noget varierende; fra et enkelt brev til omfattende og værdifulde dagbogsoptegnelser. På Det kgl. Bibliotek findes en omfattende brevsamling, hvortil findes en nyttig indgang i form af alfabetiske registre over henholdsvis afsenderes og modtageres navne.

I arkivernes *privatarkiver* for institutioner, organisationer og foreninger vil evt., hvis pågældende industrialist har haft tillidsposter i sådanne, findes materiale om vedkommende.

Kilder til belysning af industriens finansiering

Det mest omfattende indblik i den enkelte virksomheds kapitalforhold opnås gennem *virksomhedens eget regnskabsmateriale*. Som tidligere nævnt kan det imidlertid ikke påregnes, at de ønskede regnskabsbøger er bevaret. Undersøgelser af industriens finansiering, især hvis flere virksomheder ønskes inddraget, er derfor i vid udstrækning henvist til andre kildegrupper.

En samlet oversigt over den enkelte virksomheds samlede kapitalmellemværender fås gennem *boopgørelserne*, således som det er nævnt under den tidligere behandling af disse.

En systematisk fortegnelse over den tinglyste pantegæld i virksomhedernes faste ejendomme kan fås gennem *realregistrene til skøde- og panteprotokollerne*. For en nærmere omtale af disse henvises til det følgende kapitel

om byggeriets finansiering. Det skal blot nævnes, at realregistre er hurtige at arbejde med, når matrikelnummeret kendes, idet al pantegæld er anført samlet under de pågældende matrikelnumre. Det må nævnes, at Kreditforening for Industribygninger oprettedes i 1898; den fik dog ikke større betydning.⁹⁷

Ved brug af *pengeinstitutternes regnskabsbøger* med udlånskonti kan disses rolle i industriens finansiering belyses. Arkiverne fra pengeinstitutterne har den fordel, at de kan belyse de forskellige former for kreditgivning. Til gengæld kendes repræsentativiteten af den enkelte banks udlån for virksomhedernes samlede lånoptagning ikke. Endelig må nævnes, at *staten* i flere sammenhænge har ydet *finansiell støtte* til industrien. For den senere del af perioden kan nævnes de forskellige former for eksportkreditter administreret af Handelsministeriet. I det 19. århundrede er der adskillige eksempler på, at staten ydede finansiell støtte til industrialisters rejser i Europa med det formål at tilegne sig indsigt i nye teknikker til gavn for den danske industri. Sager af denne art er bevaret i Rigsarkivet i Indenrigsministeriets arkiv.⁹⁸ Private fonds som f.eks. det Rejersenske ydede tilsvarende støtte, hvorfor disses arkiver kan belyse samme emne.⁹⁹

Litteratur

Foretagerne som social gruppe er sparsomt belyst. Dette til trods for at industrialisterne trækkes frem i flere historiske fremstillinger, og til trods for at virksomhedernes jubilæumsskrifter oftest giver omfattende biografiske oplysninger om stiftere og senere ejere.¹⁰⁰

Biografier om en del af industrialisterne kan findes i de tidligere nævnte biografiske håndbøger.¹⁰¹ Hertil kan føjes de såkaldte »stater«, som dækker hele erhverv eller enkelte brancher.¹⁰² På kommerciel basis er endvidere udkommet flere samleværker, som belyser enkeltvirksomheder og deres ledere. De lider ganske vist ofte af en yderst ukritisk holdning, men indeholder dog samlet, hvad der findes spredt i den trykte litteratur. Især i begyndelsen af århundredet var produktionen heraf livlig og nævnes kan C. C. Clausen (red.), *Danmarks byer og deres mænd* (1899), *Byerhverv, de danske, i tekst og billeder* (1904-11), *Industri og håndværk, Danmarks* (1904-06) med korte biografiske skitser i bd. 2, *Danske byer og deres mænd* (1915-19), *Danmarks søfart, handel og industri* (1915-18), *Danske købstæders historie og deres erhvervsliv* (1917-19), samt Kraks *Danmarks ældste forretninger*, som er udkommet i 4 udgaver 1910-50.

Den historiske forskning i Danmark har ikke i nævneværdig grad behandlet den enkelte foretagers rolle i den industrielle udvikling.¹⁰³ Interessen for undersøgelser heraf er dog tiltagende og flere specialer er således i de senere år udarbejdet af historiestuderende.¹⁰⁴ Det må ligeledes nævnes, at der er igangværende projekter om bl.a. C. F. Tietgen og P. W. Heyman.¹⁰⁵

Foretagernes rekruttering er belyst ud fra et begrænset materiale i Georg Nørregaard, *Arbejdsforhold 1857-99*, s. 141 og den tidligere anførte artikel af Ove Hornby. Begge søger bl.a. at belyse betydningen af indvandringen fra syd, som traditionelt opfattes som havende tilført landet faglig kunnen overvejende som arbejdsledere, men også som selvstændige.¹⁰⁶ Svend Aage Hansen peger i *Early Industrialisation in Denmark og Økonomisk vækst i Danmark 1720-1970* på godsejere og storhandlende som gruppen med initiativ og kapital til at stifte de kapitalkrævende industrivirksomheder i anden halvdel af det 19. århundrede. Svend Aage Hansen underbygger det med adskillige eksempler, således som også Willerslev gør det i *Studier i dansk industrihistorie*, hvor han dog også peger på forskellene mellem brancherne. I Flemming Mikkelsen, *En socio-økonomisk analyse af den industrielle foretagergruppe i Odense o. 1870* (utr. spec., Kbh. 1973) er mere systematisk end i tidligere undersøgelser foretaget en registrering af den samlede foretagergruppe. Begrænsningerne ligger imidlertid i den snævre geografiske og tidsmæssige afgrænsning. Undersøgelsen viser håndværkere og købmænd som de to grupper, der prægede den industrielle udvikling mest; dog med den forskel at købmændenes rolle i flere tilfælde ikke bestod i direkte deltagelse i driften af nye industrivirksomheder, men blot i indskud af kapital.¹⁰⁷

I Niels Senius Clausen, *Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870 - med særligt henblik på dens sociale og økonomiske placering*, Erhvervshistorisk årbog 1970 s. 54-118 er udgangspunktet ikke foretagerne, men en af de sociale grupper, hvorfra foretagernes rekruttering fandt sted. Undersøgelsen påpeger de sociale skillelinjer mellem håndværksmestrene. Men samtidig viser undersøgelsen, at selv de formuende håndværksmestre primært søgte at sikre deres alderdom gennem passiv anbringelse af kapital i værdipapirer og fast ejendom.¹⁰⁸ Samme forhold behandles i Klaus Eusebius Jakobsen, *En lokalhistorisk undersøgelse af Helsingørs håndværksmestergruppes erhvervsmæssige og økonomiske udvikling - i tiden 1850-70 med særligt henblik på Sundtoldens afløsning og næringsloven af 1857* (utr. spec., Kbh. 1972), hvor tillige de tidsmæssige forskydninger beskrives.

En bestemt social gruppes betydning som foretagere behandles bl.a. i Georg Nørregaard, *Teknikumuddannede ingeniørers betydning for den*

danske industri (1955), ligesom der er igangværende undersøgelser af civilingeniørers rolle i den industrielle udvikling.¹⁰⁹

Industriens kapitalforhold behandles i de fleste industrihistoriske afhandlinger, men spredt, ligesom de mange jubilæumsskrifter fra pengeinstitutterne giver oplysninger herom. Svend Aage Hansen, *Early Industrialisation in Denmark* s. 28-64 indeholder en samlet oversigt for perioden indtil 1. verdenskrig. Betydningen af den private kapital understreges, mens det omvendt konkluderes, at bankerne og det øvrige organiserede kreditmarked ikke havde direkte betydning for industrien i 1890'erne. Materialet består imidlertid kun af en række enkeltteksempler, hvis repræsentativitet er vanskelig at vurdere.¹¹⁰ Mellemligstidens kapitalforhold er ikke gjort til genstand for nogen dyberegående behandling. Dog giver Landmandsbankkommissionens Beretning et indblik i de store kapital Spekulationer efter 1. verdenskrig og eksempler på, hvorledes firmaers letsindige investeringspolitik kunne bringe dem i vanskeligheder.¹¹¹ En summarisk behandling af tekstilindustriens forhold o. 1922 findes i Industriudvalgets beretning fra 1927.¹¹² På grundlag af overvejende trykte bankberetninger, kommissionsbetænkninger og *Greens danske fonds og aktier* redegøres for kapitalforholdene i 1920'erne i Svend Heinecke, *Die Finanzierung der dänischen Industrie* (Köln 1929). For et udvalg på 200 aktieselskaber i 1925 og 1928 vises deres svage økonomiske fundering i form af en for lille egenkapital. Dyberegående undersøgelser på grundlag af bevarede virksomhedsarkiver med henblik på en systematisk opgørelse over egenkapital og fremmedkapitals betydning og denne sidstes oprindelse er således endnu ikke publiceret. Store vanskeligheder vil også være forbundet hermed især for den første del af perioden, da værdiansættelsen af lagre, produktionsapparat og udestående fordringer vil være behæftet med betydelig usikkerhed.

Arbejdsforhold

I det følgende vil kilder og litteratur, som behandler arbejdernes vilkår på de nye arbejdspladser i industrien, blive gennemgået. Arbejdsforholdene vil bl.a. blive vurderet på grundlag af ansættelsesforholdene, hvor løn, arbejdstid og risiko for ledighed er afgørende faktorer. Endvidere må arbejdsforholdene betragtes ud fra arbejdets organisering og den risiko, som kunne være forbundet med dets udførelse.

Kilder

Kilder til belysning af lønforhold

Der findes ingen samlet kildegruppe, som giver oplysning om lønforholdene i den her undersøgte periode. Det primære kildemateriale er virksomhedernes indførsler vedrørende udbetalte lønninger. Virksomhederne førte ofte egentlige *lønningsbøger*, hvor det er anført, hvad den enkelte ansatte har fået udbetalt. Indførslerne fandt sted i forbindelse med hver lønudbetaling, men oftest således, at udbetalingerne er anført samlet for den enkelte. I den udstrækning det præsterede antal timer tillige er anført, kan der foretages en opgørelse over timefortjenesten foruden en eventuel årsopgørelse. En af vanskelighederne ved anvendelse af virksomhedsarkiverne er det tidligere nævnte forhold, at de er ufuldstændigt bevarede. Fra Erhvervsarkivet kan forventes udsendt en registratur over de i arkivet bevarede lønningsbøger.¹¹³

Virksomhedsarkiverne giver ikke oplysning om den enkeltets samlede indtægter, i den udstrækning indtægterne har været suppleret gennem bierhverv. Med henblik på levestandardundersøgelser er de samlede indtægter af central betydning. I den forbindelse kan der videre argumenteres for, at det er den samlede husstandsindkomst, som må bestemmes. For den senere del af perioden kan indkomstoplysningerne til skattevæsenet anvendes, om end materialet er behæftet med store mangler og bl.a. vanskeligt kan anvendes til sammenligning mellem forskellige grupper af indkomstmodtagere og mellem forskellige perioder på grund af forskelle i undragelsesmulighederne.¹¹⁴

For den første del af den her undersøgte periode er afholdt enkelte undersøgelser til belysning af især arbejderens indtægter. Det er tidligere nævnt, at Indenrigsministeriets undersøgelse 1872/73 af arbejderens økonomiske kår bl.a. skulle belyse en arbejderfamilies indtægter 'i almindelighed'.¹¹⁵

I Th. Sørensen, *Købstadarbejderes vilkår* (1880, genoptr. 1974) bestemmes arbejderfamiliernes levestandard ligeledes gennem oplysninger om indtægter og udgifter. Trods det begrænsede materiale - det udgøres af oplysninger om 22 arbejderfamilier i Hobro - må undersøgelsen fremhæves. Den anvendte metode med interviews af de undersøgte familier og kontrol af oplysningerne gennem arbejdsgiverne giver indtryk af pålidelige oplysninger, ligesom gengivelsen af de udfyldte spørgeskemaer muliggør en selvstændig bearbejdning af materialet.

Enkelte senere undersøgelser er ligeledes at opfatte som primært materiale. Således bygger Poul Sveistrup, *Syersker. Et bidrag til belysning af de københavnske syerskers livsvilkår*. (1894) på interviews efter et fast spørge-

skema med 837 syersker, som bl.a. gav oplysninger om lønforhold. Spørgeskemaet findes ikke gengivet, men er anvendt til opstilling af en del tabeller, således at lønforholdene for forskellige grupper af syersker kan påvises.

For perioden før 1914 må tillige nævnes en række tællinger om lønforhold og arbejdstid, til dels i forbindelse med de tidligere nævnte industritællinger. Københavns kommune lod sådanne tællinger afholde med jævne mellemrum fra 1882, ligesom de nævnte oplysninger indhentedes ved industritællingerne fra 1897.¹¹⁶ For en nærmere gennemgang kan henvises til Knud Dalgaard, *Arbejderklassens økonomiske kår i Danmark i de sidste 50 år* og Even Marstrand, *Kilder til kendskab om arbejderforholdene, særlig lønforholdene i 1870'erne og 1880'erne*, begge i Nationaløkonomisk tidskrift, 1926.

Først fra 1918 offentliggjorde Danmarks Statistik en kvartalsvis lønstatistik. Statistikken bygger på oplysninger fra Arbejdsgiverforeningen på grundlag af indberetninger fra foreningens medlemmer. Statistikken angiver for hovedstaden og provinsen den gennemsnitlige timefortjeneste, men ikke den årlige indtægt. Det må endvidere bemærkes, at statistikken omfatter arbejdere opdelt efter køn og på faglærte og ufaglærte. Til kontrol for arbejdsgiverforeningens lønstatistik har Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund ligeledes ladet udarbejde en lønstatistik. En samlet lønstatistik for funktionærgrupperne findes ikke for den her behandlede periode.¹¹⁷

I *Arbejdsgiverforeningens arkiv* i Erhvervsarkivet er de enkelte virksomheders indberetninger bevaret. Indberetningerne vedrører ikke alene lønforhold, men også andre aspekter af arbejdsforholdene. I forhold til lønstatistikken giver indberetningerne mere specificerede lønoplysninger for de forskellige kategorier af arbejdere (og antallet af disse), ligesom de er bevaret længere tilbage. Indberetninger fra de enkelte virksomheder er dog ikke bevaret for hvert år.¹¹⁸

Kilder til belysning af arbejdstid

De fleste undersøgelser af lønforhold har tillige oplysninger om den gennemsnitlige arbejdstid. For det 19. århundrede kan således henvises til de i det foregående afsnit nævnte undersøgelser og tællinger. Ved overgangen til kollektive aftaler fra 1899 blev arbejdstiden et forhandlingsspørgsmål, således at de organiserede arbejders arbejdstid fastlagdes på det private arbejdsmarked. Omfanget af overarbejde kendes imidlertid ikke, ligesom arbejdstiden for andre grupper er sparsomt belyst. Alene gennem undersøgelser på grundlag af virksomheds- og til dels fagforeningsarkiver vil mere præcise oplysninger herom kunne opnås.

Kilder til belysning af arbejdsløshed

Ved beregning af årsindtægten på grundlag af den gennemsnitlige timefortjeneste er det foruden den gennemsnitlige daglige arbejdstid nødvendigt at kende antallet af arbejdsdage i årets løb. Mens antallet af søn- og helligdage kan angives med en mindre usikkerhed (søndagsarbejdets almindelige udbredelse i det 19. århundrede indebærer dog vanskeligheder), er arbejdsløshedens udbredelse vanskeligere at bestemme. Om kildematerialet for det 19. århundrede kan henvises til Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen, *Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsprojekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede*, Erhvervshistorisk årbog 1974, s. 51-70.

1899-1901 indsamlede *De samvirkende Fagforbund arbejdsløshedsstatistik* for en enkelt måned i året. Allerede fra 1902 blev statistikken opgjort månedligt. I de første år offentliggjordes arbejdsløshedsstatistikken i fagforbundenes medlemsblad *Arbejderen*; men fra 1910 overgik offentliggørelsen til Statistisk Departement. Statistikken oplyser for de enkelte fag antallet af arbejdsløse og antallet af tabte arbejdsdage. Den geografiske opdeling er alene på hovedstaden og provinsen. Kun ved de særlige *arbejdsløshedstællinger*, bl.a. i 1914, 1915 og 1934, findes arbejdsløsheden opgjort for de enkelte byer. Det må bemærkes, at statistikken før 1931 omfatter de faglærte organiserede arbejdere, mens den senere bygger på medlemmerne af de anerkendte arbejdsløhedskasser. Da både organisationsgraden og andelen af arbejdsløhedsforsikrede ændredes gennem perioden, vil en absolut opgørelse over antallet af arbejdsløse selv for en kortere årrække i perioden ikke afspejle de faktiske forhold.¹¹⁹ Det må endvidere bemærkes, at antallet af arbejdsløse opgjordes ved *folketællingerne* fra 1901.¹²⁰

Kilder til belysning af arbejdspladserne

Arbejdsforholdene vil endvidere afspejle sig gennem arbejdsorganisering og arbejdspladsernes indretning. Arbejdets organisering dækker i flere henseender forhold, som ikke har efterladt sig materielle spor. Et indtryk af arbejdsgangen opnås dog gennem bevarede *værkstedstreglementer*. Industriens store arbejdspladser og den øgede grad af arbejdsdeling stillede større krav til arbejdsorganisering, hvorfor flere virksomheder især fra 1860'erne lod udarbejde detaljerede bestemmelser for arbejdernes adfærd.¹²¹

Gennem *Arbejds- og fabriktilsynets almindelige korrespondancesager* er det ligeledes muligt at få beskrivelser af arbejdsforholdene i den del af industrien, som beskæftigede børn og unge. Tilsynets virksomhed indebar tillige fra 1889 kontrol med dampkedler. Dampkedler skulle ifølge forord-

ning af 27.4.1832 anmeldes til brandmyndighederne og var fra 1851 underkastet tilsyn af politiet, men gik så i 1889 over under Arbejds- og fabrikstilsynet. Flere inspektionsprotokoller fra Fabrikstilsynets tilsyn med dampkedler er bevaret i Rigsarkivet og landsarkiverne.¹²² Den tidligere nævnte årsberetning fra Fabrikstilsynet indeholder opgørelser over antallet af dampkedler i de enkelte inspektionskredse. Antallet af kedeleksplosioner er tillige anført i årsberetningen.

Den øgede anvendelse af maskiner betød risiko for nye former for arbejdsulykker. Problemet blev behandlet i flere sammenhænge, uden at det gav lovgivningsmæssige resultater. Således behandles arbejderbeskyttelse i *Betænkning afgiven af den af 26. maj 1883 nedsatte kommission til at tage under overvejelse, hvilke foranstaltninger der bør træffes for at forebygge ulykkestilfælde ved brugen af maskiner* (1884), hvor der bl.a. henvises til distriktlæge Colds opgørelse over maskinlæsioner 1875-79 i Præstø amt, til en tilsvarende undersøgelse for Sydsjælland i 1882 gennem Sundhedskollegiet og til Th. Sørensens undersøgelser for Jylland i 1880.¹²³

Med loven 7.1.1898 blev det obligatorisk for særlig farlige virksomheder at have de ansatte ulykkesforsikret, og med loven 6.7.1916 blev *ulykkesforsikring* lovpligtig for alle arbejdsgivere. Herefter skulle arbejdsgivere til Arbejderforsikringsrådet indberette alle ulykker, som faldt ind under loven, med angivelse af årsag og nærmere omstændigheder ved pågældende ulykke. I Arbejderforsikringsrådets (senere Direktoratet for Ulykkesforsikring) årsberetning findes en statistik over anmeldelserne opdelt efter fag, ligesom en række mere principielle sager gengives udførligt.¹²⁴

Interesseorganisationerne er nævnt bl.a. i forbindelse med løn- og arbejdsledsstatistikken. Deres arkiver indeholder således et vigtigt materiale. Generelt gælder det endvidere, at netop om arbejdsforholdene er *interesseorganisationernes medlemsblade* vigtige kilder, såvel med hensyn til debatindlæg som med hensyn til særlige undersøgelser, på grund af arbejdsforholdenes centrale placering i den faglige kamp. Diskussionen om arbejdsforholdene kan tillige følges i tidsskrifter og aviser.

Vigtige aspekter af arbejdsforholdene kan alene ventes belyst gennem den mundtlige overlevering. Arbejdererindringer er her af stor betydning, selv om mange forhold lades uomtalt. Det må fremhæves, at bl.a. Nationalmuseet har ladet foretage omfattende indsamlinger. Eksempler på dette arbejde findes i D. Yde Andersen (red.), *Smeden. Kulturbilleder fra tiden omkring århundredskiftet* (1952). Arbejderbevægelsens Arkiv og Bibliotek er endvidere ved at udarbejde en fortegnelse over arbejdererindringer. Fortegnelsen dækker også erindringer i lokale museer og arkiver, jvf. Flemming Mikkelsen

sen, *Arbejdererindringer. Nogle kildekritiske og metodiske betragtninger, Fortid og nutid XXVI* (kan forventes 1976).

Litteratur

Arbejdernes lønforhold blev i den tidligste litteratur behandlet med henblik på undersøgelser af levestandarden. Det gælder således V. Falbe-Hansen, *Priserne og arbejdslojnnens historie i Danmark* (1869).¹²⁵ For perioden fra 1840 til slutningen af 1860'erne mener Falbe-Hansen at kunne konstatere en forværring af arbejdernes materielle kår trods en betydelig produktionsstigning. Når der for grupper af arbejdere alligevel kan påvises stigende årsindtægter, ses det bl.a. at være betinget af en overgang fra dagløn til det hårdere akkordarbejde. Indenrigsministeriets undersøgelse af arbejdernes vilkår 1872/73 søgte da også at belyse, i hvor høj grad arbejderne kom i gæld for at klare de nødvendigste udgifter, og i hvilken grad det søgtes undgået gennem bierhverv og indtægter fra de øvrige familiemedlemmer. Th. Sørensens undersøgelse fra Hobro havde samme problemstilling. Undersøgelserne viste, at lønindtægterne for mange arbejdere var så begrænsede, at arbejdsløshed eller sygdom kunne betyde familiens gældsstiftelse eller behov for hjælp.

En fortsættelse af Falbe-Hansens afhandling er den tidligere nævnte artikel *Arbejderklassens økonomiske kår i Danmark i de sidste 50 år* af Knud Dalgaard i *Nationaløkonomisk tidsskrift* (1926). På grundlag af offentliggjort materiale foretages en vurdering af lønudviklingen, af den gennemsnitlige arbejdstid og af prisudviklingen for arbejdernes forbrugsgoder i perioden 1872-1924. Dalgaard argumenterer for en generel levestandardsforøgelse, idet han dog påviser store forskelle i perioden. Dalgaard er ligeledes opmærksom på, at selv om fritiden er øget gennem nedsættelse af den daglige arbejdstid og afskaffelse af søndagsarbejdet, og selv om arbejdernes forbrugsmuligheder er øget, må levestandardforøgelsen tages med visse forbehold. De nævnte forhold kan således til dels ses som udtryk for en nødvendighed på grund af industriarbejdets stadig større belastning af arbejderne og på grund af forholdet til de øvrige samfundsklasser.¹²⁶

Et nyt materiale blev inddraget i Jørgen Pedersens disputats *Arbejdslojnen i Danmark under skiftende konjunkturer i perioden ca. 1850-1913* (1930), idet der bl.a. er sket en udnyttelse af virksomhedsarkiverne, som Institut for Historie og Samfundsøkonomi påbegyndte indsamlingen af. Disse arkiver er senere overført til Erhvervsarkivet. Forfatteren har indsam-

let fyldige prisoplysninger, og flere lønningsbøger er anvendt til belysning af lønforholdene.¹²⁷ Selv om materialet er behæftet med stor usikkerhed på grund af det begrænsede udvalg af virksomhedsarkiver, mener Jørgen Pedersen at kunne påvise, hvorledes lønsatserne ændredes i spring ('trappeformigt'), idet de gennem lange perioder kunne være uændrede. Dog skete ændringerne i lønsatserne altid opad. Dette peger på, at arbejdslønnen ikke alene kan ses som udtryk for udbud og efterspørgsel efter arbejdskraft; men at en række andre faktorer til dels af sociologisk karakter havde betydning ved løndannelsen. Den manglende fleksibilitet i løndannelsen kompenseres kun delvis gennem prisudviklingen, hvorfor konjunkturudviklingen viser sig i arbejdsløshedstallene. Ved beregning af reallønnen fremhæver Jørgen Pedersen vanskelighederne hermed, idet flere imponabilia så som social status, miljø og nye varer eller varekvaliteter gør sig gældende.¹²⁸

Perioden før den egentlige lønstatistik behandles i Richard Willerslev, *Københavnske maskinarbejderes løn- og indkomstforhold 1850-1914*, Acta jutlandica XXX, Supplementum B (1958). Artiklen sammenligner de fundne resultater med tidligere undersøgelser, især Jørgen Pedersens, og har tillige den fordel, at en detaljeret udnyttelse af lønningsbøgerne fra maskinfabrikken Eickhoff har muliggjort en gruppering af de ansatte funktionærer og arbejdere efter arten af deres arbejde. For 1850'erne mener Willerslev at kunne konstatere en nedgang i reallønnen som følge af en stærkere pris- end lønstigning. Det omvendte gjorde sig gældende for den følgende periode op til århundredskiftet. Efter århundredskiftet steg lønsatserne ganske vist stadig hurtigere end priserne; men nu betød reduktionen i arbejdstid så meget, at der alligevel fandt en reallønnedgang sted målt ud fra årsindkomsten. Således vises, at den ugentlige arbejdstid i 1913 sammenlignet med begyndelsen af 1870'erne var reduceret med o. 25%, hvoraf halvdelen tilskrives søndagsarbejdets bortfald og den anden halvdel nedgang i det gennemsnitlige daglige timetal.

I Jørgen Peter Christensen, *Lønudviklingen inden for dansk håndværk og industri 1870-1914* (1976) foretages en meget grundig bearbejdning af de allerede publicerede tællinger. Ved at tage hensyn til arbejdstid og arbejdsløshed opnås en mere præcis vurdering af lønforholdene. For tiden før 1870 må nævnes, at Svend Aage Hansen i *Økonomisk vækst i Danmark* bd. 2 har opstillet et indeks over byarbejdernes løn på grundlag af tidligere undersøgelser.¹²⁹

For perioden fra 1914, hvor den egentlige lønstatistik begynder, er udkommet Poul Milhøj, *Lønudviklingen i Danmark 1914-50* (1954). Bogen slutter sig til Jørgen Pedersens afhandling og indeholder flere metodiske

betragtninger over materialets pålidelighed, bl.a. vedrørende vanskelighederne ved at opstille en lønstatistik for funktionærer.¹³⁰ Lønudviklingen i mellemkrigstiden er særlig i de senere år gjort til genstand for undersøgelser af Knud Lüttichau. Nævnes kan dennes artikler, *Nogle resultater vedrørende pengelønsændringens determinanter for Danmark i mellemkrigstiden*, *Nationaløkonomisk tidsskrift* (1972) og *Pengelønsudviklingen for fire udvalgte fag for Danmark i mellemkrigstiden*, *Nationaløkonomisk tidsskrift* (1973).¹³¹ Den personlige indkomstfordeling og litteratur herom behandles i G. Viby Mogensen m.fl., *Socialhistorie*, s. 67-80 af Søren Geckler.

Standardværket om arbejdsforholdene i første halvdel af den her undersøgte periode er det tidligere citerede værk af Georg Nørregaard, *Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-99* (1943). Fremstillingen er meget koncentreret og kan siges at bestå af adskillige mindre afhandlinger. Oplysninger om samme emne findes dog flere steder i fremstillingen, hvorfor et udførligt indeks tillige gør bogen anvendelig som håndbog. Afhandlingen er et led i arbejdet under Institutet for Historie og Samfundsøkonomi, hvorfor forfatteren har kunnet drage nytte af instituttets indsamlingsarbejde fra aviser, men især fra arkiver for fagforeninger. Bl.a. lønforhold og arbejdstid belyses; men i det hele taget behandles de fleste aspekter af de faktiske arbejdsforhold på fabrikkerne og dele af arbejdernes forhold udenfor. Det industrielle miljøes fysiske udformning er dog kun sparsomt beskrevet.

Arbejdsforholdene er et lidet udforsket emne, hvorfor aspekter heraf især kan forventes behandlet i anden sammenhæng, først og fremmest i socialhistoriske fremstillinger.¹³² Således gælder, at arbejderproblemet i en stor del af det 19. århundrede opfattedes som et fattigdomsproblem. Generelt kan der henvises til Harald Jørgensen, *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede* (1940) og Jørgen Dich, *Socialpolitikens historie indtil 2. verdenskrig* (1962). Grundige undersøgelser af rekrutteringen til grupperne af kriminelle, prostituerede og fattige har for en enkelt by resulteret i et godt indtryk af en del af arbejderklassens vilkår, jvf. således Lilla Voss m.fl., *Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus 1870-1906* (1975).

Til slut må nævnes, at i hele den undersøgte periode var debatten om næringslovgivningen udtryk for en social spænding udsprunget af ændringerne i arbejdsforhold og social placering og den dermed forbundne frygt for industriens fremvækst på bekostning af håndværket. Krav om beskyttelse rejstes således dels fra de selvstændige håndværksmestre og dels fra de sociale grupper, som var på vej ind i industriarbejdernes rækker. I debatten

indgik naturligt skildringer af de arbejdsforhold og sociale tilstande, som fulgte med industriens fremvækst.¹³³

4. Boligmiljøet

Parallelt med industrialiseringen fandt en kraftig urbanisering sted. Det betød et omfattende nybyggeri i perioden. Byggeriets omfang, dets finansiering, hvem der var bygherrer og boligstandarden vil blive behandlet i det følgende. Da København var den by, som var genstand for den stærkeste vækst, vil kildematerialet herfra blive behandlet noget udførligere end for resten af landet. Hertil kommer, at materialet for København er det tilsyneladende mest omfattende, hvorfor gennemgangen endvidere er tænkt som en indføring i, hvilket materiale det evt. kan være frugtbart at efterspore ved undersøgelser for andre lokaliteter. Der er dog tillige foretaget en mere summarisk gennemgang for andre områder, da bestemmelserne for byggeri var forskellige.

Byggeaktivitet

Ved en stor del af byggeriet i byerne har offentlige myndigheder i hele perioden 1840-1940 været underrettet. Hensynet til bygningsteknisk forsvarlige bygninger og mulighederne for bekæmpelse af ildløs i de tæt bebyggede områder krævede myndighedernes godkendelse af byggeplaner, hvad enten det drejede sig om ny-, til- eller ombygning. Hertil kom, at myndighederne skulle kontrollere opfyldelsen af de hygiejniske krav i form af det ubebyggede areals mindstemål, de enkelte værelses lysforhold o.lign.

Da det var lagt ud til de lokale myndigheder at føre tilsyn med byggeriet har der været forskellig administrativ praksis, idet den fastlagdes i den lokale byggevedtægt. De bevarede byggesager, som endnu overvejende ligger hos de lokale myndigheder, idet de er aktuelle så længe bygningerne er bevaret, må derfor søges hos forskellige myndigheder for forskellige kommuner. Foruden oversigter over den lokale forvaltnings opdeling er lærebøger i bygningsretten nyttige m.h.p. byggesagernes administrative placering.¹ En bedre dækkende oversigt over de administrative muligheder fås dog kun ved en gennemgang af hele periodens bygningslovgivning.

Kilder for København

Brandkommissionen

For tiden før 1856 findes der ikke systematisk bevaret byggesager for hvert matrikelnummer. Byggeaktivitet, der vedrørte brandsikkerheden, skulle anmeldes og godkendes af brandkommissionen.² Således findes f.eks. i brandkommissionens arkiv forskellige ansøgninger om alt fra f.eks. indretning af kogeindretninger til opførelse af fabriksbygninger.³ I brandkommissionens *registre til resolutionsprotokoller* fra 1843-70 er under afsnittet om 'Bygningers forandringer og reparationer' kronologisk indført en fortegnelse over alle indkomne ansøgninger om byggetilladelse med kort angivelse af ansøgningens art og i hvilken gade og på hvilket matrikelnummer, der påtænktes bygget. Ansøgningerne var bilagt tegninger; men disse er oftest udtaget. De kan undertiden findes i Stadsarkivets kort- og tegningssamling.⁴ Brandkommissionens arkiv muliggør imidlertid ikke en samlet oversigt over nybyggeriet før 1856.

Byggesagsarkiv

Københavns første egentlige bygningslov kom 17.3.1856, idet tidligere lovgivning bl.a. plakat 4.7.1795 overvejende havde været udformet m.h.p. mindskelse af brandfaren.⁵ I overensstemmelse med den nye lovs videre sigte overflyttedes bygningsagerne fra Den kgl. Brandkommission til en nyoprettet selvstændig bygningskommission.⁶ For at opnå byggetilladelse skulle 3 evt. 2 sæt tegninger indeholdende situationsplan, facadetegninger, etageplaner og de fornødne snit indsendes til magistratens 4. afdeling. Efter magistratens byggetilladelse kunne byggeriet påbegyndes; men inden ibrugtagning af boligejendomme skulle bygningsinspektøren udstede en bygningsattest. Bygningsattesten forudsatte, at bygningerne var tilstrækkelig udtørrede og generelt, at de forudsætninger, hvorunder byggetilladelsen var givet, var blevet opfyldt. Under bolig mangelen i årene efter 1916 var en 'midlertidig indflytningstilladelse' tilstrækkelig for beboelse.

De indsendte tegninger, korrespondance med implicerede myndigheder under byggesagen og kopi af bygningsattesten henlagdes efter byggesagens afslutning i bygningskommissionens arkiv.⁷ Arkivet, som er ordnet efter de Københavnske kvarterer og herunder efter matrikelnummer, indeholder således alle byggesager vedrørende et givet matrikelnummer siden 1856. At byggesagerne også indeholder bilag fra andre bygningsmyndigheder som bygningsinspektorat, stadsbygmester, -konduktør, -ingeniør, -arkitekt, -

gartner, sundhedskommission og brandvæsen må ses ud fra bygningskommissionens, senere -direktoratets, koordinerende funktion. Hvilke oplysninger arkivet indeholder kan bedst illustreres ved et tilfældigt eksempel. Lægget for matr. nr. 525 i Annæ Vester kvarter viser således følgende ansøgninger om byggetilladelse:

- 1868 opførelse af en 5 etagers beboelsesbygning med kælder for snedkermester Helmcke.
- 1873 omdannelse af værelser og butik i stuen til lejligheder.
- 1881 opførelse af en bagbygning til beboelse.
- 1888 sænkning af stueetagens vinduer til store butiksvinduer.
- 1932 indlæggelse af w.c., gård-w.c. og pissoir.
- 1934 skillerumsforandringer i stueetagen.

Hver af disse sager er bilagt tegninger og oplysninger om hvem, der skal udføre arbejdet, og for hvem.

For ejendomme, der totalsaneres, er de tidligere byggesager udskilt og overført til bygningsdirektoratets 'frasorteringsarkiv'.⁸ Frasorteringsarkivet er ordnet på samme måde som hovedarkivet. Der er ikke taget endelig beslutning om frasorteringsarkivets bevaring.

Som indgang til byggesagerne kan benyttes bygningsdirektoratets såkaldte *matrikelprotokoller*. De er inddelt efter kvarter og herunder efter matrikelnummer. Her står alle bygningsattester kort refereret med angivelse af dato, således at der på nogle få linier haves en oversigt over, hvad der er sket af ændringer i den her undersøgte periode for pågældende matrikelnummer fra o. 1856.⁹ Som kronologisk register over byggesagerne kan benyttes de i bygningsdirektoratets arkiv opbevarede *rapporter over fuldførte bygningsarbejder*. Det er månedlige lister, som er ført siden 1856 af bygningsinspektørerne i deres respektive distrikter. Inden for hvert af disse giver listerne med henvisning til journalnummer og angivelse af gadenummer en kronologisk oversigt over de udstedte bygningsattester og disses indhold. F.eks. anføres 'opførelse af en 2 etages fabriksbygning', 'påbygning af 2den etage samt loftsetagen' og '4 etages grundmuret våningshus uden kælder'.¹⁰ De senere lister er lidt mere detaljerede, idet de tillige angiver matrikelnummer og hvem, der har udført byggeriet.

Byggesagerne og de 2 registre hertil har den fordel, at de fleste bygningsændringer og det meste nybyggeri er registreret gennem en byggesag. For de perioder, hvor bolig efterspørgslen var størst, og udbuddet derfor søgtes øget bl.a. gennem en mere intensiv udnyttelse af den bestående bygningsmasse f.eks. i form af tilbygning af etager, indretning af loftsetager og

inddragning til beboelse af lokaler bestemt for andet formål, vil en gennemgang af byggesagerne være af stor betydning.

Når kun antallet af nyopførte lejligheder ønskes opgjort for større områder eller længere tidsperioder, er anvendelsen af byggesagerne p. gr. a. deres heterogene indhold imidlertid for tidskrævende. Den største del af byggesagerne drejer sig således om tekniske forbedringer, opførelse af cykelskure o. lign. For perioden efter 1925 kan derfor de af bygningsdirektoratet udfærdigede statistikkort med fordel benyttes som et kronologisk register over byggesager vedrørende opførelsen af nye lejligheder.¹¹ Det er på grundlag af disse kort, at Københavns statistiske Kontor har udarbejdet den trykte statistik over nybyggeriet.¹² De indeholder oplysning om ejendommens beliggenhed, tidspunkt for udstedte attester, antal lejligheder fordelt efter antal værelser, om der er bad og centralvarme, bygningens art (f.eks. beboelsejendom eller fabrik) og bygherre. Fra slutningen af 1930'erne angives tillige antal etager og bebygget areal.

Hvis der ikke er brug for oplysninger om den enkelte byggesag, men alene for aggregerede tal for nybyggeriet i København, foreligger der en trykt statistik fra 1876 ff.¹³ I de første år offentliggjordes antallet af årligt opførte lejligheder i årsberetningen *Staden Københavns regnskab og beretning om kommunens anliggender*. Herfra samledes opgørelserne i *Statistiske oplysninger om staden København*, som det i 1883 oprettede Københavns statistiske Kontor påbegyndte udsendelsen af. Formålet var at samle de spredte statistiske oplysninger fra 'de forskellige årligt udkommende kommunale beretninger, i Statistisk Tabelværk, i forskellige tidsskrifter m.m., dels (som) havde i manuskript i Statistisk Bureau, i magistraten eller hos private'.¹⁴ Fra 1886 foreligger sammesteds tilsvarende statistik for Frederiksberg. Fra 1913 indgik oplysningerne om nybyggeriet direkte fra bygningsinspektoratet til Københavns statistiske Kontor. Efter ophøret af *Statistiske oplysninger* i 1917 offentliggjordes statistikken over nybyggeriet i den fra 1907 udgivne *Statistik over ledige lejligheder*, der fra 1925 offentliggjordes i *Statistisk månedsskrift*.¹⁵ Netop i *Statistik over ledige lejligheder* påbegyndtes fra 1907 en statistik over afgang i lejligheder, som trods sin vigtighed ved vurderingen af nybyggeriet ikke tidligere havde foreligget.¹⁶ En samlet oversigt over den trykte statistik over byggevirksomheden indtil 1931, også for resten af landet, findes i indledningen til *St.m.* 4.88.7. Anvendelsen af den trykte statistik for længere tidsperioder vanskeliggøres af forskellig grad af udførlighed. Dog haves for hele perioden efter 1876 antal årligt nyopførte lejligheder fordelt efter antal værelser og efter kvarterrer i København.

Opmålingsprotokoller m.m.

En opgørelse af tilvæksten i etageareal haves i opmålingerne foretaget af Københavns stadskonduktør med henblik på bygningsafgiften af 1802. Ifølge forordningen af 1.10.1802 skulle denne afgift på 'besiddelse, nytte og brug af faste ejendomme' beregnes efter bygningernes areal. For København blev det stadskonduktørens opgave at foretage opmålingerne hertil. I Stadsarkivet ligger under Stadskonduktørembedet en række såkaldte *opmålingsprotokoller*, der dækker perioden 1802-58 for de enkelte kvarterer. Gennem den enkelte protokols register er det muligt for et givet matrikelnummer at finde frem til grundplanen med angivelse af målene for en eventuel bebyggelse. Tillige gives en kort beskrivelse af bebyggelsen, idet antal etager, samlede kvadratalen og husets art (for-, sidehus eller bagbygning) angives. Planen kan være vanskelig at benytte, da ændringer blot er indført ved overstregning af tidligere opmålinger. Protokollerne er imidlertid vigtige, da de giver en oversigt over et givet matrikelnummers bebyggelse i perioden forud for de egentlige byggesager i Bygningsdirektoratets arkiv.

Til supplerung af byggesagerne kan de i stadskonduktørens arkiv opbevarede *detailplaner til skatteberegning* være nyttige. De dækker tiden efter 1862 og viser som opmålingsprotokollerne hver enkelt bygnings areal og antal etager. Da de ligger som læg efter kvarter og matrikelnummer, er de hurtige at arbejde med. Bygningsafgiften bortfaldt oprindeligt for lejligheder mindre end 64 kvadratalen, en bestemmelse, som var ophævet 1857-66, og som i 1873 ændredes til at gælde lejligheder under 80 kvadratalen. Detailplanerne for ejendomme med smålejligheder angiver derfor ofte for hver etage de enkelte lejligheders areal til opgørelse af ejendommens afgiftsfrie areal, som blev fratrukket det samlede areal med henblik på beregninger af afgiftsbeløbet.¹⁷ Bygningsafgiften bortfaldt ganske vist i 1904; men da vandafgiften ligeledes beregnedes på grundlag af bygningernes areal, fortsattes stadskonduktørens opmålinger.

Tilgangen i Københavns samlede bygningsareal på grundlag af stadskonduktørens opmålinger findes for Indenbys-, Udenbys- og Voldkvarterer offentliggjort i *Statistiske oplysninger om staden København* (fortsat i *Statistisk årbog for København og Frederiksberg* 1919 ff) for tiden efter 1876.¹⁸ For årene 1860-75 er Københavns samlede etageareal anført i V. Schou, *Byggevirkksomheden i Danmark i de sidste 75 år* (1911) efter oplysning direkte fra stadskonduktøren. For perioden 1840-59 foreligger imidlertid ingen oplysninger om etagearealet. V. Schou har i ovennævnte bog foretaget en omregning på grundlag af de årlige beløb for bygningsafgiften, som for

tiden tilbage til 1840 findes offentliggjort i *Statistiske oplysninger om København*.¹⁹ Omregningen er sket for hvert af årene efter samme faktor. Det dermed fremkomne tal for etagearealet vil nok afspejle byggeriets tendens, men må tages med visse forbehold. En fast omregningsfaktor forudsætter således, at andelen af byggeri af lejligheder mindre end 64 kvadratalen var uændret i perioden, og at forholdet mellem byggeri af forhuse og andre bygninger forblev konstant. For København gjaldt nemlig den særlige bestemmelse, at der svaredes halvanden skilling af hver kvadratalen af forhusene, men kun 1 skilling af side-, bagbygninger og øvrige afgiftspligtige bygninger.²⁰ Begge forhold kan tænkes at have betydning i perioden, der var præget af stærkt svingende byggeaktivitet. I perioder med stor byggeaktivitet kan således formodes, at andelen af små lejligheder og baggårdsbyggeri var særlig høj, hvorved de på grundlag af bygningsafgiftsbeløbet beregnede svingninger vil være undervurderede.²¹

Brandforsikringsarkivalier

Da der for perioden før 1876 ikke findes statistik over antal nyopførte lejligheder, og da det andet mål for byggeaktiviteten, nemlig tilgangen i etageareal, kun haves for København som helhed og da kun delvis tilnærmes, må andre kildegrupper inddrages. Brandtaxationssummerne vil således være en indikator for ændringer i bygningsmassen i den udstrækning, alle ejendomme forsikredes. Før 1861 gjaldt dette for København inden for voldene og for købstæderne, da assurance i den offentlige brandforsikring var obligatorisk. Forsikringstvangen ophævedes ved overgangen til privat forsikring i 1861. Da forsikring bl.a. var en forudsætning for at kunne opnå prioritetslån af offentlige midler i hele perioden, kan det imidlertid antages, at kun få ejendomme ikke var forsikret, selv om der ikke var forsikringstvang. Den trykte statistik, der offentliggjordes i *Statistiske oplysninger om staden København* på grundlag af indberetninger fra de respektive brandforsikringsselskaber, går tilbage til 1876. Opgørelser af brandforsikringssummer for perioden før 1876 findes i Falbe-Hansen og W. Scharling, *Danmarks statistik*, og i trykte regnskaber og jubilæumsskrifter fra brandforsikringsselskaberne.²²

Et eksempel på brug af brandforsikringsarkivalier til bestemmelse af byggeaktiviteten i København og forstæder haves i Jens Erik F. Hansens arbejde, *Hovedstadens byggeri i ekspansionsårene i 1850'erne. Et økonomisk-historisk rids* (utr. spec., Kbh. 1968).²³ Heri redegøres også for de metodiske problemer i forbindelse med opstilling af et mængdeindeks på

grundlag af brandforsikringsarkivaliernes værdiangivelser, ligesom andet materiale er inddraget til bestemmelse af det ikke forsikrede byggeri i forstæderne, hvor der ikke var forsikringstvang.²⁴

Realregistre til skøde- og panteprotokoller

Hvis byggeaktiviteten i mindre områder skal undersøges i perioden før 1856, kan ligeledes realregistrene til skøde- og panteprotokollerne anvendes. Hver matrikel har her sin folio og ved hjælp af henvisningerne til skøder og pantebreve kan disses oplysning om bygningerne udnyttes til bestemmelse af matriklens bebyggelse. I Holger Hjelholt, *Købstædernes skøde- og panteprotokoller*, Fortid og nutid VI (1926), s. 32-57 gives en redegørelse for realregistrenes oprettelse, deres fuldstændighed og for problemerne ved at identificere samme ejendom i flere protokoller.

Kilder for købstæderne

For købstæderne gælder som for København at den kommunale administration har et *byggesagsarkiv*, hvor byggesager vedrørende eksisterende og evt. nedrevne bygninger er bevaret. Hvor langt tilbage i tiden de enkelte byggesager er bevaret afhænger af lokale forhold. Lokale forskelle viser sig også i, hvor langt matrikels- eller kronologiske registre over byggesager eller alene over nybyggeri går tilbage.²⁵ I bygningsmyndighedernes, ofte bygningsinspektørernes, årsberetninger kan findes statistik over nybyggeriet. Statistikken går undertiden tilbage til o. 1870.²⁶ For perioden før de kommunale byggesagsarkiver kan *bygningskommissionernes almindelige journalssystem* udnyttes. Ved købstadsforordningen 6.4.1832 fik købstæderne mulighed for at oprette bygningskommissioner, hvortil alt byggeri skulle anmeldes.²⁷ I journalen og sagerne hertil findes derfor alle byggesager; men da de kunne dække over alt fra mindre ændringer, opførelse af en yderligere etage til nybyggeri, vil en gennemgang alene m.h.p. nybyggeriet være meget tidskrævende.²⁸

Også for købstæderne gælder det, at der for den første del af perioden, hvor bl.a. byggesagerne mangler, findes tilsvarende andre kildegrupper som for København. Bygningsafgiften af 1802 gjaldt også for købstæderne. *Opmålingsprotokollerne*, som er ordnet med en side for hver ejendom, anfører således eventuelle bygningsændringer. Protokollernes indretning kan dog betyde, at arbejdet med dem er meget tidskrævende.²⁹ Endvidere er de ikke bevaret for alle købstæder. De pligtige afgiftsbeløb og ændringerne heri er

ofte nemmere at opnå, nemlig gennem *oppebørselsregistrene over bygningsafgiften*. Men da bygningsafgiften pr. kvadratalen differentieredes efter bygningernes brandtaxationsværdi, således at de lavest vurderede ejendomme betalte den laveste afgift pr. kvadratalen, er afgiftsbeløbet som indikator for bygningsmassen behæftet med stor usikkerhed.³⁰

Også for købstæderne kan ændringer i *brandforsikrings- og taxationssummer* bruges som indikator for byggeriet. Dette er således gjort til belysning af byggeriet i 1870'erne i Jacob Jensen, *Dannelsen af det første arbejderkvarter og arbejderklassens oprindelse under industrialiseringen af Horsens ca. 1870-1901* (utr. konferens-afhdl., Århus 1973). I afhandlingen påpeges vanskelighederne ved brug af brandforsikringssummerne. En deflatering af beløbene foretages imidlertid ikke, hvilket giver en skævhed i de opstillede mængdeindeks over byggeriet.³¹ Endelig må nævnes, at også for købstæderne findes der for hele perioden *realregistre til skøde- og pantepro-tokollerne*.

De større købstæders statistiske kontorer udarbejder en del materiale til internt brug, som ofte indeholder primær statistik, da de kan bygge på senere kasserede dokumenter. *Boligbyggeriet i Århus 1895-1940* (1945) er eksempel på en af Århus kommunes statistiske Kontor udarbejdet historisk oversigt.

En samlet serie over nybyggeriet i alle provinskøbstæder haves først fra 1916 ff i det tidligere nævnte hæfte af *St.m.* 4.88.7, der samtidig giver en oversigt over den daværende trykte statistik. Statistikken, der opdeler antallet af nyopførte lejligheder efter antal værelser, er påbegyndt af boligkommissionerne under 1. verdenskrig og fortsat af Det statistiske Departement i *St.e.*³² En kontrol af statistikken over nybyggeriet 1916-30 ved hjælp af opgørelserne over boligbestanden henholdsvis 1916 og 1930 synes at bekræfte dens pålidelighed.³³

Kilder for landdistrikter

Nybyggeriet i landdistrikterne er vanskeligt at belyse. Der kommer ikke i perioden lovgivning, der angiver nærmere bestemmelser for byggeriet ud over begrænsningerne ifølge brandpolitiloven af 2.3.1861. Det er derfor tilfældigt om *byggesagsarkiverne* går tilbage til den her undersøgte periode.

Bygningsafgiften svarede på landet som i købstæderne, men kun af ikke-landbrugsbygninger. Bevarede *opmålingsprotokoller* for landdistrikter er derfor vigtige til bestemmelse af byggeri til industriarbejdere og andre erhvervsgrupper uden for landbruget.

Det er nævnt, at *brandforsikring* ikke var obligatorisk i landdistrikter. Muligheden for opnåelse af lån og den store brandrisiko for en stor del af landejendommene har i praksis medført, at bygningerne assureredes, således at der herigennem kan fås en indikator for nybyggeriets omfang. Det må i den forbindelse erindres, at bygninger i Københavns kommune uden for voldene forsikredes i Landbygningernes Brandforsikring.

Realregistre til skøde- og panteprotokollerne er som oftest bevarede for hele perioden for de enkelte herreder.³⁴ Som for købstæderne gælder for landdistrikterne, at mulighederne for at belyse periodens byggeaktivitet vil være præget af lokale forskelle.

Først fra 1929 offentliggjodes i *St.e.* tal for sognekommunernes nybyggeri, dog kun for de bymæssigt bebyggede dele af kommunerne med over 1.000 indbyggere ved folketællingen i 1925. Statistikken er opdelt efter hovedstadens, provinsbyernes forstæder og stationsbyerne. For Københavns tidligere forstæder gælder dog, at Valby og Brønshøj i 1901 og Sundbyerne i 1902 indlemmedes i Københavns kommune, hvorfor statistikken for København fra disse år også indbefatter de indlemmede områder. For Frederiksberg er der allerede fra 1886 et statistisk samarbejde med Københavns kommune, mens byggestatistikken for Gentofte starter i 1921.

Litteratur

Litteraturen om byggeaktiviteten i perioden er begrænset.³⁵ V. Schou giver i *Bidrag til undersøgelse af byggevirksomheden i Danmark* for tiden op til 1910 et omfattende talmateriale til belysning af bl.a. byggeriets omfang i landets hoveddele. Den anvendte metode og de opstillede problemstillinger begrænser bogens anvendelighed; men bogen viser mulighederne for anvendelse af især brandtaxationsværdier og bygningsafgiftsbeløbene, ligesom den påviser byggeriets store udsving i perioden. Enkelte utrykte specialer behandler byggeaktiviteten i tidsmæssigt og geografisk mere snævert afgrænsede områder, men alle med en grundig og veldokumenteret gennemgang af kildematerialet. I den nævnte afhandling af Jens Erik F. Hansen, *Hovedstadens byggeri i ekspansionsårene i 1850'erne* redegøres således for byggeriets store opsving i midten af 1850'erne med den begyndende udbygning af det tidligere demarkationsterræn. Sammenligninger foretages mellem byggeriet i Blågårdskvarteret på Nørrebro, som overvejende var etagebyggeri til boligformål, byggeriet på Vesterbro, hvoraf en stor del var erhvervsbyggeri, og villabyggeriet på Frederiksberg. Specielt boligbyggeriets

karakter belyses, og det påvises, hvorledes byggeriet på Nørrebro 1851-57 i flere henseender var bedre end boligmassen i den indre by. Lejlighederne var gennemsnitligt større og kun få lejligheder lå i kældre, side- eller baghuse. Beboerne var i overensstemmelse hermed overvejende faglærte arbejdere og lavere funktionærer, mens kun få ufaglærte er repræsenteret.³⁶ Boligbyggeriet relateres dels til befolkningsudviklingen for København og dels til den almindelige økonomiske udvikling. Udbygningen af nye kvarterer behandles ligeledes i Jacob Jensen, *Dannelsen af det første arbejderkvarter og arbejderklassens oprindelse under industrialiseringen af Horsens ca. 1870-1901*. På grundlag af brandtaxationssummerne og stadsingeniørens årsberetning med angivelse af antal nyopførte lejligheder påvises byggeriets svingninger i Horsens. Store byggeperioder ses i 1880'erne, især 1883-84 og 1896-1901. Byggeriets omfang sammenholdes med den industrielle udvikling og befolkningstilvæksten, hvilken sidste ses som et resultat af indvandringen fra landet. Byggeriet synes først at have kulmineret, da indvandringen var stilnet af.³⁷ For det særligt udvalgte kvarter vises, hvorledes byens ændrede erhvervsstruktur og stærke vækst brød den gamle struktur med sammenfald af bolig og arbejdsplads og den deraf følgende sociale blanding i samme gade. I byens udkant fremstod således rene boligkvarterer, hvis beboere kan henføres til samme sociale lag, idet de overvejende var arbejdere. Bebyggelsens karakter bestod i den undersøgte periode overvejende af to-etages ejendomme. Tre eller flere etager forekom endnu sjældent.³⁸

Marcus Rubin foretager i *De sidste års bygge- og boligforhold i København*, Nationaløkonomisk tidsskrift ny R bd. 2 (1884) en detaljeret gennemgang af byggeriet 1876-83 på grundlag af den kommunale byggestatistik og utrykt materiale. Der gives en oversigt over byggeriets omfang, og nybyggeriets karakter behandles. Således vises, at den store byggeaktivitet uden for den indre by fra slutningen af 1870'erne og begyndelsen af 1880'erne var koncentreret om smålejligheder. I Olav Grue, *Byggevirkomheden og den økonomiske udvikling* (1967) belyses nybyggeriet fra 1880. Bogen har ingen diskussion af kildematerialet og citerer den trykte statistik fra referencer, hvor den har været hurtigst tilgængelig. Da bogens sigte er at belyse forbindelsen mellem byggevirkomheden og de almindelige økonomiske konjunkturer, kan en sådan diskussion også hævdes at falde uden for bogens rammer. Derimod indeholder den indledningsvis en klar diskussion af begrebet byggevirkomhed.³⁹ Problemerne ved de to almindelige indikatorer for byggevirkomhed, nemlig tilgang i antal lejligheder og tilgang i etageareal, og problemerne ved afgrænsningen mellem bolig- og erhvervsbyggeri belyses.

Kommentarerne til byggestatistikken i de statistiske publikationer indeholder ofte en redegørelse for samt mindre beregninger på grundlag af tabellerne. Naturligvis findes byggevirkksomheden beskrevet i anden sammenhæng og i brede fremstillinger, men da alene på grundlag af den trykte statistik.⁴⁰

Bygherre og byggeriets finansiering

Kilder

Bygherre

Hvem der var ejere af såvel grundstykker som ejendomme, kan altid findes gennem *realregistre til skøde- og panteprotokoller*. Disses funktion var bl.a. at registrere adkomstdokumenterne til al fast ejendom, hvortil der refereres ved angivelse af sælgers og købers navn. Som autoriserede registre til skøder på fast ejendom vil realregistre indeholde alle ændringer i ejendomsforholdene.

Hvis ejendomsforholdene på et givet tidspunkt ønskes undersøgt for et større antal ejendomme eller grunde vil det være en fordel at anvende en af de kildegrupper, der giver en statusopgørelse, selv om kildens hovedsigte har været en anden end registreringen af ejendomsforholdet. For den første del af perioden kan anvendes brandforsikrings- og -taxationsprotokollerne, der ved de 10-årige vurderinger for købstæderne indtil o. 1860 giver en fortegnelse over alle ejendomme og da anfører ejer ofte med erhvervsbetegnelse. Ejerskifte registreredes løbende, men ikke med angivelse af tidspunkt. Tilsvarende kan opmålingsprotokollerne, de forskellige skatteregistre som f.eks. hovedregistre over bygningsafgiften, matrikelsregistre og registre over grundtaxten og vurderingsfortegnelserne anvendes.⁴¹ For de fleste byer er med mellemrum udgivet vejvisere. Oplysningerne her er dog behæftet med nogen usikkerhed. Mulighederne er således mange, hvorfor en undersøgelses øvrige sigte må være bestemmende for, hvilken kildegruppe det vil være mest hensigtsmæssigt at udnytte.

Af *byggesagerne* fremgår, hvem der var bygherre. På grundlag af indberetninger fra bygningsmyndighederne er der således fra 1916 ff offentliggjort statistik med oplysning om, hvorvidt bygherren af nyopførte lejligheder var privat (person eller selskab), en offentlig myndighed eller en form for byggeforening. Statistikken er dog kun opdelt efter antal værelser og efter byggeri i hovedstaden og i provinsbyer. *St.m.* 4.88.7. giver tallene for 1917-

31, mens tallene for 1932 ff bl.a. fremgår af *St.å.* for de enkelte år.⁴² For de større landkommuner og forstæderne til hovedstaden og provinsbyerne er statistikken påbegyndt i 1934. For årene før 1916 kan en tilsvarende gruppering af bygherrerne ikke opstilles år for år; men samlet for perioden kan der foretages en omtrentlig gruppering for henholdsvis hovedstaden og provinsbyerne. I Københavns statistiske Kontor opgjorde man således i forbindelse med undersøgelsen af boligforholdene i 1901 antallet af lejligheder, der var opført af byggeforeninger o.lign.⁴³ Opgørelsen suppleredes for hovedstaden op til o. 1910 af C. V. Bramsnæs og Sveind Nielsen i deres arbejde for boligkommissionen af 1918.⁴⁴

Statistik med oplysning om, hvorvidt bestemte sociale grupper har været investorer i fast ejendom, er ikke opgjort. Derimod er antallet af lejligheder henholdsvis udlejet og beboet af ejeren offentliggjort for årene fra 1918-31 i *St.m.* og fra 1932 ff i *St.e.* Statistikken er en del af den årlige huslejestatistik og lejlighederne er for hver by fordelt efter antal værelser.⁴⁵

Byggeriets finansiering

Finansieringen af byggeriet er vanskelig at belyse. Under selve byggeriet kunne pengeinstitutter give byggelån, firmaer levere materialer på kredit og håndværkere måske have tilgodehavender. Kun hvis dene långivning søgtes sikret mod pant i grund og/eller bygninger kan den konstateres gennem *realregistrene*, men uden mulighed for kontrol af størrelsen af tilsvarende, men ikke-tinglyste lån. I den udstrækning *arkiver for pengeinstitutter og virksomheder i byggebranchen* er bevaret, kan deres långivning bestemmes; men dens repræsentativitet for omfanget af lån under byggefasen vil være vanskelig at afgøre. Derimod må det formodes, at lånevilkårene og betalingsbetingelserne for materialer og for udført håndværksarbejde har været forholdsvis ensartede p.gr.a. indbyrdes konkurrence. De samlede byggeomkostninger kan også kun sjældent opgøres, hvilket tillige gælder egenkapitalen, som heller ikke kan beregnes p.gr.a. de manglende oplysninger om byggeomkostninger og fremmedkapital.

De eneste kilder, der giver mulighed for at opgøre byggeomkostninger, lån og dermed også egenkapital for nybyggeriet, er bevarede *regnskaber fra bygherrerne*. Private bygherre- og byggeforeningsarkiver i Erhvervsarkivet må gennemgås, selv om den lille andel, der er bevaret af sådanne regnskabsbøger, giver store repræsentativitetsproblemer.⁴⁶ En kontrolmulighed findes dog ved sammenligning med samtidige vejledninger for bygningshåndværkere i kalkulationer over byggearbejde.⁴⁷ For ejendomme, der opnåede

offentlig støtte i henhold til statsboligfondsloven af 1922, vil de samlede byggeomkostninger være opgjort; men disse ejendomme dækker kun en del af byggeriet i en begrænset årrække.⁴⁸ Støtten administreredes af Indenrigsministeriet, idet lån fra statsboligfonden bevilgedes af den særlige boligafdeling under Indenrigsministeriet.⁴⁹ Ved hjælp af journalerne kan der findes frem til de enkelte lånesager, som for visse år tillige er indført i samlede fortegnelser.⁵⁰ Efter en lånesags afslutning overgik den til statsaktivforvaltningen, som administrerede lånets tilbagebetaling.

Lån under byggeriet blev ofte givet m.h.p. fortsættelse som egentlige prioritetslån i det færdige byggeri. For det enkelte matrikelnummer giver *realregistrene* en oversigt over den samlede belåning.⁵¹ Af registrene fremgår navn og erhverv på kreditor, lånets størrelse, prioritet og ofte rentesats. De nærmere betingelser for lånene kan findes ved at anvende realregistrens henvisninger til de originale lånedokumenter.

For København findes i *Statistiske oplysninger om staden København* for årene 1876 ff en oversigt over den samlede prioritetsmasse og over den årlige til- og afgang fordelt efter prioritet.⁵² Sparekassernes samlede udlån mod pant i fast ejendom fremgår af sparekassestatistikken 1863 ff, som offentliggjordes i *St.m.* til 1928 og derefter i *St.å.* Opgørelsesprincipperne var uens, idet f.eks. for 1863-67 opgjordes udlån mod pant i fast ejendom fra hver sparekasse, 1868-73 kun samlet og fra 1874 ff geografisk opdelt for land- og købstadsejendomme. Bankstatistikken giver ikke direkte oplysninger om udlån i fast ejendom. Udlånet fra kredit- og hypotekforeningerne fra deres oprettelse i 1851 findes i *Kreditmarkedsstatistik*, Statistiske undersøgelser nr. 24 (1969), hvor kurser og rente på obligationsmarkedet tillige er opgjort for hele perioden.⁵³

En opgørelse af prioritetshæftelserne får øget relevans, når de sættes i forhold til ejendomsværdien. For København er prioritetsbeløbene beregnet i forhold til de samlede brandforsikringssummer for perioden 1876-95. Statistikken er imidlertid ikke opdelt på flere variable og derfor vanskelig at udnytte, da den kun giver den gennemsnitlige belåningsprocent for de enkelte år. En opgørelse for mindre områder og byggeri af forskellig alder kræver derfor en gennemgang af realregistrene. Metodisk vil opgørelsen af ejendomsværdien støde på vanskeligheder, idet den ikke er et entydigt begreb. For det første skal det afgøres, om ejendomsværdien skal defineres som værende lig de samlede byggeomkostninger, købesummen, brandtaxationsværdien, ejendomsværdi- eller kreditforeningsvurderingen, og for det andet, hvorledes den valgte værdi skal reguleres efter den almindelige prisudvikling. Vurderingerne har den fordel, at de sker med begrænsede mel-

lemrum, men den ulempe, at vurderingssummen ikke ækvivalerer markedsværdien.⁵⁴ Købesummerne afspejler den faktisk handlede værdi, men viser ikke handelens øvrige betingelser, som kan have påvirket prisen til at afvige fra markedsværdien. Ved købesummerne hæfter endvidere den ulempe, at værdiansættelsen evt. ønskes adskillige år efter købstidspunktet.

Litteratur

Større undersøgelser af bygherrers og ejendomsbesidderes fordeling efter f.eks. social status og erhverv eller af byggeriets økonomiske vilkår er ikke offentliggjort.⁵⁵ Jens Erik F. Hansen påviser for hovedstaden i 1850'erne, at grundene ofte skiftede ejer kort før et byggeri og ligeledes efter, således at forskellige personer var involveret i de forskellige faser af byggeriet. Bygherrer var ofte personer i bygningsbranchen; men for denne periode var det karakteristisk, at bygherrerne var mange, og at byggeri af større omfang var sjældent.⁵⁶ For Horsens har Jacob Jensen foretaget en grundig undersøgelse af bygherrer og finansieringen af byggeriet. Også denne undersøgelse påviser den ringe koncentration af boligbyggeriet i den store byggefase i 1870'erne. Forsøg på vurdering af det private byggeris økonomiske vilkår kan findes behandlet spredt.⁵⁷

Ud fra en erklæret marxistisk synsvinkel er der i de senere år kommet flere afhandlinger, der belyser finansieringssiden af boligbyggeriet. *Om boligproblemet. En analyse udarbejdet af afdeling B* (1971) og Bjørn Jacob Andersen, *En analyse af boligbyggeriet i København 1850-1970*, Fagligt forum. Kulturgeografiske hæfter 1. årg. 1 (1973) s. 51-76 søger at påvise byggeriets afhængighed af udbud og efterspørgsel bestemt af de generelle økonomiske konjunkturer. Således fremføres, at kapitaludbuddet til boligbyggeri er meget rentefølsomt, da boliger er et langvarigt kapitalgode. Det betyder videre, at boligbyggeriet, hvad byggestatistikken da også viser, er meget svingende. For den kapitalistiske økonomi har boligbyggeriet derved kunnet virke konjunkturudjævnende, da en lavkonjunkturs lave renteniveau har medført øget boligbyggeri, som har været igangsætter af den følgende højkonjunktur.

De store byggespekulationsperioder, der afløstes af stilstand med mange fallitter, gav anledning til en del debat om finansieringen af dette byggeri og om, hvem der måtte bære tabene ved mislykkede spekulationer. Således findes ofte i samtiden fremført kritik af den lette adgang til prioritetslån gennem kreditforeningerne og af, at håndværkerne blev tvunget til at lade en del af deres tilgodehavender blive stående i de nyopførte ejendomme.⁵⁸

Litteraturen om det sociale byggeri er betydeligt mere omfattende end litteraturen om det private byggeri. Korte oversigter med eksempler på socialt byggeri og dets udvikling i perioden haves i betænkninger fra de i perioden nedsatte boligkommissioner, i jubilæumsskrifter for boligforeninger, i mindre oversigtsartikler og i samlede fremstillinger.⁵⁹ I C. V. Bramsnæs og Sven Nielsen, *Byggeföreningsbevægelsens udvikling i hovedstaden* redegøres særlig for finansieringen af foreningerne, herunder for udlån fra staten og spekulation i at opnå disse. Fremstillingerne indskrænker sig dog overvejende til en registrering af det sociale byggeri gennem perioden og en beskrivelse af dets udformning. Oversigterne bygger således overvejende på samtidige artikler, der opstillede eksempler på den ideelle indretning af boliger for socialt ringe stillede og gav en beskrivelse af de allerede opnåede mål for derved at søge støtte fra andre sociale grupper. En række artikler om de enkelte byggeföreninger giver derimod oplysninger om foreningernes initiativtagere og ledende medlemmer, om foreningernes vedtægter og herunder om administrationen af foreningernes egenkapital.⁶⁰ Om de arbejderboliger, der byggedes af virksomheder til deres egne arbejdere, kan der spredt findes oplysninger bl.a. i skrifter om de pågældende virksomheder.⁶¹

Boligstandarden

Flere forhold er bestemmende, når boligstandarden skal vurderes. Således kan nævnes: 1. karakteren af det omkringliggende kvarter, bygningernes beliggenhed i forhold til naboejendomme (herunder om det er for-, bag- eller sidehuse) og lejlighedernes beliggenhed (herunder om det er i parcel-, række-, 2-etages- eller højhuse), 2. lejlighedernes indretning (herunder antal værelser, størrelse og sanitære installationer) og antallet af beboere, 3. indboet og 4. lejlighedernes pris.

Kilder

Kort

Matrikelvæsenet har gennemført opmålinger i hele perioden. Stadskontoret i København og matrikeldirektoratet har således bevaret opmålinger for større eller mindre områder.⁶² Målbrevene giver oplysning om den enkelte matrikels grænser. Hos den kommunale forvaltning, oftest under stadsingeniøren, vil ligeledes kunne findes matrikelkort samt kort over hele

kvarterer. I amtsarkiverne findes udstykningsplaner tillige bevaret.⁶³ På Geodætisk Institut findes målebordsblade d.v.s. målestokken 1:20.000 for hele landet i flere udgaver. Første opmåling afsluttedes i 1887 og opmålingerne føres stadig ajour, ligesom der er fremstillet mere detaljerede kort for enkelte områder.⁶⁴ I byggesagsarkiverne kan der ligeledes ligge tegninger over bygningernes placering.⁶⁵

Boligtællinger

Sammen med folketællingerne gennemførtes for København fra 1880 og for provinsbyerne fra 1911 undersøgelser over husleje- og boligforholdene.⁶⁶ For København bearbejdedes skemaerne af Københavns statistiske Kontor og skemaerne fra tællingerne 1885, 1890, 1901, 1906 og 1911 er i dag bevaret i Rigsarkivet, 1880-tællingen ligger sammen med folketællingsskemaerne, mens skemaerne for 1935 og 1940 findes i Københavns Stadsarkiv.⁶⁷ Boligtællingsskemaerne for provinsbyerne bearbejdedes af Statistisk Departement; men de er ikke fundet bevaret nogetsteds. Undersøgelserne for provinsbyerne om beboelsesforholdene gennemførtes sammen med de årlige huslejeundersøgelser i 1920'erne og først igen fra 1930 sammen med folketællingerne.

For hver ejendom udfyldtes et boligtællingsskema. Skemaerne i Rigsarkivet ligger arkiveret alfabetisk efter gadenavn og dernæst efter husnummer med lige og ulige numre for sig. På skemaet angives tillige matrikelnummer. De bevarede skemaer til og med 1911 er forholdsvis summariske. Således anføres bygningens beliggenhed som for-, bag- og sidehus, for alle udlejede lejligheder etage, lejerens navn og 'livsstilling', men ikke navn på logerende, tyende og øvrige beboere i lejligheden, som kun angives med samlet antal. Disse oplysninger fås fra de tilhørende folketællingsskemaer. Antallet af værelser angives, herunder antal til logerende og tyende. Den halvårige husleje opdelt efter beboelseslejligheder og forretningslokaler er angivet, samt om lejligheden har køkken, og om det drejer sig om erhvervslokaler. De bevarede skemaer for beboelsesforholdene i 1935 og 1940 har en række yderligere oplysninger. Der er således rubrikker til angivelse af ejendommens opførelsesår (der står ganske vist anført, at det for ældre ejendomme kan ske efter 'bedste skøn'), lejlighedsindehaverens civilstand og husstandens fordeling efter familie over og under 15 år, logerende og husassistenter. Om lejlighedens udstyr er der rubrikker for adgang til badeværelse, varmtvands-, centralvarmeanlæg og w.c. Alene for 1940 findes oplysninger om lejlighedsindehaverens køn, og om der er indlagt gas og elektrisk lys. Af

boligtællingsskemaerne fremgår endvidere, hvorvidt ejendommen tilhører kommunen, en bolig- eller byggeforening eller private.

Boligtællingerne offentliggjordes for København fra 1880, for Frederiksberg fra 1895 og for Gentofte fra 1901 i *Tabelværk til Københavns statistik*.⁶⁸ Tabellerne indeholder bl.a. fordelinger over ejendomme efter beliggenhed og over lejligheder efter værelsesantal. For København er der tabeller for 'de enkelte samfundsklassers' boligforhold. For 1916 og 1930 er opgjort fordelingen efter indtægt og husleje. I tabelværket for 1925-tællingen blev erhvervsfordelingen gjort mere detaljeret, men dog blev f.eks. faglærte og ufaglærte arbejdere stadig talt sammen. Fra 1930 er hovedstadens forstadskommuner medtaget i statistikken, som til gengæld fra dette år ophører med at have tabeller for det indre København opdelt efter kvartærer. For tællingerne 1925 og 1940 er der tabeller over lejlighedernes udstyr og over lejlighedernes areal opdelt efter leje og boboerantal.

Undersøgelserne af beboelsesforholdene i provinsbyerne og en række landkommuner er ligeledes foretaget på grundlag af skemaer, der ændredes fra tælling til tælling. Bearbejdningen, der for 1911-boligtællingen offentliggjordes i *St.t.* og for de senere undersøgelser i *St.m.*, er tilsvarende ændret. En oversigt over disse ændringer og tællingernes geografiske dækning haves i *St.m.* 4.104.1.⁶⁹

Folketællingsskemaernes udformning vil først blive behandlet i kapitel 5. Til belysning af beboelsesforholdene er de imidlertid vigtige, idet de giver mulighed for at foretage undersøgelser om beboerne i en given ejendom og dermed sammenholde en lejligheds indretning og evt. udstyr med antal beboere herunder disses alder, fødested og placering i husstanden. Direkte muliggør folketællingerne en fordeling af beboerne på for-, bag- og sidehus og på etage og en beregning af beboelsestætheden.

Statistik over husvilde og ledige lejligheder

En vurdering af den generelle boligstandard må inddrage antallet af husvilde, idet det er udtryk for boligmassens manglende tilfredsstillelse af bolig efterspørgslen. For København kan antallet af husvilde familier og personer følges årligt fra 1861 i *Staden Københavns regnskab og beretning*.⁷⁰ Købstædernes forvaltninger har ligeledes haft oplysninger om antallet af husvilde. Under 1. verdenskrigs store boligmangel kunne boligkommissionen af 1916 således på grundlag af indberetninger fra købstadskommunerne og hovedstaden foretage en belysning af husvildeproblemet.⁷¹

Antallet af ledige lejligheder kan tilsvarende give indirekte oplysninger

om boligstandarden, især når de ledige lejligheder er opdelt efter antal værelser og evt. opførelsesår, således at boligefterpørgslen karakter kan belyses. Ved hvert års april flyttedag indhentede skatteinspektoret i København gennem rodemestrene oplysninger om ledige lejligheder, hvilket offentliggjordes i *Københavns borgerrepræsentanters forhandlinger*.⁷² Statistikken er herfra tillige for Frederiksberg samlet for flere år tilbage til 1877 og offentliggjort i *Statistiske oplysninger* indtil 1917 og fortsat i *Københavns statistiske årbog*. Fra 1907 indgik rodemestrenes indberetninger til Københavns statistiske Kontor, som fra dette år udsendte en mere detaljeret og kommenteret opgørelse i *Statistik over ledige lejligheder*. Fra 1912-25 opgjordes antallet af ledige lejligheder også ved oktober flyttedag.

Huslejestatistik

En bedømmelse af boligstandarden afhænger bl.a. af boligudbuddet, som det viser sig i huslejeniveauet. Huslejestatistikken fra 1918 er omtalt under afsnittet om boligtællinger i provinsbyerne. På grundlag af indberetninger fra provinsbyers kærnerkontorer findes for årene 1907-12 en huslejestatistik i *Statistisk årbog*, mens *St.m.* 4.52.2. og 4.59.3. dækker årene 1911-18. For perioden forud for den egentlige huslejestatistik kan huslejeniveauet bl.a. beregnes på grundlag af avisernes lejlighedsannoncer, således som det f.eks. er gjort af Jens Erik F. Hansen for København i årene 1847-57.⁷³

Kilder til belysning af sundhedsforholdene

Boligstandarden kan ikke ses isoleret fra boligområdernes sundhedsforhold. Flere kilder vedrørende sundhedsvæsenet giver derfor vigtige oplysninger til belysning af boligmiljøet.

Ved kanc. skr. 10.1.1832 opdeltes landet i stiftsfysikater og disse igen i en række lægedistrikter. Ved lov 21.4.1914 og anordning 6.2.1915 ændredes den administrative opbygning til amtslægekredse, som igen var opdelt i lægekredse. En købstad kunne således udgøre et lægedistrikt, senere lægekreds, mens København var opdelt i flere distrikter under stadslægen. Distriktslægerne (i det følgende også dækkende de senere kredslæger) og de privat praktiserende læger skulle indsende såkaldte *ugelister* og føre protokoller over sygdomstilfælde blandt deres patienter. Da distrikterne delvis er karakteriseret ved forskellige boligforhold, ville ugelisterne være gode kilder til belysning af sundhedstilstanden i forskellige boligområder. Ugelisterne synes imidlertid alle kasseret, om end enkelte kan være bevaret blandt stiftsfysikatets og amtslægens jounalsager. De bevarede distriktslægearki-

ver bærer præg af ufuldstændighed. Kun enkelte sygeprotokoller er bevaret, mens bevarede kopibøger viser manglende indførsler.⁷⁴

Fra stiftsfysikaterne indsendtes årlige *medicinalberetninger* med en aggregeret sygdomsstatistik til Sundhedskollegiet (fra 1909 Sundhedsstyrelsen). Beretningerne var bilagt de enkelte distriktslægers beretninger, der består i kommentarer til den almindelige sundhedstilstand og de hygiejniske foranstaltninger i årets løb. Medicinalberetningerne er delvis bevaret som koncepter i stiftsfysikatsarkiverne i landsarkiverne, men findes samlet for hele perioden i Sundhedsstyrelsens arkiv i Rigsarkivet.⁷⁵ Uddrag af Århus distriktslæges medicinalberetninger fra 1861-1909 er tillige med en redegørelse for beretningernes tilblivelse offentliggjort i *Sundhed og sygdom mens Århus blev stor* (1963) s. 9-158.

På grundlag af ugelisterne udgaves af Stadslægen i København nogle trykte *Ugentlige oversigter over fødsler, sygdomme og dødsfald i København* fra 1875 ff med angivelse af sygdomstilfælde i de enkelte distrikter. Ligeledes findes trykte *månedso- og årsberetninger*, hvor antal sygdomstilfælde bl.a. er opdelt efter den syges erhverv.⁷⁶

Sundhedsforholdene var bl.a. bestemt af de hygiejniske foranstaltninger. De findes da også ofte udførligt omtalt i medicinalberetningerne. Kilderne til belysning af disse foranstaltninger findes i de *kommunale arkiver*. Arkiverne for de lokale *sundhedskommissioner* kan således ved de behandlede sager og deres afgørelse vise, hvorledes samtiden så på bl.a. den nye tekniks forurening. En klage over at gårdspladsen dækkedes med et tykt sodlag fra en nærliggende fabriksskorsten bekræftedes ved en inspektion, men resultatet blot i en henstilling til fabriksejerne om, at der 'så vidt muligt undgås stærk røg', da der ikke var direkte mangler ved skorstenen.⁷⁷ Investeringerne i forbedring af gadenet, vandtilførsel, renovation, opførelse af elektricitets- og gasværker fremgår af referater af byrådsforhandlinger og arkiverne for kommunernes økonomiske forvaltning.

Kilder til belysning af bygningskonstruktion og boligindretning

Den enkelte ejendoms konstruktion vil fremgå af evt. bevarede *byggesager*, således som der tidligere er redegjort for. En anden væsentlig kildegruppe til dette formål er *vurderingsforretningerne m.h.p. brandforsikring og optagelse af realkreditlån*.

Brandtaxationerne lægger særlig vægt på konstruktionen og hvilke materialer, der er anvendt, for at få et mål for brandrisikoen. Af samme grund anføres i brandtaxationerne ofte, hvad der findes af maskineri, ligesom

beliggenheden i forhold til andre ejendomme kan findes indtegnet. Især de københavnske taxationer er detaljerede.⁷⁸ Dog giver brandtaxationsprotokollerne ligeledes for det øvrige af landet ofte god besked, som når det f.eks. for en ejendom i Dalum ved Odense oplyses, at 'begge køkkener er forsynet med bord med skabe under og 4 små fikse skabe på væggen over køkkenbordet og i begge køkkener er terrassoplader med hokasser til gasovn.'⁷⁹ Brugen af disse vurderinger som bygningshistoriske kilder skal der ikke redegøres for her, idet der kan henvises til flere artikler herom. Hans Knudsen, *Bygningshistoriske brandforsikringsarkivalier*, Fortid og nutid XVI (1945-46) s. 200-11 gennemgår taxationsforretningerne for København, købstæderne og landbygningerne vedrørende deres indhold og arkivering, men hovedsagelig kun for tiden indtil o. 1890. Christian R. Jansen, *Nyt, centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter*, Erhvervshistorisk årbog 1972 s. 160-66 giver en redegørelse for afleveret materiale fra realkreditinstitutionerne til Erhvervsarkivet og en gennemgang af oplysningerne i vurderingsrapporterne. En mere generel introduktion til disse kilder fås i Kjeld Kayser og Poul Strømstad, *Vejledning i undersøgelser af købstadsbygninger*, Fortid og nutid XXIII (1968) s. 355-82, især s. 361, som tillige redegør for en række andre bygningshistoriske kilder.

Boopgørelsernes *registreringsforretninger* er tidligere nævnt. Især for den første del af perioden kan findes detaljerede angivelser af alt fra bestik og nips til møbler.⁸⁰ Som et supplement til boopgørelserne kan ofte anvendes lister over effekter bortsolgt på offentlige auktioner.

Erindringer, fotografier og tegninger

En vigtig kilde til forståelse af de forskellige samfundsklassers opfattelse af deres boligforhold er erindringer. Adskillige erindringer, som belyser boligforholdene i perioden, er udgivet; men enkelte samlinger skal fremhæves. I Tove Clemmensen og Povl Bagge (red.), *Danske hjem ved århundredskiftet* (1947-53) gives en beskrivelse af en lang række hjem repræsenterende forskellige erhverv. I 1969 opfordrede Københavns kommune alle pensionister til at indsende erindringer fra København omkring århundredskiftet, hvilket resulterede i o. 2.000 besvarelser. Et lille udsnit er udgivet i Poul Strømstad (red.), *Københavnere fortæller. Erindringer fra det gamle København* (1972). Alle erindringerne er arkiveret i Stadsarkivet.⁸¹

Samtidige fotografier og tegninger er ligeledes en vigtig kilde til beskrivelse af boligforholdene. Til Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv indkom således i 1972 o. 2.500 fotografier efter en indsamling til belysning af arbej-

dernes tilværelse, herunder deres hjem. Et lille udsnit af disse billeder er gengivet i L. Albeck-Larsen og Eli Rasmussen (red.), *Arbejderen i fotografiet* (1973) I arkiver, på museer og biblioteker ligger ligeledes store samlinger af samtidige fotografier og tegninger.⁸²

På Kunstakademiet findes samlingen *arkitekturtegninger* med o. 80.000 blade originaltegninger og opmålinger, ligesom der er samlinger med lysbilleder og med fotografier. Der findes også her registranter og kataloger over tilsvarende materiale i andre samlinger, da Kunstakademiets Bibliotek har status som hovedbibliotek for bl.a. arkitektur.⁸³ BSA (Bygnings teknisk Studiearkiv) i København har arkitekttegninger fra en række arkitekter, men fungerer overvejende som bibliotek.

Nationalmuseets samlinger indeholder et stort materiale vedrørende boligforhold. Dansk Folkemuseum indeholder således landets hovedsamling af genstande til belysning af boligens udvikling fra renæssancen til nutiden, og foruden møbler, fast inventar og hele interiører omfatter den et stort billedarkiv.⁸⁴ Afdelingen for købstadsundersøgelser har ligeledes et arkiv over alle bygninger, som er blevet opmålt, fotograferet eller på anden måde har været genstand for en af afdelingens undersøgelser. Arkivet, som er ordnet topografisk, giver tillige henvisning til evt. opmålinger, rumbeskrivelser eller optegnelser af samtaler med beboere i pågældende ejendom.⁸⁵

Kommissioner

De trykte betænkninger fra boligkommissionerne af 1916 og 1918, boligudvalget af 1924, befolkningskommissionen af 1935, saneringsudvalget fra samme år og byggeudvalgene af 1940 og 1941 viser på hvilket grundlag og ud fra hvilke teorier, man ønskede offentlig indgriben på boligmarkedet. Beslutningsgrundlaget byggede overvejende på den offentliggjorte statistik; men en del fremskaffedes i form af indberetninger fra offentlige institutioner, organisationer eller enkeltpersoner. Som eksempler kan nævnes oversigten over husvildeproblemet under 1. verdenskrig i *Betænkning I* fra boligkommissionen af 1916 og undersøgelsen af Adelgade-Borgergade kvarteret i København i 1935 for Indenrigsministeriets saneringsudvalg af 1935.⁸⁶ Undersøgelsen bygger på boligtællingen i 1935, men er suppleret med oplysninger indhentet af Københavns statistiske Kontor. Slumkvartererne i provinsbyerne blev ligeledes gjort til genstand for særlige undersøgelser.⁸⁷ Som et sidste eksempel kan nævnes, at til brug for befolkningskommissionen af 1935 blev boligtællingsskemaerne for børnerige familier i Århus i 1935 behandlet mere detaljeret end i den almindelige boligstatistik.⁸⁸

Litteratur

Om de enkelte byers byplanudvikling, ændring af gadenet, nye kvarterer o.lign. redegøres der i de fleste købstadsbeskrivelser. For det 20. århundrede har kommunale myndigheder ofte udgivet beskrivelser m.h.p. den fremtidige byplanlægning. En detaljeret udnyttelse af folketællingen for 1930 og opmålinger fra stadskonduktøren ligger således til grund for *København. Byplanmæssige forhold 1932, udvikling og arealudnyttelse, befolkningsforhold, bebyggelsens kvalitet og udnyttelse, tilrettelæggelse af fremtidsudviklingen* (1932). Et fast skema og eksempler på dets benyttelse til beskrivelse af boligområders funktionelle struktur og organisation (arealudnyttelse m.m.) er givet i det upublicerede kompendium *Registrering af boligbebyggelser* (Kunstakademiet 1971). For København findes tillige en historisk oversigt over bebyggelserne uden for voldene og de mange planer herfor i Steen Eiler Rasmussen og Peter Bredsdorff, *Bebyggelse og bebyggelsesplaner, København 1840-1940* (1941) s. 3-32. For tiden til 1857 indeholder Villads Christensen materiale på grundlag af omhyggelige arkivstudier.⁸⁹ De tidligere anførte arbejder af Jacob Jensen og Jens Erik F. Hansen viser, hvorledes kvarterdannelserne forløb, og hvilken udformning de nye boligmiljøer fik. Mindre artikler om emnet findes i beretningerne fra Dansk Byplanlaboratorium.

Gennem hele perioden har boligforholdene især for de økonomisk svagt stillede været genstand for debat, således at debatindlæg i aviser, tidsskrift-artikler og bøger findes i rigt mål. Den øgede indvandring til byerne fra 1840'erne forværede de i forvejen ofte slette boligforhold. Byernes begrænsede udstrækning og de primitive hygiejniske foranstaltninger kunne ikke uden videre optage den kraftige befolkningstilvækst, hvorfor der allerede i 1840'erne, yderligere nærret af revolutionerne i Europa i 1848, opstod en debat fra især lægelig side støttet af bl.a. præster for sogne med fattigdistrikter.⁹⁰ Kritikken af boligforholdene underbyggedes af den store koleraepidemi i 1853, hvor det var åbenbart, at boligstandard og de hygiejniske forhold havde indflydelse på sygdommens udbredelse i de forskellige kvarterer.

De samtidige artikler er m.h.t. flere forhold at opfatte som primære kilder, da en del af det anvendte materiale ikke længere er bevaret. I dr. Engelsted, *Beskrivelse af et fattigkvarter i København*, Ugeskrift for læger 2 R XXIII, 23 (1853) s. 353-66 gives således en detaljeret beskrivelse af en række huse i Klærkegade i København med oplysninger om bygningernes beliggenhed, grundudnyttelse, beboet areal og antal beboere i 1855 iflg.

folketællingsskemaerne.⁹¹ Ved at benytte distriktlægens protokol, som ikke er bevaret, får Engelsted oplysninger om sygdomstilfælde i de pågældende huse, og med kendskab til sygdomstilfældene i Lægeforeningens Boliger kan han foretage en sammenligning af andelen af sygdomsramte personer i de to forskellige boligområder.

Senere artikler om sundhedsforholdene er trykt i Ugeskrift for læger, Månedsskrift for sundhedspleje og Hygiejniske meddelelser; men større undersøgelser er ikke foretaget over samspillet mellem boligforhold og sundhedstilstand. Karakteristisk er således, at Sundhedsstyrelsen i sin redegørelse til saneringsudvalget af 1935 *Om boligforholdenes indflydelse på beboernes sundhedstilstand* i sin dokumentation henviser til udenlandske undersøgelser, idet den danske statistik alene bruges til påvisning af højere dødelighed i byer end i landdistrikter.⁹² Nyere undersøgelser som den medicinske disputats Vagn Christensen, *Boligforhold og børnesygelighed* (1956) bygger på materiale efter 1940. Resultaterne kan dog antages at have en vis gyldighed også for tidligere perioder. Således afvises den tidligere argumentation, som bl.a. Emil Hornemann fremførte, at befolkningens sundhedstilstand kan forbedres gennem bedre boligforhold. Ifølge Vagn Christensen må sundhedstilstanden og boligforholdene snarere begge ses som værende bestemt af personernes hele økonomiske og sociale status. En konklusion som støttes af enkelte senere undersøgelser.⁹³ Boligmiljøet kan derfor ikke betragtes isoleret, men må ses i sammenhæng med hele det industrielle miljø.

Samtidens kritik af den eksisterende boligmasse førte over i arbejdet for at få bygget arbejderboliger og senere mere generelt socialt byggeri, således som det er behandlet i afsnittet om bygherrer. Som eksempel på samtidens debat kan yderligere nævnes, at der i *Fædrelandet* fremkom en række kritiske artikler om boligforholdene, og at *Socialisten* senere *Social-Demokraten* fremdrog adskillige eksempler på hensynsløs udnyttelse af bolig manglen i 1870'erne.⁹⁴

Under det omfattende boligbyggeri i de første år af dette århundrede var boligdebatten centreret om finansieringsforholdene, som hævdedes at fremme spekulationsbyggeriet, således som det tidligere er behandlet. Bolig manglen under 1. verdenskrig fremkaldte debatten om yderligere offentlig støtte og huslejeregulering.

Eksempler på tidlige saneringer kendes. F.eks. var Peder Madsens Gang og andre slumgader i København allerede før 1. verdenskrig genstand for saneringsforslag, som delvis gennemførtes. Sanering blev dog først en vigtig del af boligdebatten i 1930'erne, samtidig med at et rigeligere boligudbud

kunne konstateres. Efterkrigstiden har nok givet eksempler på den ældre boligmasses mangler; men debatten har især drejet sig om nybyggeriet. Som udløber af denne debat må dog ses en række nyere oversigter over boligspørgsmålet, som f.eks. Nis Nissen, *Den kroniske bolignød og fremtidens boligpolitik* og *Om boligproblemet. En analyse udarbejdet af afdeling B*, der bl.a. giver en beskrivelse af boligforholdene for de enkelte samfundsklasser. Primære undersøgelser af boligforholdene for bestemte sociale grupper haves imidlertid ikke for perioden ud over de utrykte afhandlinger af Jens Erik F. Hansen og Jacob Jensen.

I *Arkitekten* findes adskillige eksempler på de skiftende stilarter. Arkitekten har således i årene for tidsskriftets udgivelse indsendt tegninger og fotografier af nyt byggeri med en kort omtale.⁹⁵ Som et led i arkitekt skolens arbejde lod Kay Fisker i 1930'erne foretage undersøgelser af eksisterende byggeri. På grundlag af nye og tidligere opmålinger blev foretaget en beskrivelse af byggeri fra forskellige perioder.⁹⁶ Materialet indgik i Kunstakademiet's samlinger og er bl.a. blevet benyttet i Knud Millech, *Danske arkitekturstrømninger 1850-1950* (1951), der gennemgår periodens bygningsarkitektoniske hovedstrømninger. Bogen, der tillige bygger på omfattende arkivstudier, er rigt illustreret med fotografier af bygninger fra hele landet og grundplantegninger. For de forskellige perioder er gengivet tegninger af forskellige sociale gruppers lejligheder. På grundlag af brandtaxationerne gives eksempler på lejligheder for velhavere, for middelstand, for fattige og på filantropisk byggeri.⁹⁷ En mere summarisk arkitekturhistorisk gennemgang foretages i Harald Langberg, *Danmarks bygningskultur II* (1955).⁹⁸

I en række afhandlinger fra Nationalmuseets afdeling for købstadsundersøgelser er gengivet tegninger og opmålinger fra undersøgelser af udvalgte bygninger.⁹⁹ I Kirsten-Elisabeth Høgsbro, *Lejlighed eller eget hus, Dagligliv i Danmark i det 19. og 20. århundrede* bd. 2 (1964) s. 439-68 beskrives på grundlag af anden litteratur ikke alene bygningernes og lejlighedernes udformning, men tillige de forskellige dominerende stilarter for indboet.

5. Det sociale miljø

Industrialiseringen medførte som nævnt en kraftig vækst i byernes befolkningstal bl.a. muliggjort gennem en stadig vandring fra land til by i perioden. For at forstå denne proces er det nødvendigt at vide, hvorledes denne vandring forløb, og hvilke grupper der vandrede. Og en forståelse af boligforholdene opnås ikke ved en beskrivelse af boligmiljøet, hvis den ikke sættes i relation til beboerne. Som selvstændige undersøgelsesemner kan endvidere nævnes rekrutteringen af de beskæftigede i industrien. Befolkningsforholdene er derfor et vigtigt emne for udforskningen af det industrielle miljøes fremvækst.

En pålidelig befolkningsstatistik var såvel for den enevældige stat som senere et ønskværdigt politisk mål. Dels som et vigtigt mål for statens materielle basis og dels som et instrument m.h.p. beslutningsprocessen for offentlige investeringer. Ved siden af det rent statistiske hensyn har der i hele perioden ligget et ønske hos myndighederne om at kunne identificere hver enkelt individ. Et omfattende kildemateriale er således skabt for hele perioden 1840-1940. Materiale som opfylder et eller begge hensyn.

Kilder

Befolkningsstatistikken har længe været udnyttet i fremstillinger af professionelle historikere, mens primærmaterialet med individualoplysninger først med de senere års voksende interesse for historisk demografi er blevet inddraget i forskningen i større omfang.¹ Primærmaterialet og de øvrige kilder, der alene har en registrering af enkeltindividerne som mål, har derimod i hele perioden været udnyttet flittigt af slægtshistorikernes kreds. Til hjælp i dette arbejde er af professionelle historikere udarbejdet flere vejledninger i slægtsstudier, hvor gennemgangen af det relevante kildemateriale er en central del. Således kan nævnes den lille oversigt af Hans H. Worsøe, *Slægtshistorie, en vejledning* (1973) og standardværket på dette område

Albert Fabritius og Harald Hatt, *Håndbog i slægtsforskning* (1943 og 1963).

Eksempler på de vigtigste befolkningshistoriske kilder samt en redegørelse for deres tilblivelse gives i Hans Chr. Johansen, *Kilder til dansk befolkningshistorie ca. 1750-1914* (1975). Til supplerung af den følgende kildegennemgang henvises til ovennævnte afhandlinger samt til de tidligere nævnte fremstillinger af statistikkens historie i Danmark.

Kirkebøger

Kirkebøgerne er primærmaterialet til befolkningsstatistikens oplysninger om fødsler, dødsfald og vielser for den største del af perioden. Ved reskript 11.12.1812 bestemtes, at kirkebøgerne skulle føres i 2 eksemplarer efter samme skematiske opbygning i hele landet.² Bestemmelserne for kirkebøgernes indretning ændredes ved res.19.8.1851 og ministeriel bekendtgørelse 31.10.1891, der betød mere udførlige oplysninger i kirkebøgerne.

Fra 1812 har kirkebøgerne været ført i 8 afdelinger, der alle førtes kronologisk. For hvert køn er således en afdeling med oplysning om fødte, konfirmerede og døde. Hertil kommer en afdeling for vielser og en over til- og afgang i sognet. For fødte oplystes fødsels- og dåbsdato, forældrenes navne, stilling og bopæl. På nær i 1840'erne anførtes moderens alder i hele perioden, og fra 1892 anførtes dato og sogn for forældrenes vielse. Endvidere oplystes navn, stilling og bopæl for fadderne, samt dato for vaccination.³ For viede anførtes vielsesdato og for både brud og brudgom navn, alder, stilling, bopæl og oftest faderens navn.⁴ Fra 1892 anførtes tillige de viedes fødselsdato og fødested, ligesom forældrenes stilling, navn og bopæl nu altid skulle anføres.⁵ For døde anførtes dato for død og begravelse, den dodes navn, stilling, bopæl og alder. Fra 1892 skulle anføres civilstand og så vidt muligt fødested og forældrenes stilling, navne og bopæl samt for evt. ægtefælle stilling, navn og sidste fælles bopæl. For alle afdelinger gælder, at bopæl i landsogne anførtes ved landsbynavn og i købstæder oftest ved gadenavn. Efterhånden tilføjedes gadenummer, og fra 1892 blev det obligatorisk, at bopælen i købstæder for fødtes forældre og for døde anførtes ved sogn, gadenavn og -nummer. Det må bemærkes, at der under sogne i købstæderne ofte hørte omkringliggende landdistrikter.

Til- og afgangslisterne indførtes i 1812. De oplyste dato for ankomst eller afrejse fra sognet, navn, alder (fra o. 1870 anførtes ofte fødselsdato) og stilling. Ved tilrejse anførtes oftest hvilket sogn eller købstad, den pågældende kom fra. Tilsvarende anførtes ofte, hvorhen der rejstes. Listerne

førtes dog kun for tyende o.lign., som ikke havde egen bolig, og som var pligtige at melde sig hos præsten ved til- og afrejse for at få påtegnet skudsmål-bogen.⁶ Listerne ophørte for København og købstæderne oftest i 1850'erne, idet tyendeloven af 10.5.1854 bestemte, at tyende i byerne skulle anmelde sig hos politiet. For landsognene bestemte loven af 18.5.1875, at anmeldelsen tilsvarende skulle ske til sognefogden, hvorfor til- og afgangslisterne ophørte.

Da kirkebøgerne fungerer som journaler for de kirkelige handlinger og derfor er ført kronologisk for hver afdeling, kan de være vanskelige at benytte, hvis bestemte personer skal findes. Kirkebøgerne indeholder da også indtil o. 1890 såkaldte jævnførelsesregistre, som ordnet alfabetisk indeholder henvisninger til alle de steder i kirkebogen, hvor pågældende person findes indført. Registerne kan dog ikke påregnes at være ført fuldstændigt.

Kirkebøgerne er bevaret for hele perioden for alle sogne med få undtagelser og opbevares i landsarkiverne.⁷ Det må bemærkes, at anerkendte trosamfund førte deres egne kirkebøger, som ligeledes opbevares i landsarkiverne. I rådstue- (kommunalarkiverne) i landsarkiverne findes sager vedrørende borgerlige vielser.⁸

Statistik over fødte, døde og viede

Den officielle statistik over fødte, døde og viede bygger på kirkebøgerne for hele perioden. Før 1911 udarbejdede hver præst årligt en tabel over fødte, døde og viede. Tabellerne udfyldtes for hvert sogn, men samledes tillige til herreds- og stiftstabeller af henholdsvis provst og biskop.⁹ Biskoppen indsendte de forskellige tabeller til centraladministrationen.¹⁰

Indberetningerne indtil 1868 er bevaret i Rigsarkivet.¹¹ Fra 1911 indsendte præsten meddelelse om hver enkelt fødsel, død og vielse direkte til Statistisk Departement.¹² Indberetningerne ophørte dermed at give andre oplysninger end kirkebøgerne.

Den officielle statistik på grundlag af indberetningerne om fødte, døde og viede er trykt i *St. t.* for tiden indtil 1931 og derefter i *St. m.* For de første år efter 1840 er statistikken ikke opgjort på mindre geografiske enheder end det enkelte stifts købstæder og landdistrikter. Fra 1850 angives tallene årligt for hvert sogn, idet købstæder med flere sogne dog er anført samlet. Af ændringer i opgørelsesmåden før 1911 er de væsentligste vedrørende de dødfødtes placering. Efter 1911 ved overgangen til den nye indberetningsform ophører den årlige statistik for de enkelte sogne, idet de mindste

geografiske enheder fra da af er byer og amtsråds kredse for landet. Statistikken udvidedes til gengæld til at anføre antal borgerlige vielser, køn for fødte og døde samt antal fødte i og uden for ægteskab.¹³

Folketællinger

Folketællingerne er vigtige kilder ikke alene til belysning af befolkningens størrelse og fordeling, men også til viden om bolig- og erhvervsforhold, ligesom de muliggør nettotal for de indenlandske vandringer. I hele perioden 1840-1940 har der med regelmæssige mellemrum været afholdt folketællinger. Tidsintervallerne har været 5 eller 10 år, i den udstrækning særlige forhold ikke har betydet uregelmæssighed. Tællinger har således været afholdt 1840, 1845, 1850, 1855, 1860, 1870, 1880, 1890, 1901, 1906, 1911, 1916, 1921, 1925, 1930, 1935 og 1940. Tællingerne fra 1840-1921 afholdtes alle den 1. februar, mens tællingerne 1925-40 afholdtes den 5. november. På nær 1935-tællingen er alle folketællinger bevaret i Rigsarkivet.¹⁴

Tællingerne før 1870 var de jure, idet de omfattede alle personer, som havde fast bopæl pågældende sted. Tællingerne 1870-1921 var de facto; men samtidig indrettedes et særligt skema til oplysning om det 'nuværende opholdssted' for de midlertidigt fraværende. Den praktiske udformning af dette system med tillægslister ændredes flere gange; men dets formål var dog uændret at skulle muliggøre en de jure opgørelse. Fra 1925 anførtes alle personer, såvel midlertidigt fra- og nærværende på samme liste; men således at der tillige var angivelse af henholdsvis midlertidig og fast adresse.¹⁵

Naturligt ændredes organiseringen af tællingerne gennem perioden. For tællingerne 1840-60 førtes dels egentlige tællingslister over alle personer, og dels foregik der lokalt en bearbejdelse af disse lister. Efter at magistraten i købstaden eller sognepræsten på landet havde modtaget tællingslisterne fra indsamlerne, skulle de således udfylde to sæt tabeller på grundlag af listerne. Tabellerne udfyldtes efter et fast skema, og for hver købstad og sogn fordeltes befolkningen på det ene skema efter alder, køn, civilstand, trosbekendelse og antal familier og på det andet efter erhverv. Erhvervsfordelingen opgjordes på 16 hovedgrupper, hvoraf grupperne for beskæftigede i industri og handel yderligere opdeltes efter branche. De skematiske tabeller, som lå til grund for den trykte statistik, er bevaret i Rigsarkivet.¹⁶

Fra og med tællingen i 1870 ophørte de skematiske tabeller. Dog pålagdes det nu by- og sognerådene at kontrollere tællingslisterne og for hver købstad og sogn at anføre det samlede befolkningstal for hvert køn. Samtidig overgik udfyldelsen af de egentlige tællingslister på landet fra skolelæ-

terne under sognepræsterne til sognerådene med bistand af tællingskommissærer. I købstæderne og København var tællingen fortsat underlagt magistraterne (byrådene).

Den egentlige tællingsliste indeholdt fra 1840 rubrikker til oplysning om gadenavn,-nummer, antal etager (for København) og for hvert hus antal familier og personernes navne. Om hver person oplystes køn, alder, civilstand, erhverv og trosbekendelse. Alder skulle angives med det løbende år, men ændredes fra 1870 til at være det fyldte år. Fra 1901 anførtes fødselsdato. Rubrikken for erhverv omfattede også stilling i familien, som dog i 1870 og fra 1890 var skilt ud som en selvstændig rubrik. Fra 1845 anførtes hver persons fødested, ligesom evt. sindssyge skulle oplyses. Fra 1855 indrettedes tællingslisterne, så oplysninger om boligforholdene lettere kunne udledes. For København og købstæderne skulle nu over de faste rubrikker anføres gadenavn, -nummer og ejerens navn, således at karakteren af et husskema blev tydeligere. I de faste rubrikker indførtes i overensstemmelse hermed plads til oplysning, om det var for-, side- eller baghus, etageres antal, og hvorvidt det var kælderlejlighed. For købstæderne skulle samtidig på tællingslisterne angives, hvorledes antallet af familier og personer fordelte sig på disse variable. Fra 1880 anførtes disse summariske uddrag for hvert hus på tællingslisternes forside. Fra 1901 opgjordes dog kun det samlede antal personer uden yderligere opdeling. For København var tællingen i 1880, som nævnt i afsnittet om boligforholdene, udvidet med oplysninger om huslejens størrelse, antal værelser med vinduer, tidspunkt for ægteskab, antal børn i ægteskabet og evt. år for tilflytning til København.

Enkelte år udvidedes tællingerne i det 20. århundrede med mere specielle oplysninger. Således skulle i 1901 og 1930 anføres år for indgåelse af evt. nuværende ægteskab og antallet af henholdsvis levende og døde børn inden for ægteskabet. I 1911 oplystes transporttid til arbejdssted samt formen for transport, og i 1916, 1921 og 1930 påførte ligningsmyndighederne oplysninger om indkomst- og formueforhold. Ved 1940-tællingen skulle tillige oplyses dato for ægteskab, om hustrus og børns medhjælp, skolegang og faders erhverv, samt hvorvidt pigerne under 14 år deltog i det huslige arbejde.

Tællingerne før 1890 indeholdt ikke oplysninger om den enkelte persons arbejdssted. Belysning af vandringer mellem bopæl og arbejdssted, den såkaldte pendling, kan således ikke belyses på grundlag heraf. I 1890 gjordes imidlertid en begyndelse, idet en rubrik om erhvervsstedet gav oplysning om, i hvilken kommune det lå. I 1901 skulle i stedet alle i håndværk, industri, handel og søfart, der ikke var selvstændige, udfylde en rubrik, hvor 'navn og virksomhed for den institution eller person, man for tiden hoved-

sagelig arbejder for', skulle anføres. Hvis vedkommende var arbejdsløs, skulle dette anføres. Tilsvarende gjaldt de senere tællinger i 1911, 1921, 1930 og 1935. Ved tællingerne 1911 og 1935 oplystes, hvilken kommune virksomheden lå i, mens tællingerne i 1930 og 1935 tillige dækkede adresse og også omfattede de selvstændige.

Til belysning af de indre nettovandringer indeholder folketællingerne flere oplysninger. Fra 1845 (først statistisk bearbejdet 1850) indeholder de oplysninger om fødested. For København var i 1880 en rubrik om tidspunkt for tilflytning til byen. Tællingerne fra 1901 til 1921, d.v.s. før folkeregistrenes oprettelse, indeholdt for hele landet oplysning om år for tilflytning og hvilken kommune, vedkommende sidst havde bopæl i.

Folketællingerne er offentliggjort i *St. t.* og *St. m.* Fra 1880 overgik bearbejdningen af tællingslisterne for København til Københavns statistiske Kontor, hvorfor en del mere specielle krydstabuleringer for København findes i *Tabelværk til Københavns statistik*.¹⁷ Den trykte statistik for 1840-60 var begrænset ved tabuleringerne i de skematiske tabeller, som udarbejdedes lokalt på grundlag af tællingslisterne. Fra 1870 foretog Statistisk Bureau selv hele bearbejdelsen af listerne, hvorfor de mulige tabuleringer kunne udvides. Den geografiske opdeling udvidedes dog ikke. 1840-55 er trykt tabeller for alle købstæder. 1860 kun for København, Odense og Ålborg, som for 1870-1901 udvidedes med Århus, Randers og Horsens og fra 1880 med Frederiksberg. Fra 1911-21 skete en udvidelse med Vejle og Esbjerg, mens 1930-tællingen havde tabeller for alle købstæder med over 10.000 indbyggere og 1940-tællingen for byer med mere end 20.000 indbyggere. For de pågældende købstæder anførtes en fordeling af befolkningen efter aldersgruppe, køn og civilstand. 1870-1911 var fordelingen efter hvert enkelt fyldt år. 1850 anførtes tillige fordelinger efter fødested og i 1901 efter trossamfund og aldersgruppe og efter husstandsstørrelse. For landdistrikterne er en tilsvarende tabulering efter aldersgruppe, køn og civilstand opgjort amtsvis. For 1855 også herredsvis.¹⁸

På nær for de 'små' tællinger i 1906, 1916, 1925 og 1935 er tillige offentliggjort erhvervsfordelinger for de ovenførte geografiske områder.¹⁹ Opgørelsesprincipperne ændredes imidlertid gennem perioden, således at sammenligninger kan være vanskelige. Ændringerne må delvis ses i forbindelse med vanskelighederne ved bearbejdelsen af erhvervsoplysningerne. Fra 1840-90 opgjordes befolkningen i o. 12 hovederhvervsgrupper. Grupperne ændredes i mindre udstrækning, men dog ikke mere end at sammenligninger forholdsvis nemt kan foretages fra tælling til tælling.²⁰ Industri og håndværk eller 'de som leve af produkters forædling' var en selvstændig

5 4

Husliste *Nr. 104.*for Befolkningen den 1ste Februar 1901i *Sors* Købstad (Handelsplads).

Kvarterets Navn:

Gaardens eller Husets

Matrikel-Nr. *64*
Gade-Nr. _____

Rodens Navn:

Gadens, Strædets eller Torvets Navn: *Baggade***Regler.**

1) Dette Skema udfyldes af Ejeren (Viceværten eller andre vedkommende) den 1ste Februar 1901. — Paa Skemaet opføres de Familier og Personer, der findes i Huset, idet Ordenen er: Kælder, Stus o. a. v. Et Hus med tilhørende Sidebygninger eller Udhuse betragtes som et samlet Hus, og ethvert saadant skal have sit selvstændige Skema.

2) Hvis der i et Hus bor flere Familier, opføres de paa Skemaet hver med sit Løbenummer (se Skemaets Eubrik 2). En Familie indbefatter ogsaa dens Pensionærer og logerende. Derimod betragtes Huustande paa 1 Person som «Familie» og opføres med eget Løbenummer.

3) Enhver tælles paa det Sted (Hus, Skib o. a. v.), hvor han Natten mellem den 31ste Januar og 1ste Februar har haft Natteleje, uden Hensyn til, hvor han ellers maatte opholde sig eller bo. Personer, som den paagældende Nat ikke have haft Natteleje i noget boet Hus, Folk paa Rejse o. a. v., opføres paa Skemaet for den Familie, det Gæstgiversted el. l., hvor de først tage ind 1ste Februar.

Foran de midlertidig nærværende sættes i Rubrikken et N. Jevnfor nærmere Skemaets Rubrikker 2 og 10.

De midlertidig fraværende, d. v. s. de til Familien hørende eller i Stedet i øvrigt boende Personer, der Natten mellem 31ste Januar og 1ste Februar have været fraværende fra Hjemmet, opføres særskilt paa Tillægslisten paa Skemaets Bagside.

4) Skemaets Rubrikker udfyldes som nærmere angivet i Rubrikernes Overskrifter. — I Rubrikken for Erhvervet (12) maa det iagttages, at hver enkelte Livsstilling, Forretning m. m. angives. Det maa tydelig kunne ses, paa hvilket Fag man arbejder i, og hvilken Stilling man indtager i Faget, f. Eks. Bankdirektor, Bankassistent (ikke Direkteur eller Assistent alene), Handelsgartner—Herregaardgartner, Skomagermester—Skomagervend, Arbejdsmand ved Jordarbejde (ikke Arbejdsmand alene) o. a. fr.

I øvrigt henvises til Rubrikken Overskrift, ogsaa med Hensyn til Erhvervsangivelsen for dem, der hovedsagelig leve af Formue, Understøttelse o. l., endvidere for forhenværende næringsdrivende o. l., der ogsaa maa angive deres forhenværende Livsstilling med vedføjet forhenværende, og hvad de nu leve af, samt for Tyende. Jevnfor endvidere Skemaets Rubrik 18.

5) Ejeren eller Værten har efter at have gennemgaaet hele det udfyldte Skema og overbevist sig om dets Rigtighed, at udfylde og underskrive Rubrikkerne paa Skemaets Bagside om Antallet af Lejligheeder og Personer. Optællingslisten vil derefter senest den 4de Februar blive afhentet af vedkommende Rodemester eller anden Bestillingemand.

Anmærkning. For Anstalter til offentligt Brug (Hospitaler, Fattighuse, Fængsler, Kaserner o. a. v.) samt Hoteller og lign. udfyldes Skemaerne af Bestyrerne efter samme Regler som for private Ejendomme. Bestyrerens eller Opsynspersonalets særlige Husholdninger skulle opføres med særskilt Løbenummer, saaledes som det sker med Familierne i de private Huse (jfr. Rubrik 2).

0

Hovedliste.

Optegnelse paa Folketallet den 1ste Februar 1901 i Ejendommen (Matrikel-Nr. *64* i *Indi Page* Gade, Stræde eller Torv i Gade-Nr.

(Her opføres ikke de Personer, som ere midlertidig fraværende, se Tilleggslisten paa Bag siden.)

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
1) Forhæ- ret, Stue ovr., for de andre Ejendoms, Side- hus ovr., fulde den samme Orden). 2) Sidehus, 3) Høllings- 4) Bagbygning.	Familier- nes Lebe- sumre. Som Familie- sagen og saa nogle boende, men ikke logrende. — Førm en midler- tidig nær- værende sattes H Juni 19 og Regis- tration Nr. 5).	Samtlige Personers Navn (ogsaa Fornavn). Ved Børn, endog uden Navn, sættes „Dreng“ eller „Pige“.	Kønnet Mandkøn (M) Kvindkøn (K).	Fødselsaar og Fødselsdag.	Agte- skabe- lig Sill- ing, Ugift (U), Gift (G), Enten- eller Ekte (E), Separa- ret (S), Fræ- skilt (F).	Trossamfund eller Navnet paa det Tros- samfund, eller „uden for Trossamfund“).	Fødested. 1) Indenlandsk Føde- sted: Købstadens, Handels- pladsens eller Sognets og Amtets Navn (kan Amtet ikke angives, sættes ved- kommende Landsdel, f. Eks. Fyn, Jylland ovr.) 2) Født i Udlandet eller Udlandet: Landskts Navn.	Nedenstående Rubrikker ud- fyldes kun af dem, der ere fødte uden for den Kommune, i hvilken de opholde sig paa Tillingsdagen, eller som en Tid have haft fast Bopæl uden for denne Kommune. Hvilket Aar taget fast Bo- pæl i Kommun- en? Sistete Bopæl for Tilflytningen.	

11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.						
Stilling i Familie: Hustru, Hus- moder, Børn, Slægtning o. l. Tjenesttyende (naar vedkommende har Strudsmaalbog), Pensionær, logrende.	Erhverv. Livsstilling, Forretning, Næringsvej; ogsaa Hus- moders eller Børnsens særlige Erhverv. Hvis nogen har flere Erhverv, anføres disse, Hovederhvervet først. Man angiver udtrykkelig det Fag, man arbejder i, og Eas Stilling i Faget (Principal, Svend, Arbejdsmand ovr.). Løver man hovedsagelig af Formue, privat Under- støttelse, Alderdomsunderstøttelse, Fatigheds- løst, anføres dette, men tillige Erhvervet. Forhenværende næringsdrivende o. l. sætte forhen- værende form tidligere Livsstillings Navn; Tyvende, hvis Arbejde ikke blot er Hængerøring, angives her deres særlige Besæftigelse. Juvæfer Forsidens Regler Nr. 4.	Nedenstående Rubrik udfyldes kun af dem, hvis Hoved- eller Bierhverv er Haandværk, Indus- tri, Handel eller Søfart, og som ikke have selvstændig Ederift. Rubrikken udfyldes navnlig af over- ordnede som af Funktionærer, Medhjælper og Arbejdere af enhver Art (Aktionskassabestyrer, Handelsbetjente, Kammer- her, Haandværkere, Svend, Svend, Arbejdsmand, Fyrbødere, Skibs- jombner o. s. l.). Navn og Virksomhed for den Institution eller Person, man for Tiden hovedsagelig arbejder for. Hr man for Tiden arbejder, skrives A.	Bovestam (D), Bille, d. v. s. Synetaleles beretter (B), Landsdræg, d. v. s. fra Fødselen ell den tidligere Barndom (A), Sheddy (S).	Nedenstående Rubrikker udfyldes kun af Giftte, Enkommed, Enkøer: Hvilket Aar indgaaet Ægteskab? Hvis Ægteskab er opløst ved Døden, hvilket Aar? Hvis man lever i Børn i Ægteskab? Hvis man er Ægteskab? Hvis man er Ægteskab? Hvis man er Ægteskab?	Hvis Børn Gange gift, anføres Oplysningerne omhængende her uden Ægteskab.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.

Anmærkninger.

Herunder anføres for de
midlertidig nærværende
(de med N mærkede) deres egent-
lige Opholdssted. — Endtredere
andre Bemærkninger.

hovedgruppe, som igen opdelt på en række erhverv, som for den senere del samledes i systematiske undergrupper. En umiddelbar tolkning af hovedgruppen er imidlertid ikke mulig, da bl.a. daglejere og arbejdsmænd anbragtes i en særskilt hovedgruppe, uden at det vides, i hvilke erhverv de beskæftigedes. Betydningen af denne gruppe fremgår af, at den for kvinder og mænd voksede fra 170.000 i 1840 til 280.000 i 1870. Ved de følgende tællinger faldt tallet, da bestræbelserne intensiveredes på at klassificere de pågældende under det erhverv, hvor de beskæftigedes.²¹ I 1901 og 1911 indeholdtes stadig en del i den selvstændige gruppe forskellig underordnet virksomhed; og fra 1916 blev gruppen slået sammen med uoplyste, idet disse nu også benævntes 'andet'.

Ved 1901-tællingen foretoges en kraftig ændring af erhvervsoplysningerne.²² Tællingsskemaet ændredes, idet vejledningen vedrørende udfyldningen af erhvervsrubrikken udvidedes, samtidig med at ansatte, som tidligere nævnt, skulle anføre navn og virksomhed for den institution eller person, der arbejdedes for. Denne sidste oplysning muliggjorde en sikrere erhvervsplacering, som udnyttedes til en ny bearbejdning.

Erhvervshovedgrupperne ændredes til 8. For de tidligere tællinger opdeltet hvert fag i hovedpersoner og medhjælpere. Fra 1901 opdeltet personerne i de enkelte erhverv efter deres stilling som hovedperson, funktionær eller arbejder.

Med tællingen i 1940 var det ikke længere den enkelte persons fag, der havde interesse, men i højere grad arten af virksomhed, vedkommende var beskæftiget i.²³ Sigtet med denne del af tællingen nærmede sig dermed erhvervstællingerne. På skemaet viste det sig i, at rubrikken, som ved de foregående tællinger skulle oplyse virksomhedens navn og adresse, ændredes til 'virksomhedens (branchens) art'. Ved bearbejdelsen opereredes med 7 hovederhvervsgrupper. De systematiske undergrupper for håndværk og industri var de samme, som anvendtes ved erhvervstællingerne. Imidlertid må erindres, at tællingsenheden og sigtet med tællingerne var forskelligt, hvorfor der ikke kan forventes overensstemmelse mellem folke- og erhvervstællingernes erhvervsoplysninger.²⁴ Ved bearbejdelsen af 1940-tællingen ændredes opdelingen efter arbejdsstilling til at dække de 4 grupper: 1. selvstændige, 2. medhjælpende hustruer, 3. funktionærer og tjenestemænd og 4. arbejdere. Funktionærerne opdeltet igen efter o. 90 fagbetegnelser og arbejderne efter ca. 120.²⁵ Det må bemærkes, at netop bearbejdelsen af folketællingerne har resulteret i flere utrykte manuskripter med yderligere tabuleringer end den trykte statistik. De opbevares i Rigsarkivet.²⁶

Kommunale tællinger

I slutningen af det 19. århundrede afholdtes folketællingerne kun hvert 10. år. Imidlertid er der ved brug af lokale tællinger eller de såkaldte mandtal mulighed for at foretage hyppigere opgørelser over den enkelte bys befolkning.²⁷ Ved politiplakat 6.2.1816 bestemtes det for København, at politiet halvårligt skulle udsende skemaer til alle husejere. Skemaerne skulle returneres inden tre dage med navn på alle, der boede i pågældendes ejendomme 'uden undtagelse'. Indtil tyendeloven af 1854 bestemte plakaten tillige, at der inden 24 timer skulle ske anmeldelse om flytning af logerende, der boede mindre end ½ år, og af tyende, som skiftede plads på et andet tidspunkt end ved en af skiftedagene. Sigtet var således tydeligt at have en ajourført fortegnelse over den københavnske befolkning. De halvårlige opgørelser, som var pr. 1. maj og 1. november, skal ses i forbindelse med, at fortegnelserne ønskedes efter hver flyttedag, hvor mange familier skiftede adresse. Politimandtallene for København er bevaret i Stadsarkivet, men med enkelte undtagelser først fra 1869.²⁸ I den udstrækning mandtal eller registre hertil er bevaret for andre dele af landet, er det ligeledes ufuldstændigt og først fra 1880'erne.²⁹

De københavnske mandtal udgjordes af et skema for hvert hus, hvorpå der foran anførtes løbenummer, politikreds, gade, hus- og matrikelnummer. Huset betegnedes som for-, side- eller baghus. Selve skemaet indeholdt for alle personer over 10 år angivelse af etage, navn, alder, fødested og 'rang, stand og næringsvej'. Tilsvarende oplysninger skulle i særskilte rubrikker anføres for henholdsvis tjenestetyende og for logerende. Logerende udgjorde dog ikke efter 1893 særskilte rubrikker. For tyende var naturligt ingen rubrikker for næringsvej; men derimod skulle anføres periode for fæstningen, hvornår tjenesten var begyndt, og hvor der sidst var tjent. Fra 1892 anførtes fødselsdato i stedet for alder, ligesom der senere kom en rubrik om bopæl ved det foregående mandtal. Fra 1889 anførtes for værnepligtige lægdsrullenummer. Mandtallene er ordnet kronologisk og efter politikredse, inden for hvilke gaderne er anført alfabetisk. Det er således forholdsvis hurtigt at følge samme gade for længere perioder. For hver politikreds er der 1869-81 udarbejdet alfabetiske registre efter gadenavnet, som igen er ordnet alfabetisk efter personens navn. Oplysningerne i registre-
ne er ikke så fyldige som i mandtallene.³⁰

Kilder til belysning af vandringer

For håndværkssvende, der rejste fra by til by, krævedes ved frd. 10.12.1828,

at de skulle være forsynet med en såkaldt *vandrebog*. Ved loven af 15.5.1875 ændredes det for udenlandske håndværkere til, at de skulle have en *opholdsbog*. Håndværkssvenden skulle i hver by have bogen påtegnet af politivrigheden, som samtidig i en protokol anførte, at viseringen havde fundet sted. I protokollen anførtes således ankomstdato, stilling, navn, alder, fødested, hvorfra og hvortil der rejstes, lægdsrullenummer for danske svende samt udstedelsessted og -dato for vandrebogen. Protokollerne førtes selvstændigt eller sammen med de almindelige pasjournaler. Fra januar 1887 var det dog kun en del af håndværkssvendene, som var pligtige at forevise vandrebog. Viseringerne tog kraftigt af efter århundredskiftet, men blev ikke ophævet ved lov! Protokollerne er for de fleste købstæder bevaret i landsarkiverne; Københavns journaler synes dog at være tilintetgjort.³¹ Til belysning af håndværkervandringerne ligger ligeledes et betydeligt materiale i arkiverne for laugene og de senere interesseorganisationer.³²

Tyendes anmeldelser til politivrigheden ifølge lovene af 1854 og 1875 skulle registreres kronologisk i protokoller ført af politiet. Her anførtes et løbenummer, dato for anmeldelsen og ofte afrejsedato. Tillige stilling, navn, fødested, alder, hvorfra pågældende kom og hvem, der skulle tjenes. Protokollerne kunne imidlertid også registrere rejsende, som kun opholdt sig i få dage, således at det er tidskrævende, når alene en registrering af tyende for længere perioder ønskes. Dog ses denne kategori især at blive registreret ved skiftedagene i maj og november. Repræsentativiteten af anmeldelserne kendes imidlertid ikke. Til de enkelte år kan være udarbejdet alfabetiske registre, hvor alene er anført navn og stilling samt henvisning til løbenummeret i den egentlige anmeldelsesprotokol.³³ Anmeldelsespligten ophævedes først ved medhjælperloven i 1921. I den udstrækning anmeldelsesprotokollerne (tyendeprotokollerne) er bevaret, findes de i landsarkiverne. Lokale forskelle gør sig gældende m.h.t. bevaring.

Ovennævnte protokoller registrerer vandring over sognegrænser. Anmeldelserne for tyende gjaldt således kun ved ankomst til steder, 'hvori han eller hun ikke hidtil har opholdt sig', idet det for København dog gjaldt, at anmeldelse burde ske 'hver gang et tyende forlader eller tiltræder en tjeneste'.³⁴ Tiltrædelse som tyende i hjembyen kan imidlertid registreres for den første plads. Tilsvarende gjaldt håndværkeren, som første gang skulle på valsen. Herved muliggøres en opgørelse over tidspunkt for unges udtræden af familien. Politiet førte nemlig kronologiske *protokoller over udstedte legitimationspapirer*, pas, skudsmåls-, vandre- og opholdsbøger. Her anførtes dato for udstedelsen, navn, alder oftest angivet ved fødselsdato, stilling, fødested og for værnepligtige lægdsrullenummer. For tyende anførtes, hvor

der skulle tjenes enten ved navn eller gadenavn og -nummer, hvis det var i samme by. Ellers anførtes til hvilken by eller land udstedelsen var sket.³⁵

Lægdsruller

Kendskab til de værnepligtiges opholdssted var naturligt af største vigtighed. For hele perioden indeholder de bevarede arkivalier fra lægdsvæsenet således et omfattende materiale for den værnepligtige del af befolkningen. Før loven af 12.2.1849 om almindelig værnepligt for mænd var alene 'bondestandens mandkøn' værnepligtige, idet der dog var vigtige dispensationsparagraffer.³⁶ Søværnet rekrutteredes fra kystbefolkningen og fra de i byerne, der ernærede sig som fiskere og søfolk.³⁷ Før 1849 fandt indførslen i lægds- eller sørullerne sted ved fødslen. Senere var de optagne aldersgrupper 15 (eller ved konfirmationen) -38 år for perioden 1849-69, 17-38 år for 1869-1912 og efter 1912 17-36 år. Om indretningen af lægdsrullerne skal nævnes, at de oftest førtes svarende til det enkelte sogn. Fra 1871 indrettedes nye lægder, som nummereredes inden for den enkelte udskrivningskreds. Før 1849 udarbejdedes hvert 3. år og efter 1849 hvert 6. år en samlet fortegnelse over de værnepligtige i hver lægd. Dog førtes årlige til- og afgangslister. Om den værnepligtige anførtes navn, faders eller moders navn, fødested, alder (fra o. 1858 anført som fødselsdato) og bopæl på nær 1861-69. Vigtigt til belysning af vandringer er angivelsen af det til- eller fraflyttede lægdsnummer, idet den værnepligtige skulle melde flytninger til de pågældende udskrivningskredse. Dog kan ikke alle flytninger forventes at være anmeldt.³⁸ Lægdsrullerne er bevaret i Rigsarkivet og i landsarkiverne.³⁹

Folkeregistre

En løbende registrering af hele befolkningen med stadig ajourføring af bopæl blev først målet ved oprettelsen af *Folkeregistrene* i nov. 1924 i henhold til lov af 14.3.1924. Myndigheder, som modtog anmeldelse af fødsler, navngivelser og dødsfald, skulle foretage indberetning herom til pågældende kommunes folkeregister. Flytninger skulle meldes direkte til folkeregistret. Folkeregistrene førte topografisk ordnet, men med et alfabetisk register, et hovedkort for hver person. For gifte kvinder gjaldt dog, at de med en henvisning blev overført til mandens kort, ligesom børn under 15 år førtes på samme kort med forældrene. Hovedkortene, som undergik mindre ændringer, indeholdt oplysninger om køn, navn, fødselsdato, fødested, civilstand, evt. vielsesdato, erhverv, stilling i husstanden, statsborgerforhold

og trosbekendelse. Oplysningerne om bopælen indeholder dato for flytning til bopælen, gade, nummer og etage. Tilsvarende oplystes for alle flytninger inden for kommunen. På et kort var således plads til 10-15 flytninger. Ved flytning over kommunegrænsen anførtes dato og hvilken kommune, der flyttedes til eller fra. For de anførte børn oplystes køn, navn, fødselsdato og fødested. Kortene er ført med meget vekslende udførlighed i de enkelte kommuner.⁴⁰ Ved dødsfald udtoges kortene af folkeregistrene og arkiveredes alfabetisk for sig, hvis de da er bevaret. Der er ikke nogen fast praksis for bevaringen af folkeregistrenes hovedkort.⁴¹ Der er dog sket afleveringer til arkivvæsenet af samlede folkeregistre i forbindelse med de senere års kommunesammenlægninger.⁴²

For København er for perioden ca. 1890-1923 bevaret de såkaldte *registerblade til politiets mandtaller*. De dannede grundmaterialet ved oprettelsen af Københavns folkeregister, idet de førtes på lignende måde. For alle, der blev 14 år, eller som flyttede til kommunen, oprettedes der registerblade, som var ordnet alfabetisk. Dog var Nyboder undtaget, mens de indlemmede områder naturligt først kom med 1901-02. Som for folkeregistrene anførtes gifte kvinder på mandens blad. Registerbladet indeholdt oplysning om navn, erhverv, fødested, fødselsdato, civilstand og navn og alder på børn mellem 10 og 14 år. Hertil kom rubrikker til angivelse af bopæl og dato for anmeldelse af flytning med angivelse hvorfra og til hvilken gade, nummer og etage. Tyende skulle anføre, hvem de tjente hos, og logerende, hvem de boede hos. Registerbladene findes på Københavns Stadsarkiv, idet dog blade for personer døde før 1923 er udskilt og opbevares på Landsarkivet for Sjælland m.m. For de øvrige dele af landet var grundmaterialet ved folkeregistrenes oprettelse de ifølge bekendtgørelserne 9.4.1920 og 21.5.1921 oprettede mandtalsregistre.

Statistik over vandringer

Fra 1931 udvidedes statistikken over befolkningens bevægelser til foruden fødte, døde og viede at omfatte den sidste af de demografiske komponenter, vandringer. Folkeregistrene indsendte således kvartalsindberetninger om registrerede flytninger mellem kommunerne ifølge flyttebevis til Statistisk Departement. På grundlag heraf og ud fra folkeregistrenes meddelelser om personer tilflyttede uden flyttebevis eller 'forsvundne' udarbejdede Statistisk Departement vandringsstatistikken, som er offentliggjort i *St.m.* om befolkningens bevægelser. De mindste geografiske enheder er fra begyndelsen i 1931 hovedstaden opdelt på København, Frederiksberg, Gentofte og for-

stæder, provinsbyer opdelt på de større byer Århus, Odense, Ålborg, Horsens, Randers, Esbjerg, Vejle og Kolding samt øvrige byer samlet og en række af de nævnte byers forstæder og landdistrikterne opdelt på amter. Senere opgjordes statistikken for alle provinsbyer. For hvert år opgjordes 'registerbefolkningen' for disse områder, antal fødte, døde, antal tilflyttede fra ind- og udland og tilsvarende for antal fraflyttede og antal 'forsvundne' personer, ligesom fødsels- og vandringsoverskud opgjordes. En rubrik til revision viser, at 'registerbefolkningen' ikke ganske svarede til den faktiske befolkning.⁴³

En samlet oversigt over Statistisk Departements kilder samt eksempler på indberetningernes form til statistikken over befolkningens bevægelser 1931-40 findes i *St.t.* 5 R litr. A nr. 22.⁴⁴

Emigration

I modsætning til de indenlandske vandringer findes et mere homogent materiale til belysning af emigrationen. Dets repræsentativitet er vanskelig at afgøre. For en nærmere beskrivelse af materialet og den trykte statistik på grundlag heraf henvises til Kristian Hvidt, *Flugten til Amerika* (1971), s. 59-75. Til brug for Hvidts afhandling er materialet blevet gjort maskinlæsbart (dog uden navnestoffet), således at det kan skrives ud f.eks. efter udvandrerens fødested.

Litteratur

Befolkningsudviklingen for hele landet og hovedlandsdelene er forholdsvis velbelyst gennem de statistiske publikationer om folketællingerne og befolkningens bevægelser. På grundlag af disse har P. C. Matthiessen i *Some Aspects of the Demographic Transition in Denmark* søgt at belyse ændringerne i fertilitet og døds hyppighed for generationerne født 1840-1924. Der påvises en udjævning gennem perioden af de geografisk betingede forskelle, og at Danmark har fulgt det øvrige Europa ved overgang fra høj til lav fertilitet og dødelighed. Således vises, at alene en forskydning mod en mindre andel af ugifte har muliggjort, at generationerne efter 1910 har kunnet reproducere sig selv.⁴⁵ Dødelighedsforholdene er ligeledes på grundlag af den trykte statistik behandlet i Otto Andersen, *Dødelighedsforholdene i Danmark 1735-1839*, Nationaløkonomisk tidsskrift bd. 111 (1973), s. 277-305 og i Hans Cl. Nybølle, *Dødeligheden 1840-1940*, Nationaløkonomisk tidsskrift 1944, s. 278-315.

De nævnte demografiske undersøgelser kan vise, hvorledes f.eks. det gennemsnitlige antal børn pr. kvinde er faldende, og at den gennemsnitlige levealder er stigende, hvilket vil påvirke husstandsstrukturen. Men de kan ikke vise, hvorledes det ændrer hyppigheden af de forskellige typer husstande. Således kan ændringerne betyde en forskydning i den relative fordeling. Husstandsstrukturen er imidlertid ikke belyst i større omfang i litteraturen. Sociologiske undersøgelser for perioden efter 1940 er foretaget.⁴⁶ Egentlige undersøgelser inden for perioden 1840-1940 er indskrænket til Jørgen Elklit, *Folketællingen 1845*, hvor især forekomsten af tre-generationsfamilien belyses ud fra den behandlede folketælling.⁴⁷ Elklits materiale er af denne grund begrænset og giver således ikke indtryk af de muligheder, der ligger i den nyere familerekonstitutionsmetode. Metoden kan dog findes anvendt på ældre dansk materiale.⁴⁸ Denne nyere forskning har alene været mulig takket være anvendelsen af EDB, som har fået en central placering i historisk demografiske undersøgelser.⁴⁹

At der i hele perioden 1840-1940 har foregået en nettovandring til købstæderne fra landdistrikterne og til København fra de øvrige købstæder og landdistrikterne er belyst i flere sammenhænge på grundlag af den officielle statistik.⁵⁰ Indvandringen til København belyses i *København 1840-1940*, s. 39ff, mens Aksel Lassen, *Fald og fremgang* (1965), s. 298-308 viser befolkningsudviklingen i de enkelte amter (dog for første halvdel af det 19. århundrede i stifterne). Hovedstadsområdets vækst ses at ske gennem indvandring på bekostning af det meste af det øvrige land.

Folketællingernes fødestedsoplysninger og oplysningerne om sidste opholdssted i tællingerne 1901, 1911 og 1921 udgør en væsentlig del af materialet i Torben Agersnap, *Studier over indre vandringer i Danmark*, Acta jutlandica XXIV, Supplementum B (1952) for perioden 1850-1950. Oplysningerne er dog suppleret med kommunale tællinger, folkeregisteroplysninger og en interviewundersøgelse. Agersnap mener at kunne påvise en stigende bevægelighed 1850-1900, mens bevægeligheden skulle være aftagende fra o. 1900 i forhold til folketallet. Teorien om etapevis vandring, landdistrikt-købstad-hovedstad, afvises. Aftagende vandring konstateres ved voksende afstand. Kvinderne vandrer hyppigere i aldersgrupperne 15-24 år end mænd, mens det omvendte gælder aldersgrupperne over 24 år. Ugifte viser ikke overraskende større vandringsintensitet end gifte. For perioden efter 1930 kan tillige bruttovandringerne belyses, og det ses, at især gode beskæftigelsesmuligheder øgede tilvandringen.⁵¹ Fødestedsoplysninger i en enkelt folketælling giver, som rigtigt påpeget af Elklit, ikke mulighed for at undersøge aldersgrupperne for de vandrende. M.h.t. de andre variable giver Elklit

dog på grundlag af 1845-tællingen en kritisk beskrivelse af vandringerne. Han afviser således, at Agersnaps påvisning af den stigende bevægelighed i anden halvdel af det 19. århundrede er statistisk signifikant. Vigtig er ligeledes påpegningen af de sociale gruppers forskellige vandringmønstre, bl.a. at de socialt højere placerede medhjælpere vandrede færre gange, men længere end tyende.⁵² Enkelte andre vandringsundersøgelser bygger på folketællingernes statusopgørelser.⁵³

Til belysning af vandrenes alder og til opgørelse af bruttovandringerne bl.a. m.h.p. vandringernes evt. samspil med de økonomiske konjunkturer er vandringstidspunktet en central oplysning. Lægdsrullerne muliggør for en del af den mandlige befolkning oplysning om vandringstidspunkt, da lægdsforstanderskabet til stadighed skulle kende den værnepligtiges bopæl. Materialet, som ganske vist er ufuldstændigt p.gr.a. undtagelserne for pligten til at anmelde flytning, er da også ved at blive draget ind i den nyere udforskning af vandringerne.⁵⁴ Til- og afgangslisterne i kirkebøgerne kan anvendes tilsvarende.⁵⁵

Udvandringsprotokollerne er af Kr. Hvidt gjort til genstand for løbende opgørelser, mens hans forsøg på at relatere udvandringstallene til de indre vandringer er begrænsede p.gr.a. det anvendte materiale.⁵⁶ Hvidt anvender således alene udvandrerprotokollernes oplysninger om sidste opholdssted, samt den for København udarbejdede statistik over det årlige indvandringsoverskud fra 1880 og frem.⁵⁷ Forfatteren har derfor ingen opgørelse over bruttovandringerne og i forbindelse hermed ikke oplysning om antallet af det enkelte individs foregående flytninger; væsentlige mangler som Hvidt selv påpeger.⁵⁸ Kun ved at følge en gruppe personer gennem flere flytninger synes det muligt at udfylde de mangler, de hidtidige vandringsundersøgelser har været præget af. Det vil kræve et betydeligt opsøgningsarbejde, hvor de hidtil lidet benyttede mandtalslister og tyendeprotokoller vil kunne vise sig som nyttige hjælpemidler.⁵⁹

En del undersøgelser har taget udgangspunkt i belysningen af en bestemt social gruppes rekruttering. Som tidligere nævnt kan sådanne undersøgelser foretages for de selvstændige næringsdrivende på grundlag af borgerskabsprotokoller og andet materiale om næringsadkomster, som indeholder oplysning om fødested.⁶⁰ De oplyser imidlertid intet om tidligere flytninger og heller ikke om evt. tilflytningstidspunkt. Ligeledes må erindres, at de fundne resultater ikke kan antages at være repræsentative for de øvrige sociale grupper, som udgjorde det store flertal af befolkningen.

Et særligt aspekt af de indre vandringer var håndværkervandringerne. De kan anskues som et led i den håndværksmæssige uddannelse, men kan også

ses som et middel til en effektiv allokering af arbejdskraften. G. Nørregaard, *Arbejdsforhold 1857-99* s. 308ff har foretaget en registrering af deres hyp-pighed. Det ses, at fænomenet aftog i betydning op mod århundredskiftet. Nørregaards brug af politiets pasprotokoller betyder, at han kun kan se, hvor mange svende der kom til en given by; mens den enkelte svends hidtidige færden får stå hen til belysning ved enkeltteksempler.⁶¹ Håndværkervandringerne betød også tilgang af udenlandsk arbejdskraft. Et særligt fæno-men er tilgangen i slutningen af det 19. århundrede af svenske og senere polske ufaglærte arbejdere til sukkerroedistrikterne.⁶²

Som en særlig form for indre vandring må transporten mellem arbejds-plads og bolig betragtes. 1901-folketællingen var den første, hvor skemaet indeholdt en rubrik til angivelse af arbejdsgiverens navn.⁶³ Oplysningen er bearbejdet for Horsens af Jacob Jensen, hvor de helt korte vandringer på under 500 m kan vises at dominere.⁶⁴ Samtidige pendlingundersøgelser synes derimod først at være foretaget i 1950'erne.⁶⁵

Enkelte sociologiske mobilitetsundersøgelser har behandlet såvel den geografiske som sociale mobilitet inden for perioden. Den første undersø-gelse foretoges af lægen J. R. Hübertz i 1840 for Århus.⁶⁶ Hübertz, som byggede på oplysninger fra borgerskabsprotokoller og på et interviewske-ma udsendt af Århus magistrat i 1838, påviser en stor mobilitet, om end der kan konstateres forskellige vandringsmønstre for forskellige sociale grup-per.

Efter 2. verdenskrig foretog sociologer flere mobilitetsundersøgelser. Ved det i 1948 oprettede Institut for Samfundsforskning ved Århus Universitet påbegyndtes således generationsstudier til belysning af mobiliteten fra 1840 og frem. Agersnaps afhandling om de indre vandringer var et led i dette arbejde og delvis på grundlag af samme materiale udkom Th. Geiger, *Sozia-le Umschichtungen in einer dänischen Mittelstadt*, Acta jutlandica XXIII, 1 (1951), hvor den sociale mobilitet for Århus belyses. Det påvises, at en større andel af bybefolkningen stammede fra landet, jo ældre den var. Disse tilvandrere fik især job i de lavere sociale lag, men fra o. 1900 mener Geiger at kunne tale om en selvrekutterende arbejderklasse i byerne.⁶⁷ Disputatsen K. Svalastoga, *Prestige, Class and Mobility* (1959) søger at belyse de samti-dige forhold, men da det krævede udvælgelse af en population, som var født i perioden før 1940, kan der også udledes oplysninger om denne periode. Endvidere gives en oversigt over tidligere mobilitetsforskning, og proble-merne ved opstilling af en statusskala diskuteres.

Et forsøg på at belyse mobiliteten på forskellige tidspunkter gøres i Tom Rishøj, *Udviklingen i den sociale mobilitet i det storkøbenhavnse område i*

perioden 1850-1950, Sociologiske meddelelser 13. serie 1969, s. 43-74. Således sammenholdes oplysninger fra lægdsrullerne for København 1853-55 med oplysninger fra henholdsvis vielsesprotokoller 1901 og Svalastogas materiale fra 1953. Statusskalaen for 1853-55 er en anden end den, der anvendes på det senere materiale, da det med rette påpeges, at statusskalaen ikke kan antages at være uforandret gennem længere perioder. Mobiliteten o. 1850 vises at være højere end antaget, idet mobiliteten ikke er højere for de senere perioder. Forklaringen søges i indvandringen til København, som tog fart fra 1840'erne. Indvandrerne indtog de laveste sociale positioner, hvorved de var med til at muliggøre, at de 'indfødte' rykkede op i statushierarkiet.⁶⁸

En undersøgelse af den erhvervsmæssige karriere for en udvalgt gruppe af mænd er foretaget i Grethe Philip, *Hvad 3000 mænd uden skoleeksamen blev til*, Socialt tidsskrift 31. årg. afd. A (1955), s. 1-74. Gennem en interviewundersøgelse dokumenteres bl.a. store ændringer i den enkeltes erhvervsmæssige placering.

Noter

1. Indledning

1. Konsumtionsvagten skulle sørge for opkrævning af konsumtionen, der var en forbrugsafgift på bl.a. korn, drikkevarer og kød.
2. St.t. 6. hft. s. Vf og 63 og St.å. 1942 s. 8-11.
3. St.t. ny R. nr. 7 s. IX, 5 R. litr. A nr. 5 s. 20 og nr. 22 s. 21.

2. Generelle hjælpemidler

1. Svend Aage Hansen bygger delvis på beregninger foretaget i K. Bjerke og N. Using, *Studier over Danmarks nationalprodukt* (1958).
2. En kort introduktion til registrene over aviser gennemgået af instituttet samt en nøgle efter emner til registret over det socialhistoriske stof i Socialisten (Social-Demokraten) 1871-1929 gives af Jens Engberg i *Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie* nr. 4 (1975) s. 30-34.
Eksemplarer af registrene findes på Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket i København, Statsbiblioteket i Århus og Landsarkivet for Fyn.
3. Om biografier, jvf. tillige s. 59.
4. Den regelmæssige udsendelse af *Dansk tidsskriftindex* har ikke fundet sted de senere år; men en fortsættelse kan dog forventes.
5. Er tillige trykt i S. Hentilä og H. Saari-nen, *Forskningsläget inom arbetarrörelsens historia i Norden* (dupl. Institute of Political History, University of Helsinki 1974) s. 64-92.
6. De pågældende bibliografier omtales i Axel Andersen, *Håndbøgernes hvor-står-det* (1969) s. 470 nr. 57-63 med undtagelse af *Litteratur om Esbjerg* (1943), Aase Andreassen, *Litteratur om Esbjerg 1943-1969* (1973) og Vibeke Hedemann og A. Tiedje, *Litteratur om Odense* (1945).
7. En uddybning af emnet gives i Vagn Dybdahl, *Om jubilæumsskrifter*, Erhvervshistorisk årbog 1955 s. 128-46.
8. Jvf. Lise Hesselager, *Danske småtryk i Det kgl. Bibliotek*, Fortid og nutid XXV (1972) s. 63-98.
9. En fortegnelse over prisopgaver tildelt guldmedalje og enkelte tildelt accessit 1857-1964 i statsvidenskab og økonomi ved Københavns og Århus universiteter findes i *Nationaløkonomisk tidsskrift* bd. 104 (1966) s. 88-90.
10. Samlede indholdsfortegnelser til *Nationaløkonomisk tidsskrift* er udgivet for perioderne 1873-1912, 1913-37 og 1938-61. De indeholder bl.a. systematiske emnelister.
11. Erhvervsarkivet har udgivet et personregister til *Arbejdsgiveren* for perioden 1900-52 (1954).
12. Jvf. tillige note 2.
13. Proveniensprincippet indebærer, at arkivalierne ikke ligger ordnet systematisk efter emne; men at de pågældende sager uanset emne ligger under den del af administrationen, der har behandlet dem. For at finde arkivalierne om et givet emne er det derfor nødvendigt at kende arbejdsdelingen inden for administrationen i den periode, der er genstand for undersøgelse.
14. *Københavns kommunalkalender* (1931 ff). Den lokale forvaltning fremgår endvidere af de kommunale årsberetninger.
15. G. N. Kringelbach, *Den civile centralad-*

- ministration 1848-93* (1894), L. Laursen, *Den civile centraladministration 1894-1913* (1921), Harald Jørgensen, *Den civile centraladministration 1914-35* (1936).
16. En topografisk ordnet fortegnelse over de lokalhistoriske arkiver findes i *Lokalhistorisk vejviser 1974* (1974).
 17. Et nyttigt hjælpemiddel er *Materiale til en vejledning om Indenrigsministeriets arkiv* (stenc., RA 1975).
 18. F.eks. Torben Witt, *Jævnføringsregister for Køge købstads bygrunde 1682-1963* (Nationalmuseet 1964). Tilsvarende registre eller under udarbejdelse er der for Ribe, Svendborg, Viborg, Stege og Århus.
 19. En oversigt over disse værker og hjælpemidler til deres anvendelse fås i Bent Jørgensen m.fl., *Introduktion til historie* (1. udg. 1970) s. 263 og 269-71, i Axel Andersen, *Håndbøgernes hvor-står-det* (1969) s. 354-57, Jørgen Tvevad, *Folketingsstidende*, Bogens verden (1964) s. 155-61, og nævnte værk af Knud J. V. Jespersen, s. 26-30, hvilke tre sidste giver fyldige kommentarer.
Nyttig er desuden *Samling af bestemmelser vedrørende Københavns kommune 1864-1947* (1878-1949).
 20. Med undtagelse af folketællingslisterne findes arkivalierne fra Tabelkommissionen gennem registraturen for Rentekammeret, mens arkivalierne for den senere periode må findes gennem 2. afdelings Generalregistratur.
- ### 3. Produktionsmiljøet
1. Eiler Nystrøm, *Industrihistorikeren Camillus Nyrop* (1922) indeholder en biografi og bibliografi for Nyrop.
 2. Det må bemærkes, at virksomheder i servicefagene og bygningsbranchen ikke regnes som industrivirksomheder, selv om de beskæftiger over 5 arbejdere. Det sker, da den første gruppe ikke dækker fremstillingsvirksomheder, og den anden gruppe overvejende producerer på bestilling.
En mere detaljeret redegørelse for definitionen af begrebet industri, jvf. Ole Hyldtoft s. 8-10.
 3. Industriens betydning for den danske økonomi er også tidligere vurderet. Således kan nævnes flere indlæg fra industriside, som naturligt søgte at påvise Danmarks muligheder som industriland. Kendt er f.eks. Alexander Foss' foredrag i Industriforeningen, *Danmark som industriland* (1912), H. P. Prior, *Industriens vilkår i Danmark* (1921) og Even Marstrand, *Industriens betydning for vort land* (1927). Af tidligere videnskabelige afhandlinger, men udelukkende skrevet på grundlag af trykt materiale findes Max Kjær Hansen, *Die Entwicklung der Industrie in Dänemark* (Borna-Leipzig 1925), der daterer det industrielle gennembrud til hele perioden 1870-1914, og som bl.a. lægger vægt på de mange nye virksomheder i perioden 1896-1900, jvf. s. 45 og 55, og Jens Samsoe, *Die Industrialisierung Dänemarks* (Jena 1928), der lægger vægt på industriens kontinuerede udvikling fra 1830'erne og dens afhængighed indtil o. 1920 af den indenlandske efterspørgsel skabt gennem landbruget som hovedeksport erhvervet, jvf. s. 41f og 59. Mere populært anlagt er Fred. Vedsø, *Danmarks industri* (1928).
 4. Willerslev regner virksomheder med 5 arbejdere eller derover til industri.
 5. Oppositionen mod Willerslev, jvf. Poul Bagge i *Historisk tidsskrift* 11 R 4 (1953) s. 105-22 og Einar Cohn i *Nationaløkonomisk tidsskrift* 1953 s. 97-110. Kristof Glamann har anmeldt bogen i *Svensk historisk tidsskrift* 1956 s. 102-06. Nyere diskussion, jvf. Ole Hyldtoft s. 20-22.
 6. En udbygning af den citerede artikel er foretaget i Ole Hyldtoft, *Krise og vækst i byerhvervene*, *Krise i Danmark* (1975) s. 123-175.
En mere detaljeret redegørelse for og bidrag til diskussionen om et industrielt gennembrud, jvf. Ole Hyldtoft s. 11f og 16-25. En kortfattet oversigt over debatten findes i Svend Aage Hansen, *Early Industrialisation* s. 8f.
Uddannelsen er en faktor, som i stigende grad er blevet trukket frem i teorierne om økonomisk vækst. Også for Danmark

- kan den ses behandlet, jvf. således Eva Christiansen, *Uddannelsens betydning for det industrielle gennembrud i Danmark* (1966). De tekniske skolers betydning fremgår af de mange jubilæums skrifter herom, ligesom der mere generelt kan henvises til H. Hornby (udg.), *Bidrag til dansk håndværkerundervisnings historie* (1966).
7. Kan forventes publiceret i 1976.
 8. Indberetninger fra oldermændene for året 1854 og trykte generaltabeller for perioden 1814-61, jvf. LAS, Københavns politi, perioden 1794-1863. Udtagne journalsager I C nr. 32, diverse laugs sager 1809-61. På Københavns Stadsarkiv findes tabellerne bevaret flere steder, men ufuldstændigt, jvf. således SA, Magistraten og laugene, i almindelighed nr. 20, lister over laugsinteressenter m.m. 1723-1861 og laugsarkiver, snedkerlauget nr. 116, statistik 1826-55 bl.a. indeholdende generaltabeller. Om tabellerne, jvf. Jens Erik F. Hansen s. 18-20 og tidligere nævnte værk af Edv. Mackeprang s. 7 og 101. Generaltabellerne for 1761-1861 er aftrykt i Mackeprang s. 102-119. Tilsvarende tabeller er ikke konstateret for provinsen.
 9. SA, rodemestre, formanden for rodemestrene, laugs- og korporationslister 1845-61. Om listerne, jvf. Jens Erik F. Hansen s. 20-22.
 10. Jvf. f.eks. SA, laugsarkiver, brændevinsbrænderne, vedtægter og årsberetninger 1827-1920, *Fortegnelse over brændevinsbrænder-laugets interessenter og embedsmænd* for 1854. Ved indmeldelsen i lauet fik mestrene en fortegnelse udleveret, jvf. ibidem, indskrivningsprotokol for mestre 1807-96.
 11. Laugsvæsenet var i 1840'erne og 1850'erne, den sidste periode med dets oprindelige funktioner, overvejende et københavnsk fænomen. En stor indsamling af københavnske laugsarkiver findes således bevaret på SA og LAS. Laugsarkiver fra provinsbyerne er dog bevaret i alle landsarkiver.
 12. Senere bestemmelser herom er kanc. cirk. 22.1.1811 og cirk. fra generaloldkammer og kommercekoll. 28.10.1809, 21.6.1823 og 10.6.1824.
 13. F.eks. tabellen for Odense købstad for 1845.
For København synes indsamlingen af fabrikslisterne at have været velorganiseret gennem rodemestrene og formændene for de pågældende laug.
 14. Rawert om forandret indsendelse af fabrikstaberne, jvf. RA, Indenrigsministeriets journalsager 1849, journal nr. 141, meddelte ved Ole Hyldtoft. Om fabrikslisterne kan i øvrigt henvises til Axel Holck. s. 228, Axel Nielsen, *Industriens historie i Danmark* III, 1 s. 399ff og III, 2 s. 94 og R. Willerslev, *Studier* s. 29-32, som bl.a. anfører, at det lykkedes Rawert at få forbedret fabrikslisterne.
 15. RA, Generaloldkammer og kommersekollegium, industri- og fabrikkfaget 1797-1848, diverse dokumenter, tabellariske efterretninger fabrikkvæsenet i Danmark vedkommende 1834-47. 18 pk'er. RA, Stat. Bureau, Pr. 120.10.6, fabriks- og industritabeller 1848-54.
Hvert år udgør 1 eller 2 pakker, og forrest i pakkerne ligger undertiden en oversigt over journalnumrene for indberetningerne fra de enkelte amter m.m.
Efter 1847 blev egentlige fabrikslister tilsyneladende ikke indsendt for København. Supplerende lister er for København bevaret i SA, jvf. Magistraten og laugene, i almindelighed nr. 23 1840-47.
 16. Om disse afgifter, jvf. Lars Rumar, *Jordbrug og brændevinsbrænding*, Erhvervs-historisk årbog 1966 s. 32ff. Om toldindberetninger, jvf. tillige Axel Nielsen, *Industriens historie i Danmark* III, 1 s. 364.
 17. RA, Generaloldkammer I.D.5. og RA, Finansministeriet, gr. ordn. toldsager, 4 gr., 16.11., brænderistatistik 1843-47 og 1848-49, jvf. ovennævnte artikel af Lars Rumar s. 50ff.
 18. R. Willerslev, *Studier* s. 31f.
 19. R. Willerslev, *Studier* s. 31.
 20. RA, Rentekammer, statistiske efterretninger 352.8-12.
 21. Ole Hyldtoft s. 148. Clausager s. 22 påviser dog god dækning for Horsens.

22. Axel Nielsen, *Industriens historie i Danmark III*, I s. 399-403, R. Willerslev, *Studier* s. 31-35, 42 og 49, Ole Hyldtoft s. 148f og Clausager s. 20-22. I bd. 2 s. 44-49 er gengivet Indenrigsministeriets cirk. 2.12.1854, i henhold til hvilket tællingen afholdtes, samt de to skemaer til brug ved tællingen.
23. RA, Stat. Bureau, Pr. 120.10.6, fabriks- og industritabeller 1855. For København er 1855-tællingens summariske resultater offentliggjort i *Trap* (1. udg.), jvf. Ole Hyldtoft s. 148. Tællingen er endvidere bearbejdet i den senere industrihistoriske forskning, jvf. note 22.
24. Ole Hyldtoft s. 137 note 9. Jvf. for Horsens Clausager s. 23.
25. R. Willerslev, *Studier* s. 36-39, Ole Hyldtoft s. 136-140 og Clausager s. 22-34.
26. RA, Stat. Bureau, pr. 120.10.7.
27. *Oplysninger om arbejdernes økonomiske vilkår i kongeriget Danmark i året 1872* (1874) s. II og VII.
28. Skemaerne til 1872/73-tællingen har været udsat for kritik siden undersøgelsens offentliggørelse, jvf. f.eks. W. Scharling, *Den danske arbejderstands økonomiske vilkår*, Nationaløkonomisk tidsskrift bd. 4 (1874) s. 218-54 og 321-53, C. Nyrop, *Hvorledes står det til med den danske industris statistik* s. 20f, Even Marstrand, *Kilder til kendskab om arbejderforholdene, særlig lønforholdene, i 1870'erne og 1880'erne*, Nationaløkonomisk tidsskrift bd. 64 (1926) s. 439ff; G. Warmdahl, *Statens stilling til arbejderspørgsmålet i halvfjerdserne. Arbejderkommissionen af 1875*, P. Engelstoft og H. Jensen (red.), *Sociale studier i dansk historie efter 1857* (1930) s. 64-81 især 73f, R. Willerslev, *Studier* s. 36-40, Ole Hyldtoft s. 136-42 og Clausager s. 24-26.
29. RA, Statistisk Departement, Sq. B. I reel 13.
30. *Trap* (2. udg.) indeholder tillige for enkelte byer (f.eks. Odense og Ålborg) en selvstændig oversigt over industrivirksomheder for 1871, jvf. R. Willerslev, *Studier* s. 60.
31. Jvf. Willerslev, *Studier* s. 51-62 især 54f. Willerslevs grundmateriale findes i EA.
32. Andre kombinationer er foretaget for København i Ole Hyldtoft s. 147, for Horsens i Clausager bilag 5a s. 60-62 og for Odense i Flemming Mikkelsen bilag a tabel III. En udbygning af fortegnelsen for Odense er under udarbejdelse af stud. mag. Rune Holm, Odense Universitet, jvf. *Industrialismens bygninger og boliger* nr. 2 1975 s. 39f.
33. Ole Hyldtoft s. 143-45.
34. Ole Hyldtoft s. 145f.
35. LAF, Diverse små arkiver, industri- og landbrugsudstilling i Odense 1885.
36. Tællingen offentliggjordes i *Skandinavisk bogtrykkertidende 1872* sp. 53-62, jvf. Ole Hyldtoft s. 152.
37. En sådan sammenstilling foretages i R. Willerslev, *Studier* bilag 4 s. 300f, jvf. tillige s. 61.
38. Tabelværk til Københavns statistik nr.7 (1883) og Marcus Rubin, *Københavns håndværks- og industriforhold*, Nationaløkonomisk tidsskrift ny R bd. I (1883) s. 329-382, jvf. Ole Hyldtoft s. 149f.
39. R. Willerslev, *Studier* s. 64 og Clausager s. 28.
40. Lov af 23.5.1873 og instruks af 1.12.1873. Jvf. det i note 132 nævnte speciale af Rigmor Skaarup Knudsen.
41. Kassationstilladelse, jvf. *Meddelelser om Rigsarkivet 1921-55* (1958) s. 260. Enkelte inspektionsprotokoller er dog bevaret, jvf. således RA, Direktoratet for arbejds- og fabrikstilsyn, I. inspektorat, protokol over inspicerede arbejdssteder 1874-82. Protokollerne kan ligeledes være lokalt bevaret, som f.eks. LAF, Fabriksinspektørens arkiv, inspektionsprotokoller 1890-1913. I Direktoratet for Arbejdstilsynet har indtil for få år siden været bevaret enkelte inspektionsprotokoller, således for Fyn for slutningen af 1890'erne og for tiden kort for 1930, jvf. Ole Hyldtoft s. 147 note 41 og Clausager s. 35 note 72. Protokollerne har ikke kunnet verificeres i foråret 1975.
42. For det enkelte inspektorat kan dog for kortere perioder undertiden findes årlige opgørelser over antal virksomheder i de enkelte faggrupper og over deres samlede arbejdsstyrke fordelt efter aldersgrup-

- pe og køn. Opgørelser benævnt *fortegnelser over arbejdssteder* i I. inspektorat ligger således forrest i hver pakke under Forarbejder til beretning i RA, Direktoratet for arbejds- og fabrikstilsyn, I. inspektorat, korrespondancesager 1891-1901, jvf. Ole Hyldtoft s. 147 note 42.
43. Lov 12.4.1889 og 11.4.1901, som ændredes ved lov 29.4.1913.
44. Tilsynet effektiviserede sin virksomhed i perioden. Mekanisk drivkraft som kriterium for tilsynspligt betød, at virksomhederne vanskeligere kunne unddrage sig kontrol, samtidig med at tilsynet øgede indsatsen for at inddrage nye virksomheder. Stadig flere virksomheder fik mekanisk drivkraft, hvilket endvidere betød, at en stigende andel af virksomhederne blev tilsynspligtige. Andelen af arbejdsstyrken underlagt tilsynets inspektion er vist i Svend Aage Hansen, *Early Industrialisation* s. 23, om end en nærmere argumentation for den skønnede andel ikke gives ud over en sammenligning med tallene fra industri-tællingerne. Om materialet fra Arbejds-tilsynet, jvf. R. Willerslev, *Træk* s. 252ff, Helle Askgaard s. 220f, Ole Hyldtoft s. 24f og 147f og Clausager s. 34-37.
45. Om kassation af skemaerne til industri-tællingerne, jvf. Axel Linvald, *Dansk arkivvæsen. Historie, organisation og virksomhed* (1933) s. 76 og Ole Hyldtoft s. 150 note 55. Først i efteråret 1974 er de nævnte skemaer fra 1925-tællingen fundet, hvorfor de endnu ikke står anført i Rigsarkivets registratur.
46. For konfektionsindustrien, som også voldte registreringsproblemer p.gr.a. det store antal hjemmearbejdere, suppleredes 1906-tællingen med en selvstændig undersøgelse, som offentliggjordes i *Hjemmeindustrien i hovedstaden*, St. m. 4.33.1. I et tillæg til undersøgelsen behandles trikotageindustrien i Hammerum herred.
47. Fortegnelserne er så detaljerede, at en gruppering af virksomhederne ved en senere stikprøve på grundlag af de oprindelige skemaer fra 1935-tællingen viste god overensstemmelse med den trykte statistik, jvf. Helle Askgaard s. 214. I de statistiske publikationer for tællingernes offentliggørelse findes anført henholdsvis en systematisk og en alfabetisk ordnet fortegnelse over de anvendte løbenumre, jvf. St.t.5 R litr. A nr. 1 s. 195-206, nr. 7 s. 374-87, nr. 12 s. 303-15, nr. 18 s. 317-24 og nr. 21 s. 346-53. Kommentarer til den forskellige gruppering mellem tællingerne, jvf. St.m.4.23.3 s. 40f, St.t.5 R litr. A nr. 12 s. 9, nr. 18 s. 32 og nr. 21 s. 7.
48. Af betydende omplaceringer kan især nævnes de indlemmede områders optagelse i Københavns kommune 1901 og 1902 og andre tidligere landdistrikters overgang til købstadstatus. For København er således foretaget en omgruppering i St.t.5 R litr. A nr. 7 for 1897-tællingen, således at branchegrupperne kan sammenlignes med 1906-tællingen. I St.t. 5 R litr. A nr. 1 for 1897-tællingen henregnes Frederiksberg til købstæderne, de indlemmede områder til landdistrikterne. Ved de senere tællinger regnedes disse områder og som før Københavns kommune til hovedstaden. Om de geografiske hovedgrupper henvises i øvrigt til gennemgangen af den trykte statistik om folketællingerne kap. 5 note 18.
49. Statistikken er publiceret af Københavns kommunes statistiske Kontor i *Statistisk månedsskrift* 1928 nr. 5-7 og 1938 nr. 9-11.
50. Der er således tabeller for Århus, Odense, Ålborg, Horsens og Randers. For de øvrige tællinger er offentliggjort selvstændige tabeller for alle byer med over 10.000 indbyggere.
51. F.eks. for Odense betyder det i opgørelsen for 1897-tællingen, at 42 brancher af de 233 er anført, og at 189 virksomheder med 1.120 arbejdere af i alt 1.652 virksomheder med 6.336 arbejdere er rubriceret under i øvrigt, jvf. St.m. 4.2.5 s. 12.
52. De endelige opgørelser af industri- og erhvervstællingerne findes trykt i St.T.5 R litr. A nr. 1, 7, 12, 18 og 21, hvori tællingernes skemaer er aftrykt, ligesom

- der er redegjort for materialets indsamling og bearbejdelse. Tællingerne 1897-1914 findes omtalt i Ole Hyldtoft s. 150f og Clausager s. 28-34. Om 1925- og 1935-tællingerne, jvf. Helle Askgård s. 210-14, som bl.a. gengiver et eksempel på et udfyldt skema fra 1935-tællingen. Opgørelsen for de enkelte byer er for 1897-tællingen kun trykt i St.m. 4.2.5, der indeholder den foreløbige redegørelse for tællingen. I forordet til St.t.5 R. litr. A nr. 1 med den endelige redegørelse henvises m.h.t. opgørelsen for de enkelte byer til et utrykt manuskript i Statistisk Bureau. Manuskriptet har ikke kunnet findes hverken i Danmarks Statistik eller på Rigsarkivet.
53. I 1945 kasseredes således brænderistatistikken for 1854-90, jvf. Ole Hyldtoft s. 151 note 64.
 54. RA, Finansministeriet, departementet for told- og forbrugsafgifter 4. Gr. 16, 35-37.
 55. Om skemaerne for de øvrige brancher, jvf. Helle Askgård s. 217f.
 56. Statistikken offentliggjordes i St.m.
 57. En redegørelse for produktionsstatistikken gives i Helle Askgård s. 215-18. Fremgangsmåde ved indsamlingen og materialets art beskrives ligeledes ved offentliggørelsen i St.m., jvf. f.eks. St.m. 4.114.3 for 1940 s. 5-8.
 58. RA, Statistisk Departement, industriel produktionsstatistik 1916-33, Sq. B. I reol 13. Helle Askgård anfører, at skemaerne til 1938-statistikken findes i Danmarks Statistik; de er siden blevet overflyttet til Rigsarkivet ligesom 1939-tællingen, jvf. *Afleveringer til Rigsarkivet* februar 1969.
 59. En samlet, men ufuldstændig fortegnelse over vejvisere for perioden indtil o. 1910 findes på Det kgl. Bibliotek og i Erhvervsarkivet med titlen *Registratur over provinsvejvisere i Det kgl. Bibliotek*.
 60. Clausager s. 42f.
 61. For København kan f.eks. henvises til Erik Kranold, *KTAS' telefonbøger* i, Axel Andersen (red.), *Danske opslagsværker* (1970-74) s. 131-160 især 151-53 og 156.
 62. Clausager s. 46f.
 63. Mogens Handest, *Kraks vejviser* i ovennævnte værk af Axel Andersen (red.) s. 37-66 især 46-51 og 60f. Omtaler også andre vejvisere f.eks. s. 45f og 49f. For Sønderjylland i 1920, jvf. Helle Askgård s. 210. Materialet til *Danske fonds og aktier* i form af bl.a. avisudklip af regnskaber og årsberetninger findes på EA.
 64. LAS, Københavns politidirektør. 2. nyere historiske arkiv. G. Sundhedspolitiet. II Sundhedspolitiet, protokoller over skadelige næringsbrug 1866 til ca. 1905, jvf. Ole Hyldtoft s. 152.
 65. *Toldkommissionens betænkning 2. bilagsbind* (1896).
 66. *Betænkning afgiven af den ved kgl. anordning af 20. december 1917 nedsatte tobakskommision* (1921) bilag 1 s. 91-124 især 91 og bilag 4 s. 279-285.
 67. 1. *betænkning afgivet af Erhvervsministeriets industriudvalg* (1925) s. 3f og 6. 2. og 3. betænkning fra udvalget udkom 1925 og 26. Jvf. tillige *Beretning angående den af Handelsministeriets industriudvalg af 1927 foretagne undersøgelse af tekstilindustriens forhold* (1927).
 68. *Arbejdskommissionen af 1925 II. Materiale vedrørende: arbejdernes andel i virksomhedernes ledelse----* (1927) s. 223-318. Redegørelse for fremgangsmåden ved undersøgelsen s. 225ff.
 69. *Redegørelse vedrørende A/S Margarine-Compagniet M.C.* (1949), som udarbejdedes af priskontrolrådet iflg. folketingsbeslutning maj 1948. Ved lov af 31.3.1949 nedsattes trustkommissionen, som udsendte betænkninger over brancherne kalk, kridt og mørtel (1951), kul (1953), planglas (1954), teglværker (1957), cement (1960) og bryggerier (1960). En foreløbig oversigtsbetænkning udsendtes 1953 og trustkommissionens afsluttende betænkning *Oversigt over konkurrence-begrænsninger i dansk erhvervsliv* kom 1960.
 70. Ole Hyldtoft s. 128f.
 71. R. Willerslev, *Studier* s. 70-81, *Træk* s. 247-249, Ole Hyldtoft s. 128 og Svend Aage Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark* I s.287f.

72. Clausager s. 99f.
73. Kenno Pedersen især afsnittet 'Det private initiativ og det industrielle gennembrud' s. 17-42.
74. Helle Askgaard s. 209.
75. Odenses industrialisering er genstand for igangværende undersøgelser.
76. Artiklen er en ændret udgave af prisopgaven *En analyse af industrialiseringen i Danmark i det 19. århundrede med særligt henblik på udenlandske forudsætninger og påvirkninger* (utr.spec., Kbh. 1969).
77. Helle Askgaard s. 173.
78. Spritfabrikationen behandles endvidere i Willem Zibrandtsen, *Strukturudvikling og konkurrenceforhold i dansk spiritusindustri 1850-1914* (utr. polit. spec., Kbh. 1971).
79. Axel Nielsen, *Industriens Historie i Danmark III*, I s. 402f. Er citeret i Lars Rummar, *Erhvervshistorisk årbog 1966* s. 54.
80. Det samfundsvidenskabelige Forskningsråd har således bevilget en undersøgelse af tekstilindustriens udvikling fra 1914. Undersøgelsen påbegyndtes efteråret 1975 af Helle Askgaard. Som et tidligt eksempel kan nævnes Kristof Glamann, *75-foreningen, 1875-1950* (1950) om tobaksindustrien.
81. Jvf. tillige Helene Bülow Davidsen, *Papirfremstillingen i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede med særligt henblik på den tekniske udvikling* (utr. spec., Kbh. 1969).
82. Rigsdagstidende, lovforslag 1861 sp. 691-704 og 1233-35.
83. Lovtidende 1889 s. 48-56 og *Hages håndbog i handelsvidenskab* (4. udg. 1918) s. 195-99.
84. Lovtidende 1917 s. 1117-1132 og *Hages håndbog i handelsvidenskab* (4. udg. 1918) s. 210f.
85. Jvf. f.eks. anførte værk af Niels Thomsen s. 75f om bevaringen af avisregnskaber. Her redegøres også for de metodiske problemer ved benyttelse af disse regnskaber.
86. Jvf. f.eks. *Oversigt over arkivalier vedrørende borgerskaber og næringstilladelser i Landsarkivet for Nørrejylland* (1971).
- Afleveringer til Rigsarkivet* juni 1969 anfører aflevering fra aktieselskabsregistret af ophørte selskaber.
87. For boopgørelsernes indhold og mulighederne for deres udnyttelse for begyndelsen af den her undersøgte periode kan især fremhæves Johan Jørgensen, *Skifter og testamenter* (1968), som ligeledes henviser til litteratur, hvor skifter er anvendt til belysning af sociale og økonomiske forhold. For den senere del af perioden kan nævnes G. Viby Mogensen, *Socialhistorie* s. 94-96.
88. Ole Hyldtoft s. 152 note 66.
89. Som en introduktion til benyttelsen af virksomhedsarkiver kan bl.a. benyttes John W. Oldam, *Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv*, *Erhvervshistorisk årbog 1964* s. 108-35.
90. Jvf. *Nationalmuseets mølleudvalg 1953-60. Første årsberetning* ved Anders Jespersen (stenc. Natmus. 1960). Senere er bl.a. udgivet Anders Jespersen, *Mill preservation in Denmark. First International Symposium on Molinology* (stenc. Natmus. 1965) og Anders Jespersen (ed.), *Transactions of the 2. International Symposium on Molinology* (1971).
91. Søren Mikkelsen, *Borgerskabet i Skælskør 1787-1845* (utr. spec., Kbh. 1971) s. 29 og 56 og Clausager s. 45.
92. Clausager s. 40.
93. For Horsens er listerne f.eks. bevaret 1864-83 med undtagelse af 1865, 1868 og 1879 hos Horsens skattedirektør. Lister for Skælskør, jvf. LAS, Skælskør rådstuearkiv, skattetakster 1840-46, og trykte ligningslister ordnet alfabetisk efter gader for Odense 1871-1903, jvf. LAF, Odense kommunale arkiv. Om ligningslister, jvf. anførte værk af Søren Mikkelsen s. 51-59, Clausager s. 43-46, anførte værk af Flemming Mikkelsen s. 16f og Niels Senius Clausen, *Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870*, *Erhvervshistorisk årbog 1970* s. 83ff. Det statistiske materiale og tidligere undersøgelser om indkomstforhold behandles i G. Viby Mogensen, *Socialhistorie* s. 60ff.

94. *Hages håndbog i handelsvidenskab* (4. udg. 1918) s. 176-80. En oversigt over næringsadkomster opdelt på byer og fag 1885-89 findes i *Betænkning afgiven af den af Indenrigsministeriet---- 1890 nedsatte kommission til forberedelse af en revision af næringslovgivningen* (1893) bilag I s. 175-181.
95. Om bevillingernes betydning for industriens fremvækst kan henvises til Axel Nielsen, *Industriens historie i Danmark* III, I s. 65-100 især s. 63ff og 69f og Willemsens kritik i en anmeldelse af værket i *Historisk tidsskrift* 11 R III s. 304.
96. F.eks. RA, Kommercekollegium, industri- og fabrikkfaget, dansk bevillingsprotokol 1839-48. Kronologisk, men med alfabetisk register over bevillingshavere. Tilsvarende protokol for hertugdømmerne. Bevillingssagerne findes efter 1849 under Indenrigsministeriets I. kontor, jvf. *Materiale til en vejledning om Indenrigsministeriets arkiv* s. 93ff. Axel Nielsen, *Industriens historie i Danmark* III, I s. 95 note 99 giver en kort oversigt over materialet vedrørende meddelte bevillinger. S. 418f gives som bilag en oversigt over antallet af udstedte industribevillinger for femårs-perioder 1841-55 og 1856 og 1857. Tallene er imidlertid til dels inklusive fornyede bevillinger i forbindelse med tronskifte.
97. A. Gjessing, *Kreditforeningen for industrielle ejendomme 1898-1923* (1923).
98. RA, Indenrigsministeriet, I. kontor, skabssager, rejseunderstøttelser 1878-93, jvf. *Materiale til en vejledning om Indenrigsministeriets arkiv* s. 71, se ligeledes s. 65f og 81.
99. Det rejserenske Fond, jvf. RA, Nrb, privatinstitution nr. 10019.
100. Egentlige biografier kan også nævnes, jvf. f.eks. Th. Thaulow, *Fabrikkejer C.M. Hess og hans slægt* (1951), Marius Vibæk, *C. F. Tietgen og hans samtid. Den unge Tietgen* (1939) og samme, *C. F. Tietgen og hans samtid. Krisen i 1857* (1943).
101. Jvf. s. 16.
102. F.eks. *Dansk industristat, Dansk håndværkerstat og Dansk mejeristat*.
103. Enkelte tidlige undersøgelser er foretaget af udbredelsen af personer med sæde i flere virksomheders bestyrelse, jvf. K. Enevold Sørensen, *Forbundne bestyrelser i dansk erhvervsliv*, Festskrift i anledning af 25-års-dagen for oprettelsen af Socialøkonomisk Samfund (1925) s. 225-44 og Helge Andersen, *Forbundne bestyrelser i dansk erhvervsliv*, Nationaløkonomisk tidsskrift bd. 76 (1938) s. 194-213. Virksomhedernes ejerforhold behandles i Helge Andersen, *Hvem ejer Danmark. En økonomisk studie* (1939).
104. Af utrykte specialer kan f.eks. nævnes Niels Gnauer, *Etatsrådernes sukkerkrig. Edward Tesdorps og C. F. Tietgens kamp om en falstersk sukkerfabrik* (Kbh. 1972) og Bodil Holst Kjær, *C. F. Tietgens virksomhed ved stiftelsen og driften af de første sporvejsanlæg i København 1863-70* (Kbh. 1972). Stud. mag. Steen Bille Larsen, Københavns universitet, er i gang med et speciale om Tietgen og dannelsen af De danske Sukkerfabrikker, jvf. *Industrialismens bygninger og boliger* nr. 2 1975 s. 39.
105. Ole Lange ved Institut for økonomisk Historie ved Københavns Universitet er i gang med et projekt om Tietgen, mens arkivar Birgit Nüchel Thomsen som et led i sit arbejde med bryggeriindustrien vil forestå en udgivelse af Philip W. Heymans papirer.
106. Ove Hornby stiller sig skeptisk over for denne opfattelse jvf. s. 38 ff.
107. Flemming Mikkelsen s. 75 f.
108. En konklusion som er ovenstemmede med Sigurd Jensen, *Nogle oplysninger om det københavnske borgerskabs formueforhold og formueplaceringer ved midten af det 19. århundrede*, Historiske meddelelser om København 4 R IV s. 596-640, som redegør for det samlede borgerskab.
109. Foretages af G. Viby Mogensen ved Institut for økonomisk Historie ved Københavns Universitet.
110. Niels Thomsen, *Dagbladskonkurrencen 1870-1972*, belyser en enkelt branches kapitalforhold bl.a. på grundlag af de trykte regnskaber. Egenkapitalens betyd-

- ning understreges, da det kan vises, at de finansielt svage aviser, f.eks. på grund af ejeres kapitaludtræk, ikke kunne klare sig i konkurrencen.
111. *Beretning om forholdene i Den danske Landmandsbank, Hypotek- og Vekselbank m.m. afgivet af den --- nedsatte kommission (1924).*
 112. *Beretning angående den af Handelsministeriets industriudvalg af 1927 foretagne undersøgelse af tekstilindustriens forhold (1927).*
 113. Registraturen er udarbejdet som led i projektet 'Det industrielle Miljø 1840-1940' af Jørgen Peder Clausager. I registraturen anføres bl.a., hvorvidt lønningsbøgerne angiver medarbejdernes adresser.
 114. En grundig gennemgang af materiale med indkomstoplysninger, først og fremmest i beskatningsøjemed, foretages af Søren Geckler i Gunnar Viby Mogensen m.fl., *Socialhistorie*, s. 54-87. Jvf. tillige note 93.
 115. Kritik af undersøgelsen, jvf. note 28.
 116. Eksempler fra lønundersøgelser gengives i Jens Erik F. Hansen, *Kilder til levestandarden i Danmark 1850-1900 (1974)*, s. 13-30.
 117. Om løn- og indkomststatistik, jvf. Poul Milhøj, *Lønuviklingen i Danmark 1914-50 (1954)*, s. 215-218.
 118. Jvf. Jørgen Peder Clausager s. 38.
 119. Om statistikken, jvf. f.eks. St.m.4.48.5 s. 70-72 og 4.115.4 s. 5-7.
Fra 1910 offentliggjordes de månedlige tal i St.e., hvorfra oplysninger for femårs-perioder samledes i St.m.
 120. Jvf. således for København i Tabelværk til Københavns statistik nr. 15, 17 og 18.
 121. Værkstedstreglementer er bl.a. udnyttet i Georg Nørregaard, *Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri 1857-99*, og af samme forfatter i *Fælles værkstedstregler i jernindustrien ca. 1860-1900*, Historiske meddelelser om København 4 R. bd. I (1948) s. 567-585.
 122. RA, Direktoratet for Arbejds- og fabriksilsynet, RA 863, 03-04.
LAF, Fabriksinspektørens arkiv, dampkedelprotokoller for Arbejds- og fabriksilsynet 1890-1923. Dampkedelprotokollerne indeholder fabrikantens navn og adresse og en beskrivelse af dampmaskinen bl.a. med angivelse af producent og produktionsår.
Det må endvidere bemærkes, at iflg. loven af 12.4. 1889 § 11 og 15 skulle der føres kommunalt tilsyn med maskiner drevet ved vand, vind eller dyrisk kraft. Protokoller svarende til dampkedelprotokollerne er bevaret for flere kommuner, jvf. f.eks. aflevering til LAF fra Arbejdsilsynets fynskreds i 1975.
 123. Problemet var ligeledes taget op i betænkningen fra arbejderkommissionen af 1875.
 124. Årsberetningen offentliggjordes hvert år som *Beretning fra Arbejderforsikringsrådets for 19..* og for flere år for de enkelte afdelinger som f.eks. *Beretning fra Arbejderforsikringsrådets industriafdeling 1909-13*. Beretningen offentliggjordes senere primært i *Socialt tidsskrift* afd. C.
Ulykkestatistikken kan bl.a. ses anvendt i *Betænkning afgivet af udvalget angående arbejderbeskyttelse (1938)*. Skadesanmeldelserne er delvis bevaret fra 1898 ff i Rigsarkivet, jvf. Direktoratet for ulykkesforsikring, Nrb. 37 reol 2ff. Alle anmeldelser 1898-1925 er registreret i 'journal f. anmeldte ulykkestilfælde'.
 125. Afhandlingen er et konkurrenceskrift, jvf. ligeledes W. Scharling, *Pengenes synkende værdi belyst ved danske aktstykker (1869)*. Levestandardsundersøgelser diskuteres mere direkte i Scharlings artikel, *Om bestemmelsen af en families indtægt*, Nationaløkonomisk tidsskrift (1881) s. 182-85 og 197-241.
 126. Mere populær er Even Marstrand, *Arbejderorganisation og arbejderkår i Danmark fra 1848 til nutiden (1934)*, men med en del litteraturhenvisninger s. 250f.
 127. Om tidligere undersøgelser og det anvendte materiale, jvf. Jørgen Pedersen s. 9ff.
 128. Jørgen Pedersen, s. 180ff.
 129. Svend Aage Hansen anførte værk tabel 20 s. 298 og 345f.
 130. Jvf. især Poul Milhøj anførte værk s. 215-18.

131. I flere kommissionsbetænkninger behandles lønforhold og arbejdstid, jvf. f.eks. *Betænkning afgiven af den ved kgl. anordning af 20. december 1917 nedsatte tobakskommission* (1921) bilag 2 om arbejds- og lønvilkår, *Beretning angående den af Handelsministeriets industriudvalg af 1927 foretagne undersøgelse af tekstilindustriens forhold* (1927) og *Betænkning afgiven af arbejdstidskommissionen af 1919 I, industri og håndværk* (1920).
132. Om børne- og ungdomsarbejde kan dog bl.a. henvises til lovgivningen i form af kommunale vedtægter, til lovene 10.7. 1922 og 18.4.1925 om børnearbejde, til lærlingelovene af 30.3. 1889 og 6.5. 1921, til døgndriftsloven af 12.2. 1919 og til Arbejds- og fabriksstilsynets virksomhed. Jvf. ligeledes *Betænkning afgivet af udvalget angående børns arbejde* (1924). Et enkelt utrykt speciale i historie har behandlet emnet, nemlig Rigmor Skaarup Knudsen, *Børnearbejdet i Danmark 1873-1901* (Kbh. 1964), mens der gives eksempler på kildemateriale i *Børn på fabrik. Danmark i 1870'erne* (1974).
133. Debat om næringslovgivningen var der i hele den her behandlede periode; men den var særlig intens fra slutningen af 1830'erne med kravet om næringsfrihed, jvf. Axel Nielsen, *Industriens historie i Danmark III*, 1 s. 237-69 med henvisninger til debatindlæg i disse år, og under depressionen i 1880'erne, hvilket førte til nedsættelsen af en ny næringslovs-kommission, jvf. *Betænkning afgiven af den af Indenrigsministeriet i henhold til kgl. resolution af 21de maj 1890 nedsatte kommission til forberedelse af en revision af næringslovgivningen* (1893) og behandlingen heraf i Vagn Dybdahl, *Partier og erhverv I* (1969) s. 285-386. Først i mellemkrigstiden revideredes næringslovgivningen, jvf. *Betænkning om revision af næringslovgivningen* (1926).
4. Boligmiljøet
1. Som eksempler kan nævnes Emil Jürgensen, *Bygningslovgivningen for købstæderne (uden for København) og landet* (1887), der indeholder bygningslove og vedtægterne for en række købstæder. Til brug ved den bygningstekniske skole ved Kunstakademiet gennemgår E. v. Tangen Sivertsen, *Hovedpunkter af bygningsretten* (1910) de i en byggesag implicerede kommunale myndigheder. Samme forfatter har skrevet den overskuelige artikel *Bygningsmyndigheder* i Salomonsen IV (1916) s. 346. P. M. Wier, *Bygningsrådgiver for arkitekter, bygmestre, bygningshåndværkere --- samt lærebog i bygningsret* (1912) følger nøje Tangen Sivertsens bog, blot at dennes kapitel om 'En byggesags behandling i København' er erstattet af 'En byggesags behandling i Århus'. De enkelte kommuners nuværende bygningsadministration fremgår bl.a. af *Håndbog for bygningsindustrien* (20. udg. 1972).
 2. Brandkommissionen nedsattes ifølge reskr. 1.11. 1805. Senere bestemmelser var reskr'erne 11.7. 1806, 26.10. 1825 og pl. 1.5. 1810. Den ophævedes ved lov 15.5. 1868. Brandkommissionens arkiv opbevares i SA og i magistratens 4. afdeling.
 3. SA, Brandkommissionen, indkomne sager 1840 nr. 395 om en kogeindretning. ibidem 1844 nr. 173 og nr. 530 om opførelse af produktionslokaler. Tilsvarende findes i brandkommissionens kopibøger i SA eksempler på byggesager. Det gælder mere systematisk for brandkommissionens kopibøger I-V 1834-56 i magistratens 4. afdeling, byggesagsarkivet.
 4. Kort- og tegningssamlingen VI, J indeholder en mappe med tegninger over bygninger, slukningsredskaber m.m. indsendt til godkendelse.
 5. Om den historiske udvikling af Københavns bygningslovgivning, jvf. *København fra bispetid til borgertid* (1947) s. 261-304, *København 1840-1940* (1941) s. 69-78 og Nis Nissen, *Den kroniske bolig-nød* (1971) s. 68-75.
 6. Bygningskommissionens historie er beskrevet i Heinrich Hansen, *Historiske meddelelser om Københavns bygnings-*

- væsen og dets personale (1931). Ud over en kort gennemgang af bygningsadministrationen indeholder den hovedsagelig biografier af Københavns skiftende stadsbygmestre.
7. Bygningskommissionens arkiv indgik i det nuværende Københavns bygningsdirektorats arkiv ved magistratens reorganisering ved lov 29.3. 1939.
 8. F.eks. under St. Annæ Vester matrikel nr. 205 ligger nedrivningstilladelsen fra magistratens 4. afdeling for 2 af ejendommene på grunden, mens alle tidligere byggesager er udskilt.
 9. Tilsvarende kan matrikelsregistre i stadskonduktørens direktorat anvendes, idet de henviser til alle ændringer, der er foregået under pågældende matrikel.
 10. *Rapport over fuldførte bygningsarbejder* for 1. Distrikt september 1856.
 11. Statistik kortene bygger i forskellige perioder enten på bygningsattesten eller byggetilladelsen.
 12. Statistik kortene opbevares endnu i Københavns statistiske Kontor; men ifølge oplysning fra kontorchef Sigurd Haunsø er der truffet aftale om overførsel til Københavns Stadsarkiv.
 13. Statistikkortene angiver tillige antal lejligheder indrettet i ældre ejendomme. Tallene er dog så små, at denne del af statistikken må antages at være ufuldstændig.
 14. *Statistiske oplysninger om staden København* 1. hft. (1876) s. III.
 15. *Statistiske oplysninger om København og Frederiksberg IX* (1919) s. XIII tabel 29. Fortsættelsen af *Statistiske oplysninger* var *Statistisk årbog for København og Frederiksberg* 1919ff, som også har tabeller over nybyggeriet, men ukommeret. *Statistik over ledige lejligheder* benævntes fra 1919 *Beretning om bolig- og byggeforhold i København*. Først med statistik kortene fra o. 1925ff er grundmaterialet fra bygningsinspektora-tet til Københavns statistiske Kontor vedrørende nybyggeriet tilsyneladende bevaret.
 16. *Statistik over ledige lejligheder ved april flyttedag 1907* s. 2.
 17. Beregning af de enkelte lejlighedsareal, jvf. f.eks. St. Annæ Vester matrikel nr. 525. Antallet af lejligheder under 64 □ alen er f.eks. anført for St. Annæ Vester matrikel nr. 205, mens matrikel nr. 9 blot indeholder angivelse af det samlede bygningsareal.
 18. Københavns statistiske Kontor fik indtil 1912 oplysningerne fra *Staden Københavns regnskab og beretning* og fra 1913 direkte fra vandvæsenet.
 19. V. Schou s. 165.
 20. Frd. 1.10. 1802 § 31.
 21. Kritik af omregning fra bygningsafgiftsbeløbet, jvf. tillige Jens Erik F. Hansen s. 45.
 22. *Statistiske oplysninger om staden København III* s. XIII tabel 5 og s. 6. En oversigt herover og brandforsikringssummerne fra 1835ff: V. Schou s. 158ff.
 23. Afhandlingen kan forventes trykt i 1976.
 24. Jens Erik F. Hansen s. 45-51 og 62.
 25. I Århus bygningskommissions arkiv i EA findes protokoller over antal lejligheder bygget i Århus fra 1895ff med oplysning om gadenavn og -nummer, antal etager og tillige fra 1913ff med oplysning om bygherres navn og stilling. Tilsvarende bygningsprotokoller for Horsens fra 1884ff i Horsens bygningsinspektørs kontor, jvf. Jacob Jensen, Fortegnelse over trykte kilder.
 26. Århus bygningsinspektørs årlige beretning fra 1880ff med angivelse af bygninger anmeldt til opførelse og Horsens stadsingeniørs årsberetning for 1876ff, jvf. Jacob Jensen bilag 5.
 27. Det var især de større købstæder, som benyttede sig af denne mulighed.
 28. LAF, Odense magistratsarkiv, bygningskommission, journal for bygningskommissionen 1843-68 og bygningskommissionens indkomne breve 1832-68 viser f.eks., at snedker Haugsted efter anmeldelse 31.8. 1843 opnår tilladelse til at 'opføre en etage på nogle fag sidehus i min iboende gård N° 420 på Nørregade ---.' Bygningskommissionens forhandlingsprotokoller 1832-65 og dens kopi-bog 1850-67 indeholder ikke almindelige byggesager.

29. For Odense er protokollerne indrettet et givet år med en opmåling af hele købstaden, således at det afgiftspligtige beløb for købstaden kendes. Hvert halve år indfandt opmålingsmændene sig på de steder, hvor der var sket bygningsændringer i den forløbne periode. Den ny opmåling indførtes så bagest i protokollerne. For at konstatere tilvækstens omfang er det ofte nødvendigt at slå op på siden med den oprindelige opmåling af ejendommen. For Odense findes f.eks. opmålingsprotokoller vedrørende bygningsafgiften, der dækker 1828-42, 1851-61, 1861-1900 og 1900-1904. Opmålinger af hele byen er foretaget 1828 og 1850, således at kun ændringerne er opmålt i de øvrige år. Ved brug af opmålingsprotokollerne er de tilhørende registre f.eks. for Odense for 1851-84 og 1884-1904 nyttige, da de fungerer som jævnføringsregistre for gade- og matrikelnumre.
- Arkiveret i LAF, Odense magistrats- og Odense kommunalarkiv.
30. Frd. 1.10. 1802 § 32. Bygninger taxeret til mindre end 200 rdl. svarede ikke afgift. Derimod var afgiftsbeløbet i købstæderne det samme for forhuse og øvrige bygninger.
- Det skal dog bemærkes, at protokollerne, der førtes med henblik på opkrævning af afgiftsbeløbet, tillige anfører det afgiftspligtige areal og dermed muliggør en registrering af ændringerne for den enkelte ejendom, jvf. f.eks. LAF, Odense magistrats- og kommunalarkiv, Odense hovedprotokoller for bygnings-skat 1827-64, 1865-78 og oppebørselregister for bygningsafgift 1850.
31. Jacob Jensen s. 36f.
- Jens Erik F. Hansen er i sin behandling af hovedstadens byggeri opmærksom på prisudviklingens indflydelse på taxationsværdierne; men da han kan påvise, at ændringerne heri ikke følger den almindelige prisudvikling, opgiver han nøjere at bestemme prisudviklingens indflydelse, jvf. s. 47f.
- Om brug af brandtaxationsværdier, jvf. V. Schou s. 207-21.
32. *Boligkommissionen af 1916. Betænkning III og IV (1917) og Boligkommissionen af 1918. Betænkning I og II (1920).*
- Tal for nybyggeriet er for tiden efter oktober 1920 offentliggjort i St. e.
33. St.m. 4.88.7 s. 37ff.
34. Eksempel: LAS, Maribo amt, retsbejtentarkiver, Fuglse herred, realregister til Fuglse sogn 1840-1928, som er ordnet efter landsbyer og herunder efter matrikelnummer.
35. En bred oversigt over kilder og litteratur for tiden efter 1890 gives af Willem Zi-brandtsen i G. Viby Mogensen m.fl., *Socialhistorie* s. 108-16.
36. Jens Erik F. Hansen s. 52-55.
37. Jacob Jensen s. 38-41.
38. *ibidem* s. 52 og 55.
- Boligbyggeriet i Århus behandles i Niels Henrik Pedersen, *Byudvidelse og boligbyggeri i Århus ca. 1870-1917* (utr. spec., Århus 1974).
39. Olav Grue s. 11-33.
- Om boligbyggeriets økonomiske betydning, jvf. tillige Jens Warming, *Boligbyggeri og andet byggeri*, Socialt tidskrift 14. årg. afd. A 1938 s. 16ff.
40. To hovedopgaver ved det statsvidenskabelige fakultet ved Københavns Universitet har det ikke været muligt af få adgang til, nemlig Gustav A. O. Ingels, *Byggevirksomheden i mellemkrigstiden i Danmark* (utr., Kbh. 1970, signatur II-9) og K. Kaaber *Boligbyggeriet i hovedstadskommunen under skiftende konjunkturer fra 1875 til vore dage* (utr., Kbh. 1940 signatur I-21).
41. I stadskonduktørens arkiv findes protokoller over grundtaxten, der er ordnet som de tidligere nævnte matrikelsregistre, og som foruden det egentlige formål at angive grundtaxtens størrelse bl.a. også anfører ejerens navn. I SA findes for tiden op til år 1850 de såkaldte mandtal over forskellige afgifter, som har fungeret tilsvarende. Om mandtal i SA kan henvises til kortregistret herover.
- Hele matrikelvæsenet og den hermed forbundne administration af skatter og afgifter på fast ejendom giver således

- ud over rene arealopmålinger adskillige oplysninger. Matrikelvæsenet uden for København er samlet under matrikeldirektoratet. Mulighederne for udnyttelse af matrikeldirektoratets arkiv fremgår af en række artikler i Tidsskrift for opmålings- og matrikelvæsen bd. 17,1 (1944) i anledning af matrikelvæsenets 100 års jubilæum. Især må nævnes V. E. Pedersen, *Matriklernes anlæg og vedligeholdelse* s. 47-52 om matrikelprotokolernes ordning og indhold og Poul Nissen, *Matriklens korigrundlag, dets opvindelse og vedligeholdelse*, s. 53-59 om vanskeligheden ved brug af matrikelkort. En samlet fremstilling gives i V. E. Pedersen, *Lærebog i matrikelvæsen* (1966). Vurderingsfortegnelserne, som kun kan anvendes ved hjælp af grundværdikortene, er bevaret i RA for alle ejendoms-vurderinger siden den første i 1904.
42. *Det fremtidige boligbyggeri. Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets byggeudvalg af 1940. Bilag* (1946) s. 11 har samlet gengivelse for 1917-40 af bygherrestatistikken.
 43. Tabelværk til Københavns statistik nr. 13 (1903) s. 34f.
 44. *Boligkommissionen af 1918. Tillægsbilag til betænkning II* (1921) s. 171.
 45. Huslejestatistikken tilvejebragtes gennem spørgeskemaer udsendt af Statistisk Departement til København, Frederiksberg, Gentofte, samtlige købstadskommuner og et udvalg af landkommuner med større bymæssig bebyggelse. En første uautoriseret undersøgelse afholdtes i 1918, jvf. forord i St.m. 4.59.3, mens de følgende års undersøgelser iværksattes ifølge lov af 12.9. 1919, jvf. forord i St.m. 4.60.5. Det fremgår heraf, at de første undersøgelser var noget ufuldstændige; men at argumentation på den relative fordeling er mulig. Spørgeskemaerne er tilsyneladende ikke bevaret i RA og må formodes at være kasserede, da det kan konstateres at være sket for grundmateriale til tilsvarende senere statistik, jvf. *Meddelelser om Rigsarkivet 1921-55* s. 243 og *Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne 1956-60* (1961) s. 191.
 46. Enkelte boligforeningsarkiver er bevaret i SA, jvf. registratur nr. 66 københavnske ejendomme, ligesom de også kan være bevaret privat, jvf. f.eks. Arbejdernes Andels-Boligforening, der har bevaret materiale for årene 1912-40, hvoriblandt er en særskilt gruppe med byggeregnskaber; oplyst af stud. mag. F. Holm, der ved Københavns Universitet skriver speciale om AAB. Jvf. tillige *Industrialismens bygninger og boliger* nr. 1 1975 s. 49. Arkiver for mindre andelsboligforeninger er ligeledes ofte stadig bevaret.
 47. F.eks. E. J. Sommerfeldt, *Special-overdragelse over bekostningen ved opførelsen af en beboelsesbygning i alt til beløb 19.500 kroner (1875)* og F. Uldall, *Overdragelsesbog for bygmestre, bygningshåndværkere og bygherrer, beregnet for provinserne* (1880), der kom i flere udgaver.
 48. I de samlede fortegnelser over statsboligfondssagerne i RA, Indenrigsministeriet, boligafdeling, statsboligfondssagerne journal 1923-27, opstillet pr. 221032, findes for hver sag anført de forventede og de faktiske udgifter for byggeriet. De er mere detaljeret opgjort i de almindelige journalsager. Tilsvarende materiale kan også findes vedrørende støtte fra stat og kommuner i henhold til tidligere og senere boliglovgivning, jvf. f.eks. note 50. Det må endvidere bemærkes, at byggeomkostninger også kan findes opgjort i kredit- og hypotekforeningsarkiver.
 49. Administrationen af boligsager lå før 1921 i det sociale kontor, derefter i den såkaldte boligafdeling og fra 1938 i 3. kontor.
 50. Ved brug af journalerne må man være opmærksom på, at de kan være systematisk inddelt og først herunder ordnet kronologisk med angivelse af journalnummeret, hvorunder pågældende sag er arkiveret. I boligafdelingens journal for 1923 findes f.eks. en gruppe 344 ang. statsstøtte til byggeri opført 1917-21, en gruppe 957, der indeholder andragender om støtte fra boligforeninger og lignende og den største gruppe nr. 958 med andragender om lån fra private.

- Samlede fortegnelser, jvf. note 48.
51. I 1880 lod Indenrigsministeriet foretage en opgørelse over belåningen i ejendomme til en forsikringsværdi på under 4.000 kr., jvf. Jacob Jensen s. 69.
 52. Bygger ifølge reference på et ikke identificeret manuskript i Statistisk Bureau.
 53. St.u. nr. 24 indeholder tillige fyldige henvisninger til regnskaber for de enkelte pengeinstitutter.
 54. I litteraturen findes ofte kritik af alt for høje kreditforeningsvurderinger, jvf. f.eks. Falbe-Hansen og Scharling, *Danmarks statistik I* (1885) s. 694f, Nis Nissen s. 87-94 og *Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets saneringsudvalg* (1938) s. 152.
 55. Mindre lokale undersøgelser er dog foretaget, jvf. f.eks. J. P. la Cour Dragsbo, *Byggeri og bygmestre i Åbenrå 1840-1914*, Sønderjyske årbøger 1974 s. 91-119.
 56. Jens Erik F. Hansen s. 42f.
Hans Helge Madsen, *Huse må ikke styre sammen!* (1972) giver på grundlag af aviser og Københavns borgerrepræsentanters forhandlinger, men uden noteapparat, i en uegal fremstilling eksempler på spekulation og biografiske skitser (s. 92ff) af en række spekulanter i København.
For København findes f.eks. omtale af byggespekulanter i Millech s. 160 og 201, København 1840-1940 s. 93, Nis Nissen s. 87ff og Villads Christensen s. 600.
 57. Gregers Hansen, *En københavnsk lejekaserne og dens økonomi gennem 75 år*, Byggeindustrien 25. maj 1954 søger at opstille et driftsregnskab for en enkelt ejendom opført i 1878. Regnskabet bygger til dels på skønnede tal over bygge- og moderniseringsomkostninger og er derfor behæftet med en usikkerhed, som bl.a. en gennemgang af de arkiverede byggesager ville kunne have mindsket. Ejendommen er identificeret i Morten Chalmer m.fl., *Københavns brokvarterer og statens saneringspolitik - en analyse* (1972) s. 25-28.
 58. Jvf. note 56 samt tillige J. V. Møldrup, *Københavnske byggeforhold*, Nationaløkonomisk tidsskrift 3 R bd. 45 (1907) s. 271-81, der som foredrag giver en advokats samtidige vurdering af byggespekulationen og dens organisering o. 1907, F. C. Boldsen, *Mod nye tider*, Årbog for bygge- og boligvæsen 5. årgang (1933) s. 114ff om finansieringsmulighedernes indflydelse på boligproduktionen, Villads Christensen, s. 93, 519 og 600 og Jens Erik F. Hansen, s. 33ff.
 59. F.eks. betænkninger: C. V. Bramsnæs og Sven Nielsen, *Byggeforeningsbevægelsens udvikling i hovedstaden*, Boligkommissionen af 1918. Tillæggsbilag til betænkning II (1921) s. 141-172. *Foreløbig beretning fra det af Indenrigsministeriet under 7. juli 1924 nedsatte boligudvalg* (1925) giver en oversigt over statsboligfondens bevillinger s. 76-81. *Det fremtidige boligbyggeri. Betænkning fra Indenrigsministeriets byggeudvalg af 1940* (1945) s. 112-29.
Oversigtsartikler: E. Hornemann, *Danske arbejderboliger, eller oversigt over, hvad der i Danmark, og navnlig hovedstaden København, er gjort for at skaffe den arbejdende klasse sunde og billige boliger*, Hygg.medd. ny R. I, 2-3 (1877) s. 1-123 gennemgår de forskellige sociale byggerier. Afhandlingen, som blandt andet bygger på oplysninger fra de implicerede bestyrelser og arkitekter, jvf. s. 103, er den mest grundige gennemgang, der findes. Den indeholder oversigter over beboernes erhverv og deres sundhedstilstand. O. Schmidt, *Arbejderboliger*, Den tekniske Forenings tidsskrift 14. årg. (1890) viser eksempler på udenlandske arbejderboliger. idem., *Arbejderboliger*, Salmonsens I (1915). Poul Hertz, *Arbejderstandens boliger i København*, Månedsskrift for sundhedspleje 1904 s. 147-70 og 199-217. F. C. Boldsen, *Haveboliger i Danmark for de mindre bemidlede samfundsklasser* (1912). Peter Bredsdorff, *Københavnske haveboligkvarterer. En studievejledning*, Beretning om dansk Byplanlaboratoriums virksomhed 1937-41 s. 76-86 giver yderligere litteraturhenvisninger.
Samlede fremstillinger: Villads Christen-

- sen s. 77, 84f og 541ff. Sven Røgend, *Københavnse boligforhold*, National-økonomisk tidsskrift b. 54 (1916) s. 405-35. G. Nørregaard, *Arbejdsforhold 1857-99*, s. 99ff. Nis Nissen s. 102-160.
60. Peter Holm, *Arbejdernes byggeforening i Århus gennem 50 År* (1922), Erik Hansen og Mette Pihler, *Lægeforeningens boliger på Østerbro* (1971) og Ole Buhl, *Socialt Boligbyggeri* (1941) om foreningens Socialt Boligbyggeris virksomhed med oplysninger om omkostninger ved foreningens byggerier. Jvf. tillige litteraturliste i Nis Nissen s. 260f og 269.
61. F.eks. anførte værk af Georg Nørregaard s. 99ff og 136 og C. Nyrop, *Ny Carlsberg* s. 112 og 117f.
62. F.eks. de såkaldte Bergreens karréplaner fra 1888 i stadskonduktørens direktorat.
Jvf. note 41. Det må bemærkes, at matrikelkortene udarbejdes m.h.p. aktuelle forhold, hvorfor de kan være vanskelige at anvende i historiske undersøgelser.
63. Jacob Jensen, fortegnelse over utrykte kilder.
64. *Trap* bd. I, 1 (5. udg.) s. 14f.
65. Det kgl. Biblioteks kort- og billedafdeling indeholder ligeledes et omfattende kortmateriale, jvf. note 82.
66. På folketællingsskemaerne indhentes også før 1880 oplysninger om boligforholdene, jvf. gennemgangen af folketællinger i kapitel 5.
67. RA, Statistisk Departement, skemaer over beboelsesforholdene i København Sq. B. I reol 8 og SA, *Københavns Stadsarkiv. Oversigt og vejledning* s. 44f. Af Københavns statistiske Kontor er det oplyst, at skemaer for perioden 1916-30 ikke findes bevaret i dets arkiv.
68. Boligtællingsskemaerne findes gengivet bagest i de pågældende bind af Tabelværk til Københavns statistik. For provinsbyerne er skemaerne gengivet i St.t. 5 R. litr. A og i St.m.
69. St.m. 4.104.1 s. 5-7.
70. F.eks. er tallene 1861-80 samlet i *Staden Københavns regnskab og beretning for 1880* s. 69.
Husvilde-antallet i Vartou er opgjort halvårligt 1853-57 i E. Hornemann, *Den nærværende husvildhed og mangel på sunde boliger*. Hygg. medd. I, 3 (1856-58) s. 13.
71. C. V. Bramsnæs, *Oplysninger om bolig-mangel og boligforhold i Danmarks byer*, Boligkommissionen af 1916. Betænkning I (1917) s. 9-32. Indberetningerne kom i form af besvarelse af udsendte spørgeskemaer, som findes aftrykt s. 29-32.
72. I *Københavns borgerrepræsentanters forhandlinger* findes sagregister, således at statistikken over ledige lejligheder f.eks. for 1891 kan findes under bygningsvæsen og under statistik. København og Frederiksbergs grundejerforeninger udgav med mellemrum *Huslejestatistikker*.
73. Jens Erik F. Hansen s. 9: huslejestatistik efter Adresseavisens annoncer.
74. LAS, Københavns amts nordre lægedistrikt, distriktslæge J. G. Ditlevsens sygeprotokoller 1862-78.
LAS, Lolland-Falster stiftsfysikat, kopibog for distriktslægeembedet i Stubbekøbing 1849-63, eftersyn af kopibogen 20.12. 1859.
75. LAF, Fyns stiftsfysikats arkiv (1832-1915) indeholder pakker med medicinalberetninger for 1847-55, 1860-79 og 1881-99. Kopibog 1847-48 har indlagt medicinalberetninger 1858-59.
RA, Det kgl. Sundhedskollegium 1803-1909 og Sundhedsstyrelsen 1909ff indeholder som en særskilt række udsendt fra journalen pakker med medicinalberetninger 1803-1947 ordnet efter fysikat, jvf. registratur nr. 177.
76. En oversigt over sygdomsstatistikken for hele perioden gives i Børre Johansson, *Den danske sygdomsstatistik og dødsårsagsstatistik* (1946).
En mere summarisk oversigt for perioden efter 1890, jvf. G. Viby Mogensen m. fl., *Socialhistorie* s. 117-34 ved W. Zibrandtsen.
77. LAF, Odense kommunalarkiv, sundhedskommissionen, sundhedskommissions-sager 1898-1901, sag nr. 54 i 1901.
78. Hans Knudsen, *Bygningshistoriske*

- brandforsikringsarkivalier, Fortid og nutid XVI (1945-46) s. 203.
79. LAF, Østifternes brandforsikring, vurderingsprotokol 1931-1941, Odense amt 7. distrikt, vurdering 1.6. 1935 af matrikel 7 EN.
 80. I nævnte artikel af Kjeld Kayser og Poul Strømstad s. 362f, i Vagn Dybdahl, *Socialhistorie i købstæderne*, Fortid og nutid XXIV (1971) s. 643-58 samt i den tidligere nævnte Johan Jørgensen, *Skifter og testamenter* redegøres for indholdet af boopgørelserne og mulighederne for deres udnyttelse.
 81. Tilladelse til brug af erindringerne kan opnås i forskningsøjemed. Der findes udarbejdet en registratur over en del af materialet.
I ABA er arkiveret en del erindringer af folk af arbejderklassen. Jvf. tillige s. 65f.
 82. Jvf. f.eks. Bjørn Ochsner, *Det kongelige Biblioteks kort- og billedafdeling*, Fortid og nutid XXIV (1969) s. 123-33, *Oversigt over Landsarkivets samling af kort og tegninger indtil ca. 1900*, (Foreløbige arkivregistratur udg. af LAS, (1973)) og Egil Skall, *Om Københavns Stadsarkivs kortsamling*, Historiske meddelelser om København 1971 s. 101-22.
 83. Jvf. Hakon Lund, *Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger*, Fortid og nutid XXI (1961) s. 274-78.
 84. Systematikken fremgår af Svend Jespersen, *Saglig registrant for danske kulturhistoriske museer*. (rev. af Peter Michelsen, Holger Rasmussen og Bjarne Stoklund 1954) og *Topografisk register* (rev. udg. Statens lokalmuseumstilsyn 1961).
 85. En del af optegnelserne er forholdsvis homogene, da de bygger på interviews, som er foretaget ud fra den detaljerede *Spørgeliste for bymiljø* udarbejdet af afdelingen og Institut for europæisk Folkelivsforskning ved Københavns Universitet (Brede 1969).
På Nationalmuseets 2. afdeling findes endvidere omfattende arkivudskrifter vedrørende især bygninger før 1800, jvf. f.eks. *Historiske huse i det gamle København* (1972) s. 6.
 86. Kjeld Johansen, *Ejendoms-, beboelses- og husleje forhold i Adelgade-Borgergade kvarteret*, Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets saneringsudvalg (1938) bilag 2 s. 78-100.
 87. Kjeld Johansen, *Forekomsten af slumkvarterer i provinsbyerne*, Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets saneringsudvalg, bilag 5 s. 107-16.
 88. Einar Cohn, *Statistisk undersøgelse angående boligforholdene for børnerige familier i Århus kommune*, Betænkning afgivet af befolkningskommissionen af 1935 angående lån til boligbyggeri og huslejeafdrag for mindrebemidlede, børnerige familier (1937) bilag 2 s. 33-71.
 89. Villads Christensen s. 5-126 og 496-526.
 90. E. Hornemann, *Om mangler ved den offentlige renlighed i København* (1847), C. H. Visby, *Om midlerne til at forbedre de arbejdende klassers kår* (1848) og *Beretningen om den ved kgl. kommissorium af 12te marts 1851 nedsatte sundhedskommissions virksomhed*. Bilag K med statistik over overbefolkning og -bebyggelse.
 91. Tilsvarende afhandlinger:
Colding og Thomsen, *Om de sandsynlige årsager til koleraen*. (1853), J. R. Hüberty, *Beretning om koleraepidemien i København* (1855), dr. Hempel, *Bidrag til oplysning om sundhedsforholdene i en afdeling af Christianshavn*, Hygg. medd. bd. 1,2 (1856-58) s. 43-72, som er skrevet på grundlag af egne erfaringer som distriktslæge i området og P. Knudsen, *Oversigt over dødeligheden og befolkningens tæthed i København 1855-64* (1865).
Emil Hornemann var en af pionererne. Om hans publikationsvirksomhed m.m., jvf. Katharina Buch, *Prof. dr. med. C. J. E. Hornemann* (utr. spec., Kbh. 1974).
 92. Jvf. Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets saneringsudvalg (1938) s. 117-25.
 93. F.eks. P. H. Kühl og Inger Koch-Nielsen, *Saneringskvarterer i København*, Socialforskningsinstituttets publikation 51 (1971) s. 13.

94. *Fædrelandet* maj 1853.
 Artikler i *Social-Demokraten*, jvf. Henry Bruun, *Den sociale udvikling i byerne 1857-61* i P. Engelstoft og H. Jensen (red.), *Sociale studier i dansk historie efter 1857*.
95. Kay Fisker og C. F. Møller, *Bebyggelse ved Tagensvej*, E. Monberg, *Bebyggelse ved Rentemestervej*, Vagn Kaastrup, *Stokkebebyggelse og sol og luft* og Povl Baumann m.fl., *Ryparken og Lundevængen* er eksempler på artikler blandt flere i Arkitekten, månedshæfte bd. 38 (1936).
96. Kay Fisker m.fl., *Københavnske boligtyper fra 1856 til 1914 og Københavnske boligtyper fra 1914 til 1936* begge i Arkitekten månedshæfte bd. 38 (1936) s. 85-112 og 113-64.
97. Eksempel på velhaverlejlighed:
 Millech s. 65-74, 122, 239.
 Eksempel på middelstandslejlighed:
 Millech s. 74f, 123-30, 297f.
 Eksempel på fattig lejlighed:
 Millech s. 76f, 131, 186, 241, 271f.
 Eksempel på filantropisk lejlighed:
 Millech s. 77f, 131f, 187, 270, 321f, 335.
98. Arkitekturhistoriske oversigter gives endvidere i værker af Hans Erling Langkilde og Steen Eiler Rasmussen. En lille oversigt gives i Helge Finsen, *Ung dansk arkitektur 1930-45* (1947).
99. F.eks. Poul Strømstad (red.), *Ildebrands-huse. En bygningshistorisk og etnologisk undersøgelse af 24 ejendomme i gaderne Åbenrå - Landemærket i København* (1966).
 Desuden er fra Nationalmuseets 2. afdeling udgivet flere bøger med oversigter over ældre bevaringsværdige ejendomme i en række byer, jvf. *Historiske huse i det gamle København* (1972), *Historiske huse i Helsingør* (1973), - i *Fåborg* (1974) og - i *Ærøskøbing* (1975). 2. afdeling har ligeledes udsendt bevaringsplaner for Rønne i 1967, for Svaneke og Ribe i 1969 og Ebeltoft i 1970.
 Nyttig er endvidere *Fredede bygninger. 1972* (1972) med duplikeret tillæg i 1974 udgivet af Det særlige Bygningssyn.
5. Det sociale miljø
1. Befolkningsstatistikken gennemgås for hele perioden i P. C. Matthiessen, *Some Aspects of the Demographic Transition in Denmark* (1970) s. 193-200.
 2. Indskærpet ved circ. 27.8.1833.
 3. For konfirmerede anførtes navn, bopæl, dato for fødsel, dåb og konfirmation, navn og bopæl for forældrene, senere alene for faderen (dog for moderen for børn født uden for ægteskab) og fra 1892 faderens stilling. I stedet for forældrene kunne anføres plejeforældre eller i begyndelsen af perioden husbond.
 4. I SA findes for perioden op til 1868 kopulationsprotokoller, hvorigennem det ved hjælp af alfabetiske registre er muligt at finde brudgommen og dernæst vielsessagnet i København.
 5. Brudgommen skulle betegnes ungkarl, enkemand eller fraskilt, i hvilke sidste to tilfælde hustruens navn skulle anføres til lige med dødsdato eller dato for skilsmis-sen. Tilsvarende gjaldt for bruden, som skulle betegnes pige, enke eller fraskilt. I hele perioden anførtes forloverne med stilling, navn og bopæl.
 6. Til- og afgangslisternes førelse må ses i forbindelse med forsøget på at kontrollere den ikke stationære del af befolkningen, således som det også kom til udtryk i kravet om pas for at rejse indenlands og om skudmålsbøger, jvf. D. L. 3-19-8 og indskærpelse heraf med frd. 24.7. 1822. Deres repræsentativitet undersøges i Anna Thestrup, *Kirkebøgernes til- og afgangslister*, Fortid og nutid XXIV (1971) s. 529-44. Det forekommer, at listerne ikke er ført i begge eksemplarer af kirkebogen.
 7. Om kirkebøger, jvf. de tidligere nævnte værker *Håndbog i slægtsforskning* s. 218-20, Hans H. Worsøe s. 54-56 og Hans Chr. Johansen.
 8. Ifølge lov 13.4. 1851 om indgåelse af ægteskab var det muligt at blive borgerligt viet. Øvrigheden skulle indføre vielsen i en særlig protokol. I loven af 1851 og den ny lov af 30.6. 1922 med anordning af 17.11. 1922 var tillige bestemmelser om evt. underretning om vielsen

- til de kirkelige myndigheder, jvf. tillige *Landsarkivet for Sjælland m.m. og hjælpemidlerne til dets benyttelse* s. 148ff. Fra personer uden for de anerkendte trossamfund skulle der ske anmeldelse til de kirkelige myndigheder om fødsler og evt. navngivelser i overensstemmelse med den generelle anmeldelsespligt iflg. frd. 30. 5. 1828.
9. Om tabellernes udformning, jvf. cirk. fra Danske Kancelli 9.10. 1827 og 8.12. 1835 og Axel Holck s. 162f.
 10. Om indberetningernes mangler i den første del af perioden, jvf. Axel Holck s. 163-69.
 11. RA, Rentekammer 352.1 og 352.87-150, tabeller over vielser, fødsler og dødsfald 1835-47.
RA, Statistisk Departement, tabeller over vielser, fødsler og dødsfald 1848-68. Sq. B. I reel 8 a-b.
 12. Cirk. 16.6. 1911, jvf. St.t.5 R litr. A. nr. 13 s. 3 og 61.
 13. Om indberetningerne efter 1911, jvf. St.t. 5 R Litr. A. nr. 13 s. 3 og 61. Jvf. tillige Thelma Jexlev, *Dødsattester. Med en oversigt over det bevarede materiale til 1920*, Arkiv 2 (1969) s. 159-79.
En oversigt over de variable statistikken dækker i hele perioden uanset de geografiske enheder gives i anførte værk af P. C. Matthiesen s. 196-200.
 14. Mangler i folketællingerne er undtagelsen. Dog mangler f.eks. listerne fra 18 købstæder i 1840. En oversigt over lakuner i folketællingsmaterialet, jvf. E. Marquard, *Folketællingerne og deres benyttelse*, Fortid og nutid III (1921) s. 142f.
En oversigt over folketællingslisterne og hjælpemidlerne hertil i Rigsarkivet gives i Jørgen Nybo Rasmussen, *Ordning og registrering af folketællinger*, Arkiv 5,2 (1974) s. 98ff.
 15. Tællingen 1850 under den slesvigske krig er på grund af de mange indkaldte soldater almindeligvis antaget at være den mest nøjagtige i perioden, jvf. f.eks. St.t.4 R nr. 8a s. XVI. Ved sammenligning for længere perioder må tillige tages hensyn til grænseændringerne i 1864 og 1920.
 16. Tabellerne for 1850-60 er bevaret som særskilte pakker, mens tabellerne for 1845 er bundet ind sammen med de egentlige folketællingslister.
 17. F.eks. behandles indvandringsforhold i Tabelværk til Københavns statistik nr. 8, 11, 15, 17 og 18. Statistiske oplysninger og senere Københavns statistiske årbog indeholder tabeller over den årlige befolkningstilvækst fra 1880, fordelingen efter fødested og folketallet på mindre geografiske områder. Jvf. tillige St.t. ny R nr. 3, som indeholder en detaljeret opgørelse for Københavns befolkning i 1850.
 18. Ved anvendelse af statistikken må tages hensyn til de administrative omlægninger i perioden. *Folketal, areal og klima 1901-60*, St.u. nr. 10 s. 224 indeholder en oversigt over statistiske grænser for hovedstadsområdet i hele perioden.
Fra 1925 opgjordes de fleste tabuleringer opdelt for hovedstad, provinsbyer, forstæder til henholdsvis hovedstad og provinsbyer, bymæssige bebyggelser og landdistrikter, imod tidligere hovedstad, provinsbyer og landdistrikter. En yderligere opdeling påbegyndtes dog i 1901, om end definitionen af bymæssig bebyggelse ændredes flere gange. En oversigt over disse opdelinger og definitionerne heraf samt en ufuldstændig oversigt over bykommuners udvidelser gives i St.u. nr. 10 s. 220-23, jvf. ligeledes St.m.4.10.3 s. 11f og St.t. 5 R litr. A. nr. 3 s. 16.
 19. Til og med 1890-tællingen opgjordes erhvervsfordelingen for de enkelte byer på hovedpersoner og medhjælpere og herunder på køn, på forsørgere og forsørgede. 1880-tællingen opgjordes samlet for håndværk og industri, 1890-tællingen tillige på de 12 undergrupper heraf, mens tællingerne 1840-70 opgjordes på enkelterhverv. De senere tællingers erhvervsfordeling opgjordes gennemgående på hovedpersoner, funktionærer og arbejdere og herunder på køn og indtil 1921 på forsørgere og forsørgede. 1930-tællingen opgjordes samlet på håndværk og industri, 1921- og 1940-tællingerne på enkelte af de større undergrupper, 1901 på alle undergrupper og 1911 på alle erhverv.
 20. Ændringerne var dog ikke ganske få mel-

lem 1880 og 1890. Om forskellen, jvf. St.t. 4 R nr. 8a s. 219f.

21. St.t.4 R nr. 3 s. 119f. I reglerne for skemaets udfyldelse krævedes, at daglejere og arbejdsmænd skulle anføre, hvilken bedrift de senest havde arbejdet ved.
22. St.t.5 R litr. A nr. 4 s. 38-40 om forskellen mellem 1890 og 1901.
23. St.t.5 R litr. A nr. 23 s. 7-11 om den ny bearbejdelse af erhvervsoplysningerne i 1940.
24. For erhvervstællingerne 1897, 1906 og 1935 og folketællingerne 1901 og 1940 fås f.eks. følgende for jern- og metalindustrien for hele landet:

	1897	1901	1906	1935	1940
indehavere, hovedpersoner medhjælpende hustruer	9637	9716	10243		13551
funktionærer bude	- 1256 606	- 1446	- 2409 836	24999	1302 14299
egentlige arbejdere i alt	27302 38801	27440 38602	35724 49212	70165 95164	97719 126871

Det ses, at tællingerne 1897, 1901 og 1906 ikke viser overensstemmelse. Det er således usandsynligt, at der skulle være en mindre nedgang i det samlede antal beskæftigede 1897-1901, og at den samlede stigning 1897-1906 kun skulle falde på årene 1901-06. Gruppen af daglejere og arbejdsmænd var i 1901 bragt ned i antal, således at den ikke kan forklare hele forskellen. Sæsonsvingninger kan ikke udelukkes at have betydning; men en del af forskellen må dog tilskrives de forskellige former for tællinger. Manglende sammenlignelighed fremgår ligeledes af tallene for 1935 og 1940. Jvf. St.t.5 R litr. A nr. 1 tabel 1, nr. 4 tabel 6 for forsørgere, nr. 7 tabel 8, nr. 21 tabel 1 og nr. 23 tabel 1.

25. En samlet oversigt over folketællingerne 1769-1890 både m.h.t. primærmateriale og bearbejdelsen heraf gives i St.t.4 R nr. 8a. Sammenstilling af folketællingernes op-

lysninger til og med 1901 gives i St.t.5 R litr. A nr. 5. Her kommenteres naturligt de forskellige opgørelsesprincipper, jvf. f.eks. om vandringer s. 26-46 og om erhvervsforholdene s. 158-81. St.u. nr. 10 og 19 *Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-60* indeholder tilsvarende en sammenstilling af folketællingerne fra 1901 med fyldige kommentarer vedrørende de forskellige opgørelsesprincipper. Samme forhold behandles i Lars Bugge Andersen m.fl., *Samfundsanalyse og erhvervsstruktur* (1975).

Folketællingerne behandles flere steder. Til belysning af befolkningsforholdene,

jvf. f.eks. anførte arbejde af E. Marquard, de tidligere nævnte oversigter over statistikkens historie, vejledninger i slægts-historie f.eks. *Håndbog i slægtsforskning* s. 180-85 og nyere afhandlinger f.eks. Torben Agersnap, *Studier over indre vandringer i Danmark*, Acta jutlandica XXIV (1952) s. 11ff og anførte værk af P. C. Matthiessen s. 193-96. En kritisk gennemgang af folketællingerne gives i Jørgen Elkliit, *Folketællingen 1845. Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale I-II* (1969). Bl.a. erhvervsoplysningerne behandles af Elkliit s. 73-86. For erhvervsoplysningerne er der påvist store mangler i materialet gennem andre kritiske undersøgelser, jvf. Poul Sveistrup, *Syersker* s. 9, G. Nørregaard, *Arbejdsforhold 1857-99* s. 112f. R. Willerslev, *Studier* s. 11-28, Ole Hyldtoft s. 4f og Ebba Busch, *En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860*, Erhvervs-historisk årbog 1973 s. 190ff.

26. For folketællingerne 1850, 1855 og 1860 findes således for hver by og sogn tabeller fordelt efter henholdsvis aldersgruppe, køn og civilstand og erhverv. For 1906-tællingen findes for alle byer og sogne en opdeling på hovederhvervsgrupper. Folketællingen 1911 er opgjort på fødested, ligesom der i 4 protokoller for mænd og kvinder er foretaget en erhvervsfordeling for alle byer og amter. For hele landet er endvidere for mænd og kvinder foretaget en tabulering for erhverv og alder. Manuskripterne bevaret for 1921-tællingen dækker for hver by en opdeling på alder og civilstand. Ikke så geografisk opsplittet er foretaget tabuleringer for 1. fraflytningsår og -sted, 2. fødested og fraflytningssted, 3. økonomiske enheder og erhvervsgrupper og 4. erhverv og forsørgerstilling.
27. Opgørelser af de kommunale mandtal 1895-96, jvf. St.m. 3.17.6. Københavns mandtal 1882, jvf. Tabelværk til Københavns statistik nr. 7. I København afholdtes kommunale tællinger 1885 og 1895, jvf. Tabelværk til Københavns statistik nr. 8 og 11.
28. For 1900-23 er der i Københavns folkeregister mikrofilm af politimandtallene, jvf. *Københavns Stadsarkiv. Oversigt og vejledning* s. 66. Kr. Hvidt, *Flugten til Amerika* (1971) s. 127 nævner mulighederne for udnyttelse af mandtalslisterne på LAS. På LAS har imidlertid kun 'dødekortene' kunnet verificeres.
29. F.eks. LAF, Odense byfoged, politiforvaltning, mandtalsregistre 1886-1907. Registerne for Odense er ordnet alfabetisk efter første bogstav i efternavnet og derefter alfabetisk efter gadenavn. For hver person anføres gadenummer, navn, fødested, erhverv, fødselsdato (i begyndelsen alene alder) og for de senere år tidspunkt for tilflytning til kommunen og lægdsrulenummer. For tyende kan i begyndelsen findes anført det foregående tjenestested.
30. Ifølge frd. 29. marts 1814 § 2 og 12 skulle der for jøder dels føres en protokol over fødte, døde og viede af repræsentanter for den jødiske menighed eller i mangel af en sådan af byens øvrighed og dels af politimyndigheden et årligt mandtal, som skulle indsendes til centraladministrationen. Som tillæg til forordningen føjedes en oversigt over de oplysninger, som skulle føres på det faste skema. Indberetningerne findes i Rigsarkivet, jvf. RA, Danske Kancelli, G. fællesafdeling 1800-48 nr. 115, 1832, 1843-47. Protokollerne over fødte, døde og viede indeholder undertiden koncepter til mandtallene. De kan derfor findes i landsarkiverne enten som særgrupper under kirkebøgerne eller i retsbetjentarkiverne, hvor koncepterne til mandtallene hører hjemme, jvf. f.eks. LAF, Nyborg byfoged, politiforvaltning, protokol over fødte, døde og viede mosaiske trosbekendere 1814-1904, hvori der er mandtal for 1814, 1816-51 og 1856-59.
31. G. Nørregaard, *Arbejdsforhold 1857-99* s. 25 og 304-16 især 304-08. Nørregaard anfører, at Odense politi stadig opbevarede pasjournaler, jvf. s. 307. De er dog senere afleveret til LAF, jvf. Odense byfoged, pasprotokoller 1798-1901, 24 bd.
32. G. Nørregaard, *Arbejdsforhold 1857-99* s. 305 og 312-25.
33. F.eks. LAF, Odense byfoged, meldingsprotokoller for mænd 1866-1908 og register til meldingsprotokoller for mænd 1879-1908. Tilsvarende for kvinder 1866-1906 og register 1886-1906. I de første protokoller for mænd ses også rejsende og andre sociale grupper end tyende at blive anført, således at meldingsprotokollerne tillige har fungeret som protokoller over rejsende. Rejsende udskilles dog efter 1875 i en særskilt protokol, jvf. LAF, Odense byfoged, protokoller over rejsende 1876-1914 overensstemmende med § 10 i loven af 15.5. 1875, som fastslår, at bestemmelserne om registrering af rejsende ikke gælder for personer, der tager fast tjeneste som tyende, for hvilke loven af 1854 stadig var gældende.
34. Tyendelov 10.5. 1854 § 60.
35. F.eks. LAF, Odense byfoged, protokoller over udstedte legitimationspapirer 1866-1907. Jvf. G. Nørregaard anførte værk s. 325

- om statistik over udstedelsen af opholdsbøger.
36. Frd. 20.6. 1788 og 8.5. 1829.
 37. Frd. 1.2. 1770 og 8.1. 1802.
 38. Om lægdsrullernes pålidelighed, jvf. Elinor Theilgaard, *Befolkningsbevægelserne til og fra Maribo birk 1880-89, belyst ud fra lægdsrullen* (utr. spec., Kbh. 1971) s. 5-26 især s. 17ff.
 39. H. Hjelholt, *Lægdsruller og deres betydning for slægtshistorisk forskning*, Fortid og nutid XI (1935-36) s. 1-24 og *Håndbog i slægtsforskning* s. 203-06.
Udmærkede oversigter over lægdsvæsenet og benyttelsen af arkivalierne derfra gives i indledningerne til arkivregistraturerne LAS, *Lægdsruller ca. 1830-1930 fra 1. og 2. udskrivningskreds* og LAF, 3. *udskrivningskreds' arkiv 1788-1956*.
 40. Registrerne fungerede som bopælsregistre og ikke som civilstandsregistre, hvilket betød, at f.eks. fødsler og dødsfald skulle indberettes til registrerne, men ikke ændringer i civilstand.
 41. Jvf. Harry Christensen, *Folkeregistrene 1924-1985*, Arkiv 5,4 (1975) s. 201-37, som behandler folkeregistrenes indhold, arkivering og forskningsmæssige værdi bl.a. til belysning af vandringer. Der argumenteres for bevaring af folkeregisterkort.
 42. St.m.4.95.4. s. 26-30 indeholder en oversigt over folkeregistrenes oprettelse og organisation.
Københavns kommunes folkeregister behandles særskilt i *Statistisk månedsskrift* 1947 s. 133-55, hvor der bl.a. findes en opgørelse over det årlige antal indenbys flytninger 1924-40 og antal til- og fraflyttere. Jvf. ligeledes *Statistisk månedsskrift* 1929 nr. 5-6 om registrets tilblivelse og oprettelse.
 43. St.m.4.95. s. 30-36 indeholder en redegørelse for manglerne ved folkeregistrene. Oplysningerne herfra sammenholdes bl.a. med kirkebøgerne og folketællingerne, som i øvrigt anvendes til revision af registrerne. Ved sammenligning med folketællingerne må dog erindres, at de opgjordes de facto i denne periode, mens registerbefolkningen er opgjort de jure.
 44. St.t.5 R litr. A. nr. 22 s. 3 og indlagt som løse bilag. Undersøgelser af den indre vandring før 1931 offentliggjort af Statistisk Departement som f.eks. i St.e. 1923 nr. 5 *Indvandringen til hovedstaden i årene 1911-20* bygger alene på oplysningerne om fødested ved folketællingerne og den årlige statistik over fødte og døde.
 45. P. C. Matthiessen s. 129-32.
 46. Jan Stehouwer og Frede Østergård, *De ældres levevilkår, bd. 4, Husstand og bolig*, Socialforskningsinstituttets publikationer nr. 29 (1967).
 47. Jørgen Elklit s. 242-65.
 48. Poul Thestrup, *Methodological Problems of a Family Reconstitution Study in a Danish rural Parish before 1800*, Scandinavian Economic History Review XX,1 (1972) s. 1-26 og Hans Chr. Johansen, *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede* (1975) især s. 24-28.
En kort introduktion til den nyeste forskning indenfor historisk demografi gives i *Current Research in Economic History in Scandinavia. Historical Demography*, Scandinavian Economic History Review XX,1 (1972) s. 71f.
 49. Således er projekter i gang på Statistisk Institut ved Københavns Universitet og på Landsarkivet for Fyn, jvf. *Projekt Langeland. Et historisk-demografisk dataprojekt* (1974). Sidstnævnte projekt dækker en overførsel af kirkebogsoplysninger til maskinlæsbar form for en række sogne på Langeland for perioden op til 1901.
 50. Folketællingernes fødestedsoplysninger er især bearbejdet for 1850-tællingen, jvf. St.t.2 R nr. 7 og igen i mindre udstrækning fra 1880.
 51. Torben Agersnap s. 30ff, 41f og 51f.
 52. Jørgen Elklit s. 222-41 især s. 226, 232 og 235. Jvf. tillige G. Nørregaard, *Arbejdsforhold 1857-99* s. 304f og 327f, at indvandringen til byerne fra landdistrikterne især bestod af ufaglærte, mens tilvandringer fra udlandet, især fra Tyskland, bestod af faglærte.
 53. Aage Aagesen, *Oprindelsen af Esbjergs befolkning*, Geografisk tidsskrift bd. 47 (1944-45) s. 92-113, K. Antonsen, *Tekstil-*

- arbejderne i Hammerum herred i 1940, Geografisk Tidsskrift bd. 53 (1952-53) s. 11-21 og Jacob Jensen s. 85-99.
- Arne Seehusen, *En undersøgelse af Maribos tilflytterbefolkning på grundlag af folketællingen 1901 med særligt henblik på vandringsmønstret* (utr. spec., Kbh. 1973) har bl.a. udnyttet 1901-tællingens oplysninger om, hvilket år der blev taget ophold i kommunen, og om sidste bopæl før tilflytningen, jvf. ligeledes Niels Frandsen, *En analyse af Tølløses befolkningsudvikling 1860-1911 med særligt henblik på vandringerne* (utr. spec., Kbh. 1974).
54. F.eks. Elinor Theilgaard, *Befolkningsbevægelserne til og fra Maribo Birk 1880-89, belyst ud fra lægdsrullen* (utr. spec., Kbh. 1971).
- Eksempler på tilsvarende undersøgelser af indre vandringer vil fremgå af Hans Chr. Johansen (udg.), *Studier i dansk befolkningshistorie* (1976).
55. Arkivar Anna Thestrup er i gang med en vandringsundersøgelse på grundlag heraf, jvf. således den tidligere nævnte artikel af Anna Thestrup.
56. Kr. Hvidt s. 124-47.
57. ibidem s. 134 og 145.
58. ibidem s. 130 og 145.
59. Flytninger inden for bygrænsen belyses i Jacob Jensen s. 106-08.
60. H. Søgaard, *Håndværkerlaugene i Århus* (1940) især s. 194f.
- T. O. Achelis, *Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1864 I* (Flensborg 1940).
- Anna Thestrup, *Handelsborgerskaber 1674-1862*, Erhvervshistorisk årbog 1961-62 s. 128-47.
- I den tidligere anførte artikel af Niels Senius Clausen i Erhvervshistorisk årbog 1970 s. 77ff er folketællingslisternes fødestedsoplysninger anvendt, men suppleret bl.a. med oplysningerne i borgerskabsprotokoller.
61. Håndværkervandringerne er specielt belyst i et utrykt speciale Poul Strømstad, *Håndværkervandring i Danmark 1850-90* (Kbh. 1953). Det findes trykt i en omarbejdet form med titlen *Håndværkervan-*
- dringer i Lavstiden* i samleværket Den faren-
de Svend (1955) s. 9-40. Jvf. tillige anførte værk af H. Søgaard s. 197ff, der bygger på laugsprotokoller.
62. Georg Nellemann, *De polske indvandrere på Lolland-Falster*, Lolland-Falsters historiske samfund 1967 s. 29-151 indeholder en præsentation af Nationalmuseets i 1963 påbegyndte undersøgelse af den polske indvandring til Danmark. Else-Marie Boyhus, *Svenske sæsonarbejdere i Rødby retskreds 1875-85*, (Lolland-Falster Stiftsmuseum, 1974) er et eksempel på udnyttelse af politiets protokol over udstedte opholdsbøger i henhold til 1875-loven.
63. Oplysningen er for 1911-tællingen bearbejdet for København, jvf. Tabelværk til Københavns statistik nr. 18.
64. Jacob Jensen s. 104-06.
- En undersøgelse af bopælen for arbejderne ved Sønderjyllands højspændingsværk i 1930 og 1940 er foretaget af Helle Askgaard i *Sønderjyllands højspændingsværk, andelselskab 50 år* (1972) s. 139f, hvor de korte afstande ligeledes påvises, men med tendens til øgning gennem perioden.
- Kommunernes skattemateriale med oplysning om pågældendes bopæl og arbejdssted kan anvendes til sådanne undersøgelser, ligesom virksomhedernes lønningsbøger undertiden kan finde anvendelse. Den tidligere nævnte registratur over lønningsbøger i virksomhedsarkiver i EA udarbejdet af Jørgen Clausager viser dog, at det er i de færreste lønningsbøger, at arbejdernes adresser er anført.
65. *Danske pendlingsundersøgelser*, Landsplansudvalgets sekretariat, publikation nr. 11 (1965) gennemgår tidligere pendlingsundersøgelser.
66. J. R. Hübertz, *Om bevægeligheden i den danske befolkning* (1840).
67. Th. Geiger især s. 57-61.
68. Tom Rishøj s. 51 og 69ff.

Forkortelsesliste

Forkortelserne er kursiveret

Helle Askgard, Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970 (1970). Villads Christensen, København 1840-1857 (1912).

Jørgen Peder Clausager, Industrialiseringsprocessen i Horsens. En vurdering af kildematerialet og et forsøg på at konstatere og tidsfæste et muligt industrielt gennembrud (utr. spec., Århus 1974). Er tilgængeligt på RA, LAN, EA, Statsbiblioteket og Arkitektskolens bibliotek i Århus, Horsens folkebibliotek og Horsens museum.

Jens Erik F. Hansen, Hovedstadens byggeri i ekspansionsårene i 1850'erne. Et økonomisk-historisk rids (utr. spec., Kbh. 1968).

Axel Holck, Dansk statistiks historie 1800-1850 (1901).

Ole Hyldtoft, Den københavnske industris vækst og lokalisering 1870-1900 (utr. spec., Kbh. 1970).

København 1840-1940 (1941).

Jacob Jensen, Dannelsen af det første arbejderkvarter og arbejderklassens oprindelse under industrialiseringen af Horsens ca. 1870-1901 (utr. konferens-afhdl., Århus 1973).

Flemming Mikkelsen, En socio-økonomisk analyse af den industrielle foretagergruppe i Odense o. 1870 (utr. spec., Kbh. 1973).

Knud Millech, Danske arkitekturstrømninger 1850-1950 (1951).

G. Viby Mogensen m.fl., Socialhistorie. Kilder og studieområder vedrørende dansk socialhistorie efter 1890 (1975).

Nis Nissen, Den kroniske bolignød og fremtidens boligpolitik (1971).

V. Schou, Byggevirksomheden i Danmark i de sidste 75 år (1911).

R. Willerslev, Studier i dansk industrihistorie 1850-80 (1952).

R. Willerslev, Træk af den industrielle udvikling 1850-1914, Nationaløkonomisk tidsskrift bd. 92 (1954) s. 242-62.

Andre forkortelser

EA: Erhvervsarkivet

LAF: Landsarkivet for Fyn

LAN: Landsarkivet for Nørrejylland

LAS: Landsarkivet for Sjælland m.m.
RA: Rigsarkivet
SA: Stadsarkivet i København
St.E.: Statistiske Efterretninger
St.M.: Statistiske Meddelelser
St.T.: Statistisk Tabelværk
St.U.: Statistiske Undersøgelser
St.Å.: Statistisk Årbog.

Registre

Forfatterregister

- Aagesen, Aage 133
Achelis, T.O. 134
Agersnap, Torben 109-11, 131, 133
Albeck-Larsen, L. 90
Andersen, Axel 113, 118
Andersen, Bjørn Jacob 83
Andersen, D. Yde 65
Andersen, Helge 120
Andersen, Lars Bugge 131
Andersen, Otto 108
Andersen-Nexø, Martin 7
Andreasen, Aase 113
Anthonsen, K. 48, 133
Askgaard, Helle 28, 47, 49, 117-119, 134
- Bagge, Povl 89, 114
Baumann, Povl 128
Bayer, J. T. 39
Berggreen 126
Bergsøe, A. F. 14
Bertolt, O. 15
Beukel, K 50
Bjerke, K 113
Blomberg, Aa. F. 16
Boldsen, F. C. 126
Boyhus, Else-Marie 134
Bramsnæs, C. V. 81, 84, 126f
Branner, H. C. 7
- Bredsdorff, Peter 91, 126
Bricka 16
Broby-Johansen, R. 7
Bro-Jørgensen, J. O. 16
Bruun, Henry 15, 17, 128
Buch, Katharina 128
Buhl, Ole 126
Busch, Ebba 131
- Chalmer, Morten 126
Christensen, Harry 133
Christensen, Jens 17
Christensen, Jørgen Peter 67
Christensen, Vagn 92
Christensen, Villads 91, 126, 128
Christiansen, E. 15
Christiansen, Eva 114
Clausager, Jørgen Peder 28, 47, 115-21, 134
Clausen, C. C. 59
Clausen, Niels Senius 60, 119, 134
Clemmensen, Tove 89
Cohn, Einar 23, 114, 128
Cold 65
Colding 128
- Dahl 16
Dalgaard, Knud 63, 66
Davidsen, Helene Bülow 119
Dich, Jørgen 68

- Dragsbo, J. P. la Cour 125
 Dybdahl, Vagn 14, 17, 113, 122,
 127
 Elklit, Jørgen 109, 131, 133
 Engberg, Jens 113
 Engelsted, dr. 91f
 Engelstoft, Povl 15f, 116, 128
 Erichsen, B. 17
 Erslev, Kr. 22
 Fabritius, Albert 95
 Falbe-Hansen, V. 14, 66, 75, 125
 Finsen, Helge 129
 Fischer, Leck 7
 Fisker, Kay 93, 128
 Forchhammer, Grethe 49
 Foss, Alexander 114
 Frandsen, Niels 133
 Friis, Finn T. B. 14
 Geckler, Søren 68, 120
 Geiger, Th. 111, 134
 Gejl, Ib 55
 Gjessing, A. 120
 Glamann, Kristof 49, 114, 119
 Gnauer, Niels 120
 Green, Th. 45, 61
 Gribsvad, F. 21
 Grue, Olav 79, 124
 Handest, Mogens 118
 Hansen, Erik 126
 Hansen, Gregers 126
 Hansen, Heinrich 122
 Hansen, Jens Erik F. 75, 78, 83,
 87, 91, 93, 115, 121, 123f, 126f
 Hansen, Max Kjær 114
 Hansen, P. 15
 Hansen, Svend Aage 15, 26f, 47,
 60f, 113f, 116, 118, 121
 Hansen, Ulf Kjær 18
 Hatt, Harald 95
 Hedemann, Vibeke 113
 Heilskov, Chr. 18
 Heinecke, Svend 61
 Hempel, dr. 128
 Hentilä, S. 113
 Herdal, Harald 7
 Hertz, Poul 126
 Hesselager, Lise 113
 Hjelholt, Holger 76, 132
 Holck, Axel 23, 115, 129
 Holm, F. 125
 Holm, Peter 126
 Holm, Rune 116
 Hornby, H. 114
 Hornby, Ove 48, 60, 120
 Hornemann, Emil 92, 126-28
 Humlum, Johannes 49
 Hübertz, J. R. 111, 134
 Hvidt, Kristian 108, 110, 132, 134
 Hvidtfeldt, Johan 21
 Hyldtoft, Ole 27f, 33, 46f, 49, 114-
 19, 131
 Høgsbro, Kirsten-Elisabeth 93
 Ingels, Gustav A. O. 124
 Jakobsen, Klaus Eusebius 60
 Jansen, Chr. R. 64, 89
 Jansen, Henrik M. 17
 Jensen, Aug. 45
 Jensen, Hans 15, 116, 128
 Jensen, Jacob 77, 79, 83, 91, 93,
 111, 123-25, 127, 133f
 Jensen, Sigurd 120
 Jespersen, Anders 119
 Jespersen, Knud J. V. 21, 114
 Jespersen, Svend 128
 Jexlev, Thelma 130
 Johansen, Erik Korr 64
 Johansen, Hans Chr. 15, 95, 129,
 133f

- Johansen, Kjeld 23, 128
 Johansson, Børre 127
 Jørgensen, Andreas 17, 50
 Jørgensen, Bent 113
 Jørgensen, Harald 19, 21, 68, 113
 Jørgensen, Johan 119, 127
 Jürgensen, Emil 122
- Kaaber, K. 124
 Kaastrup, Vagn 128
 Kayser, Kjeld 89, 127
 Kjersgaard, Erik 7
 Kjær, Bodil Holst 120
 Knudsen, Hans 89, 127
 Knudsen, P. 128
 Knudsen, Rigmor Skaarup 116, 121f
 Koch-Nielsen, Inger 128
 Kranold, Erik 118
 Krarup, A. 17
 Kringelbach, G. N. 113
 Kristiansen, Børge 18
 Köhl, P. H. 128
- Langberg, Harald 93
 Lange, Ole 120
 Langkilde, Hans Erling 129
 Larsen, Steen Bille 120
 Lassen, Aksel 109
 Lauridsen, Finn H. 17
 Laursen, L. 113
 Lebech, Mogens 54
 Linvald, Axel 117
 Lund, Hakon 128
 Lund, Reinhard 17
 Lüttichau, Knud 68
- Mackeprang, Edv. 15, 115
 Madsen, Hans Helge 126
 Malmgreen, N. 55
 Malmlose, Claus 55
 Marquard, E. 130f
- Marstrand, Even 63, 114, 116, 121
 Matthiessen, P. C. 108, 129-31, 133
 Michaelsen, M. K. 55
 Michelsen, Peter 128
 Mikkelsen, Flemming 60, 65f, 116, 119f
 Mikkelsen, Søren 119
 Milhøj, Poul 67, 121
 Millech, Knud 93, 126, 128
 Mogensen, G. Viby 17, 68, 119f, 124, 127
 Monberg, E. 128
 Morrison, R. J. 48
 Munch, P. 14, 26
 Møldrup, J. V. 126
 Møller, C. F. 128
- Nellemann, Georg 134
 Nielsen, A. Strange 21
 Nielsen, Axel 14, 24, 115, 118-20, 122
 Nielsen, Svend 81, 84, 126
 Nissen, Nis 93, 122, 125f
 Nissen, Poul 124
 Nybølle, Hans Cl. 108
 Nyrop, Camillus 24, 28, 54, 116, 126
 Nystrøm, Eiler 114
 Nørregaard, Georg 15, 17, 26, 54, 60, 68, 111, 121, 126, 131-33
- Ochsner, Bjørn 127
 Oldam, John W. 50, 119
 Olsen, Erling 15
- Pedersen, Bente 17
 Pedersen, Jørgen 66f, 121
 Pedersen, Kenno 47, 118
 Pedersen, Niels Henrik 124
 Pedersen, V. E. 124
 Petersen, N. 21

- Philip, Grethe 112
 Pihler, Mette 126
 Prior, H. P. 114
- Rasmussen, Eli 90
 Rasmussen, Holger 128
 Rasmussen, Jørgen Nybo 130
 Rasmussen, Steen Eiler 91, 129
 Rawert, O. J. 24f, 30, 115
 Riis, Thomas 17
 Riising, Anne 22
 Rishøj, Tom 111, 134
 Rubin, Marcus 23, 79, 116
 Rumar, Lars 49, 115, 118
 Røgind, Sven 126
- Saarinen, H. 113
 Sachs, Aa. 21
 Samsøe, Jens 114
 Scharling, W. 14, 75, 116, 121, 125
 Scheel, L. V. 49
 Schmidt, O. 126
 Schou, V. 74, 78, 123f
 Seehusen, Arne 133
 Sivertsen, E. v. Tangen 122
 Skade, H. N. 48
 Skall, Egil 128
 Sommerfeldt, E. J. 125
 Stehouwer, Jan 133
 Stoklund, Bjarne 128
 Strømstad, Poul 55, 89, 127, 129, 134
 Svalastoga, K. 111f
 Sveistrup, P. P. 49f
 Sveistrup, Poul 62, 131
 Svennevig, Palle 18
 Søgaard, Helge 17, 134
 Sørensen, K. Enevold 120
 Sørensen, Th. 62, 65
- Thaulow, Th. 120
 Theilgaard, Elinor 132f
- Thestrup, Anna 129, 134
 Thestrup, Poul 133
 Thomsen 128
 Thomsen, Birgit Nüchel 54, 120
 Thomsen, Niels 20, 50, 119f
 Thyrring, Ulla 55
 Tiedje, A. 113
 Tilemann-Petersen, Chr. 55
 Trap, J. P. 16, 115f, 127
 Tvevad, Jørgen 114
- Uldall, F. 125
 Ussing, N. 113
- Vedel-Petersen, K. 14
 Vedsø, Fred. 114
 Vensild, Henrik 55
 Vibæk, Marius 120
 Visby, C. H. 128
 Voss, Lilla 68
- Warmdahl, G. 116
 Warming, Jens 14, 124
 Wier, P. M. 122
 Willerslev, Richard 26, 30, 33, 38, 46, 49f, 55, 60, 67, 114-19, 131
 Witt, Torben 113
 Wolfsen, E. 24
 Worsøe, Hans H. 94, 129
- Zibrandtsen, Willem 118, 124, 127
 Østergård, Frede 133

Sagregister

- administrationshistorie 21f
 administrative enheder 130
 aktieselskaber 26, 45f, 61

- aktieselskabsregister 51f
 arbejderbeskyttelse 65
 arbejderbevægelse 15, 21
 bibliografi 17f
 årbog 19
 arbejderboliger 84, 92, 128
 arbejdererindringer
 se erindringer
 Arbejderforsikringsråd 65, 121
 arbejderklasse 15f
 bibliografi 17f
 Arbejderkommission 1872 45
 arbejdetal 11, 25-27, 29-33, 38-44,
 46f, 63, 103
 arbejdsforhold 15, 20, 24, 61-69
 arbejds giverorganisationer 20, 63,
 65
 Arbejdskommission 1925 46
 arbejds løn
 se lønforhold
 arbejds løshed 64, 99
 arbejdstid 63, 66f
 Arbejds- og Fabrikstilsyn 40f, 44,
 46f, 64f
 arbejdsulykker 65
 arkitekturhistorie 93
 arkitekturtegninger 90
 se tillige tegninger
 arkivregistraturer 21f
 arkivvæsen 21
 arveanmeldelser 52
 aviser 15, 20, 50, 68, 92

 befolkningsforhold
 se demografi
 bestyrelser, forbundne 120
 bevillinger 29, 57f
 bibliografier 16-18, 20, 23
 biblioteker 18, 21, 23, 52, 58, 65,
 89f
 biografier 16, 59
 bogtrykkeri 39

 boligforhold 14f, 20, 84-93, 97f
 boligindretning 89f, 93
 boligkommissioner 86
 boligstandard 84-93
 boligtyper 93
 bolig tællinger 85f, 90
 boopgørelser 22, 52, 54, 58, 89
 borgerskab 22, 45, 57, 110f
 Brandkommission 71
 brandtaxationer 23, 54, 75-80, 88f,
 93
 brevsamling 58
 bryggerier 43, 49, 54f, 118, 120
 brændevinsbrænding 30, 43, 45,
 49f, 118
 brødfabrikation 55
 byggeaktivitet 70-80
 byggeforeninger 80f, 84, 86
 byggeomkostninger 81
 byggesager 54, 70-73, 76f, 80, 85,
 88
 byggespekulation 83, 92f, 126
 byggestatistik 15, 54, 73-80
 bygherrer 80f, 83
 bygningsafgiften 74, 76-78, 80
 bygningskommission 71, 76
 bygningskonstruktion 88f
 bygningsret 70
 byplan 91
 byrådsforhandlinger 23, 88

 cementindustri 118
 centraladministration 21, 23f
 cigaretter og cigarer
 se tobaksindustri
 cirkulærer 23

 dagblade
 se aviser
 dampkedler 64f
 dampkraft
 se maskiner

- Danmarks Statistik 23
 demografi 94-112
 Direktoratet for Ulykkesforsikring 65
 dødelighed 95-97, 108, 132
- ejendomsvurderinger 80, 82f, 88f
 eksportkreditter 59
 embedsadministration 21
 emigration 108
 erindringer 7, 65f, 89f
 etageareal 74
- fabriktabeller 29f
 Fabrikstilsyn
 se Arbejds- og Fabrikstilsyn
 fagbevægelse 15, 20, 63f
 fagforeningsarkiver 63, 68
 fallitter 52f
 se tillige boopgørelser
 fattigvæsen 68
 feldberederi 29
 fertilitet
 se fødsler
 filantropisk byggeri 129
 finansieringsforhold
 industri 24, 26, 52f, 58f, 61
 byggeri 81-84, 92
 firmahistorier 39, 54, 59
 firmaregistre 44, 51f, 57
 flytning
 se vandringer
 folkeregistre 106f, 109
 folketællinger 26, 64, 86, 91f, 97-103
 foretagere 29-33, 38-45, 48, 51, 56, 59f
 fotografier 54, 89f, 93
 fødested 98f, 104-07, 109
 fødselsdato 98f, 104-08
 fødsler 95-97, 108f, 132
- garverier 29f, 45
 generaltabeller, laug 29
 grundtaxt 80
 gærfabrikation 43
 gødningsfabrikation 45
- handelskalendere 45
 handelsregistre 51f
 hatteindustri 50
 hertugdømmerne, industriel betydnings 26, 48
 Heyman, P. W. 60
 husflid 25
 husleje forhold 85, 87, 92, 98
 husstandsstruktur 109
 husvilde 86f, 90
 hygiejniske foranstaltninger 88, 91
 håndværk 25, 28f, 33, 60, 68
 bibliografi 17
 håndværkervandring 104f, 110f
 håndværks- og industritællinger
 se industritællinger
- indkomstforhold 98
 industrialister
 se foretagere
 industribygninger 43, 52-55
 se tillige byggesager
 Industriforening 24f, 38f
 industrihistorie 14-16, 20, 24, 46-50
 bibliografi 17
 industrielle gennembrud 24-28, 46f
 industrikarverer 49
 industrilokalisering 29-33, 38f, 41-51
 industristatistik 20, 28
 industritællinger 26, 31-39, 41-44, 66
 industriudstillinger 38f

- Industriudvalg 1927 61
 inspektionsprotokoller, Arbejdstilsynets 40

 jernstøberier 29
 jubilæumsskrifter 54
 bibliografi 18
 jævnførelsesregistre, kirkebøgers 96
 jævnføringsregistre, ejendomme 22f
 jøder, mandtal og fødte, døde og viede 132

 kalkbrænderier 30, 118
 kapitalforhold
 se finansieringsforhold
 karrieremobilitet 112
 kassation, arkivalier 22
 kirkebøger 7, 22, 95f
 klædefabrikation 29, 55
 kommissioner 45f, 61, 86, 88, 90
 bibliografi 18
 kommunaladministration 21, 88, 104, 109
 bibliografi 18
 konfektionsindustri 50, 117
 konfirmerede 95, 129
 konkurrencebegrænsning, industri-
 en 46, 52, 118
 konkursboer
 se boopgørelser
 korporationslister 29
 Kreditforening for Industribygninger 59
 kreditforeninger 82f
 kreditmarked
 se pengeinstitutter
 kridtbranchen 118
 kulbranchen 118

 Landmandsbankkommission 61

 laugsarkiver 29
 laugslister 28f
 lejligheder, ledige 86f
 lejligheder, nyopførte
 se byggestatistik
 lejlighedsannoncer 87
 levestandard 33, 62, 66f
 ligningslister 56
 lokalhistorie 16
 arkiver 21
 bibliografi 17f
 tidsskrifter 19
 lovsamlinger 23
 lysestøberier 45
 lægdsrullenumre 104f
 lægdsruller 106, 110, 112
 lægekredse 87
 lønforhold 32f, 38-41, 53, 62f, 66-68
 lønningsbøger 62

 mandtal 39, 41, 104, 107, 110
 manuskripter, Danmarks Statistik 103
 margarineproduktion 43, 118
 maskiner 24, 29, 31f, 38-44, 47, 50, 52, 54
 maskinindustri 54, 67
 matrikelvæsen 7, 23, 84, 124, 126
 matrikelskort 84
 matrikelsprotokoller 72
 matrikelsregistre 76, 80
 medicinalberetninger 88
 merkantilkalendere 45
 middelstandslejlighed 128
 mobilitet, geografisk
 se vandringer
 mobilitet, social 111f
 se tillige karrieremobilitet og rekruitering
 Monopoltilsyn 52
 museer 54, 65, 90

- møllenæring 30, 54f
 mørtelbranchen 118
 målebordsblade 85
 målebreve 84
- næringsadkomst 57, 110
 se tillige borgerskab
 næringslovgivning 68f
 næringskat 29, 56
- offentlig boligstøtte 82, 92
 opholdsbog 105
 opmålingsprotokoller 74, 76f, 80
 oppebørselsregistre, bygningsafgif-
 ten 77
 opslagsværker 16
- papirfabrikation 50, 55, 119
 pasprotokoller 111
 pending 98, 111
 pengeinstitutter 59, 61, 81f
 personarkiver 58
 pottemagerier 30
 Priskontrolråd 52
 planglasbranchen 118
 prioritethæftelser 82
 privatarkiver 58
 produktionstal 27, 29-33, 38-44,
 47, 49, 52f
 produktionsteknik 20, 24, 55
 proveniensprincippet 21
- realregistre til skøde- og pantepro-
 tokoller 23, 58f, 76-78, 80-82
 rebslagerier 29
 registre, arkivalier 22
 Rejersenske fond 59
 rekruttering 60, 68, 110f
 se tillige mobilitet, social
 Rigsdagens forhandlinger 23
 samfundsbeskrivelser 14
- sanering 90, 92f
 Saneringsudvalg 1935 90
 skattemateriale 80, 134
 se tillige ligningslister og nærings-
 skat
 skifter
 se boopgørelser
 skudsmålsbog 96, 105
 skødeprotokoller
 se realregistre
 slagterier 45
 slumkvarterer 90
 slægtsstudier 94f
 småtryk 18, 52
 socialhistorie 14f
 bibliografi 17
 tidsskrifter 19
 socialt byggeri 84, 92
 specialer, bibliografi 18
 sporveje 120
 spritfabrikation
 se brændevinsbrænding
 stadskonduktør 84
 stadslæge 87f
 statistica 23
 statskontrollerede
 produktioner 43f
 statsstøtte
 industri 24, 46, 59
 bolig 82, 92
 stiftsfysikater 87
 sukkerproduktion 43, 46, 49f, 120
 sundhedsforhold 20, 45, 87f, 92
 Sundhedskollegiet 88
 Sundhedsstyrelsen 88
 sygdomsstatistik 87f, 92
 sæbesyderier 29, 45
 søndagsarbejde 64, 67
- Tabletkommission 1838 30
 teglværker 30, 118
 tegninger 55, 71, 89f, 93

- teknikhistorie 7
 tekniske skoler 114
 teknisk-kemisk industri 50
 tekstilindustri 24, 61, 119-21
 se tillige klædefabrikation, kon-
 fektionsindustri og trikotageindu-
 stri
 tidsskrifter 19f
 Tietgen, C. F. 60, 120
 til- og afgangslister
 kirkebøger 95f, 110, 129
 lægdsruller 104
 tobaksindustri 29, 43, 46, 55, 119,
 121
 trikotageindustri 117
 Toldkommission 1895 45
 toldlovgivning 26
 toldvæsen 30, 43, 45f
 Trustkommission 46
 tyendeforhold 96, 104f, 107, 110
 tændstikfabrikation 45
- uddannelse 114
 udstykning 85
 udvandringsprotokoller 110
 ulykkesforsikring 65
- vandrebog 105
 vandringer 12, 60, 97, 99, 104-10
 vejvisere 41, 44, 80
 velhaverlejlighed 128
 vielser 95-98, 106, 108, 112
 virksomhedsarkiver 15, 50, 52f,
 58, 62f, 66f
 virksomhedsindretning 53-55
 vognfabrikation 54
 værkstedsreglementer 64
 væverier 29f
- ægteskab
 se vielser
- økonomisk historie 14f
 bibliografi 17
 tidsskrifter 19
 øl
 se bryggerier